TARTALOM

3 Mohás Lívia: Fiatal farkas
(Emlékezések, 8. rész)

10 Léka Géza: Istvánmezei manzárd; Online túra

13 Lőkös István: „Úri gyerek" voltam

27 Szikra János: Pánik; Vázlat a szláv férfiakról; elrontani egy szöcskét; Egy halánték illata

31 Gutai István: Mi magyarok vagyunk; A rongyos szoknyáját is

44 Zsille Gábor: Tranzit Felvidék

46 Gazda József: Sokasodó feladatok

60 Urbán Gyula: Ingyom-bingyom; Macskasirató

63 Kovács István: A bari konföderáció óceánokon túl elesett hősei:
Kazimierz Pułaski, Kováts Mihály, Benyovszky Móric

80 Németh István Péter: Episztola egy őszi kertből

82 Wodianer-Nemessuri Zoltán: Tájkép csata közben
(Utóvéd előre!)

101 Orosz István: A Commedia követei

107 Mohai V. Lajos: A test batyuja; Az üresség tája; Mielőtt elsötétülne; Sötét szonáta

110 Bálega János Miklós: Lengyel nemzeti mítoszok Stanisław Wyspiański *Menyegző* című drámájában és Andrzej Wajda filmes adaptációjában

118 Aniszi Kálmán: Az emlékezés ereje
(Nyirő József emlékkönyv [1924–1944])

122 Halász Péter: „Fortélyos félelem igazgat"
(Perka Mihály: Gyökerek. A moldvai magyarokról. A csángók)

Borító: Jánosi Nikolett. E lapszámunk képei Baksai József festőművész munkáiból nyújtanak válogatást.
A borítón a Fortepan gyűjteményéből látható felvétel 1971-ből (Fortepan/Rubinstein Sándor).

HITEL irodalmi, művészeti és társadalmi folyóirat. MAGYAR ÖRÖKSÉG. Örökös tiszteletbeli főszerkesztő: Csoóri Sándor; **Főszerkesztő:** Papp Endre; **Főmunkatárs:** Ágh István; **Szerkesztők:** Léka Géza, Nagy Gábor; **Képszerkesztő:** Isó M. Emese; **Nyelvi lektor:** Rátkay Ildikó; **A szerkesztőség titkára:** Kovács Nóra; **Tördelőszerkesztő:** Bagu László. **Felelős kiadó:** A Nemzeti Kultúráért és Irodalomért Alapítvány elnöke. **Kiadó és szerkesztőség:** 1078 Budapest, Hernád utca 56/B, Tel.: (06-1) 237-0294; Fax: (06-1) 237-0293; E-mail: hitel@hitelfolyoirat.hu, honlap: www.hitelfolyoirat.hu; **Levelezési cím:** 1381 Budapest, Pf. 1324. Lapunk az Emberi Erőforrások Minisztériuma, a Nemzeti Kulturális Alap és a Bethlen Gábor Alapítvány támogatásával jelenik meg. A Hitel folyóirat, könyvkiadás és rendezvények szakmai program megvalósítását 2021. évben a Magyar Művészeti Akadémia támogatta. Előfizethető valamennyi postán, kézbesítőnél; e-mail: hirlapelofizetes@posta.hu; fax: (06-1) 303-3440. **Előfizetési díj:** egy évre 6840 Ft, fél évre 3420 Ft. Nyomta és kötötte: Coradix Kft. HU ISSN 0238–9908. **E-mail:** Isó M. Emese (képszerkesztő), iso@hitelfolyoirat.hu; Kovács Nóra (szerkesztőségi titkár), szerk@hitelfolyoirat.hu; Léka Géza (vers), leka@hitelfolyoirat.hu; Nagy Gábor (kritika, próza), nagy@hitelfolyoirat.hu; Papp Endre (főszerkesztő), papp@hitelfolyoirat.hu.

Baksai József: Néma szárny (tus, karton, 227×171 mm, 2019)

Mohás Lívia

Fiatal farkas

(Emlékezések)

8. rész

Utáltam a pauszpapírok csörgését, hajnalban különösen. Amikor legjobb az álom.

Álom! Szüntelen csodálom az álmokat. Mit nem hoznak felszínre! És miképp utalnak vissza az álom első szakaszára a későbbi szakaszok. Szakirodalomból tudom, hogy s mint történik ez, ám a valóságban megtapasztalni – kész csoda. A szövegek, a szavak ritkák az álmokban, a képek a fontosabbak.

Rétegek vannak. Sokat kell magyarázkodnom, hogy ezeket elmondjam. Ha mindet nem is tudom, de legalább a fontosabbakat!

Elalvás előtt ismét fájt a fogam és talán természetes, hogy ettől: álmom elején kiszolgáltatottan ültem egy orvosi székben, mellettem az a valóságban is létező, ismert férfi, az akkori fogorvos. Negyven-ötven esztendős lehetett, én talán huszonöt. Álmomból, és elevenen jelentkezett gyomromban a régi undor a férfitól, meg a rettegés és a kiszolgáltatottság.

Undor? Rettegés? Ez nem lehet. Gondoltam fél éberen. Hiszen az ebédlőasztalon, mikor ramsliztak rajta anyám és a hölgyek, szilárdan megállapítottam magamban: a nők mást se tudnak, csak főzni meg ramslizni. Bezzeg a férfiak a másik szobában! Lengyelország tragédiája, a katyni kivégzések és egyéb távoli tájak eseményeit emlegetik, szaktudásuk elképesztő, ha csupán apa kaláber partnereit nézzük: Árpád bácsi erdőmérnök, Béla bácsi malomtulajdonos, Richárd bácsi jogász, ha néha a maga szakmájáról anekdotázik valamelyikük, csak tátom a számat.

Ekkor jött az álmom második szakasza. Ebédlőasztal. Rajta kisgyerek, csupaszon kinyújtóztatva, talán 2-3 esztendős voltam (korábban azt írtam, másfél esztendős, de ez tévedés volt), bokámnál, nyakamnál fogva apa leszorít, dr. Galla fogja az injekciós tűt, Bernát, a kocsis magasra emeli a lila hasú petróleumlámpát. Életmentés. Három felnőtt *fiúangyal fényes szárnyakkal, a doktor, a kocsis, a vitéz*. Dr. Glück Nándor zászlóalj főorvos az első világháborús présházból, miután a vitéz testét három helyen is átlőtték, és a főorvos éppen őt

Mohás Lívia (1928) József Attila-díjas író, pszichológus, tanár. Legutóbbi kötete: *Arcképvázlat Szabó Magda rejtőzködő személyiségéhez* (2018).

kötözte, mikor tarkólövést kapott, álmomban ott állt az ebédlő távolabbi sarkában, és figyelt.

Fél ébren azon tűnődtem rettegve: vajon az első számú fiúangyalnak, dr. Galla Mihálynak sikerült-e kijutnia az USA-ba! Ugyanis a zsidótörvények megjelenésekor eltűnt, nem vonult be munkaszolgálatra, később csendőrök keresték. Gyalázat, mondták a kaláberezők. A ramszlizók nem szóltak. Talán el se jutott a tudatukig a történet. A *Pester Lloyd* – egyedül dr. Gallának járt a faluban – példányai még sokáig kallódtak a Posta előszobájának asztalán.

Az utolsó álomban, mintha *attól óvott volna tudatalattim, hogy el ne túlozzam már a férfiak nagyrabecsülését.* Amit itt addig gondoltam róluk, voltaképp igaz, de ott az a régi fogorvos. Ez valóban megtörtént, és az álmom csak visszajátszotta. Ültem a fogorvosi székben, száj nyitva, ő az éles, fémes szerszámokkal dolgozott sebesen, elszántan, én görcsösen markoltam a szék karfáit, és nem hittem el, amit jobb felső karomon éreztem. A férfi ritmikusan odanyomkodta alsó testét a karomhoz, miközben fojtott hangon suttogott. Malac szándékairól sutyorgott. A kiszolgáltatottság, a szorongás, félelem a sérüléstől, a fényes, éles szerszámoktól, még válaszolni se tudok, felpeckelte a számat.

Jön június negyedike. Aranka mesélte, kedvenc nagynéném, az utolsó úriaszszony, ő még számon tartotta az óvári-szentmiklósi Pongrácz-ősöket, akiket Bussa Marcsóka nem, ő csak buta hiúságnak vélte a régi nemeseket emlegetni, vállat rándított, ha szóba kerültek, Aranka mesélte, hogy a négy lánytestvér, Annuska, Sári, Aranka és Marcsó le és fel futkostak a szobákban örömükben, és azt kiabálták: jönnek a magyarok! Igaz, csak vörös katonák, de mégis magyarok. Falujukat, Arlót és környékét idegen katonák bitorolták (nem tudom, románok-e vagy csehek), és amikor az ablakokból, mert a kántorlakás szelíd dombra épült, messzire el lehetett látni, szemmel kísérhették a közelgő vörös katonákat…! Micsoda boldogság.

Ezek után következett Trianon, az a június 4., amikor aláírtuk a békediktátumot. A gyilkosat, a rohadtat. Atatürknek és a törököknek volt vér a pucájukban. Megtagadták. Ők nem írták alá. Ha ezért ellenünk jöttök hadseregetekkel, védekezünk majd akár az utolsó emberig, ezt üzenték a győzteseknek. Mélyen meghajolok előttük.

A *Magyar Nemzet* és a televízió műsorfolyama néha könnyeket csalt elő, néha dühöt és felháborodást. Az országgyűlés díszszónoka, Áder, a köztársaság elnöke történelmi gyökerű beszédet tartott, adott sok információt, amit eddig nem tudtam, noha a mi történelemóráinkon az Angolkisasszonyoknál a valóságot tanították. Nem, mint a szovjet megszállás alatt. Gondolom, a kutatások az óta sok mindent felderítettek. Szomorú voltam. Bár a szónokok és az írások, a média igyekeztek túllendíteni a szomorúságon, sorolták, milyen nagyszerűen viseltük kifosztásunkat, mennyi hasznos tapasztalatot gyűjtöttünk, milyen erős lett a bajban az élni akarásunk, igaz lehet mindez, de én dühödten káromkodtam.

Volt egyszer az a tizenkét nap. Az ezerkilencszázötvenhatos forradalom és szabadságharc. Már említettem, a rádióból Beethoven Egmont-nyitánya szólt, a tragikus gróf lefejezése – aki jól látta népe szenvedését, és tenni akart érte – megrendítette egész Európát. Mai fejemmel szörnyű balfogásnak tartom, hogy épp ezt a nagy kudarcot zenélték szüntelen a fülünkbe. Gyalázatos rossz ómen naponta többször és több napon át bejósolni a vereséget, „úgy jártok ti is, ahogyan Egmont", erről zenéltek nekünk, és ez istenverte ötlet volt, gondolom. Még akkor is, ha Beethoven heroikus dallama gyönyörű.

Lehet, hogy nincs is igazam. Mert ez a nyitány olyan sokféle és -fajta érzelmet sűrít magába, hogy ezzel igazán elmond ötvenhatos érzelmeket, olyanokat, amik szavakkal el nem mondhatók. Belső állapotot érzékeltet, mint amikor e 12 nap egyikén jött az utcán szemben velem egy 12-13 éves fiúgyerek, arcán boldogság, és akkora fegyver keresztbe a mellén, csodáltam, hogy bírja. Nem sok idő múltán a közeli utcában lelőtték, feküdt a járdán, néhány felnőtt már ásta a sírját. Boldogság az arcán, és mély szomorúság együtt, akár az Egmont-nyitányban.

Volt egy másik Beethoven-zene, ugyancsak sokszor hallottuk azon a 12 napon. És később. A VII. szimfónia második tétele. Élénken, rövid allegrettóval indul, lehalkul, és ekkor fokozatosan közeledik a távolból mélyhegedűkön a csodálatos főtéma. Bensőséges, fájdalmas és gyengéd. Egyre emelkedik, föl, föl, még följebb, és ekkor csatlakozik hozzá a panaszos, nosztalgikus dallam: irgalomért esedez az Úrhoz. Aztán aláhull, mintha sírna. A középső zenei mondatok vigasztalnak, derűsebbek, ám visszatér az előző fájdalmas dallam, megtörten halkul, eltávolodik.

Utáltam a pauszpapírok csörgését, hajnalban különösen. „Amikor legjobb az álom." Ez a zörgés szimbolizálta, mennyire elhanyagolt voltam. Rajzolt és rajzolt. Azzal akartam ezt folytatni, hogy amikor visszatértem szecessziómból nagy Haskihoz, tele lett a lakás levegője ellentmondásos érzelmek, dühök, sóvárgások, némi megnyugvás, némi öröm áramlásával. Nem mertem belegondolni ebbe a sokféleségbe. Elmenekültem. Más fontos érzelmek hálóját bontogattam inkább, a forradalomét, a zenékét, de a személyes magántörténelmem szemrevételezését bőszen halogattam.

Bizonytalanul, kissé szepegve azt mondja valaki bennem, miközben halkan tesz-vesz az emlékek között, mint tolvaj az idegen és sötét lakásban, hanem a fényt fel nem kapcsolná, az isten szerelmére nyögd már ki végre: életed egyetlen szerelme nagy Haski volt, ma is az, bár változott, átalakult az érzelmek színe, minősége. Az a valaki bennem még halkabban azzal folytatja: emlékezéseidet is miatta írod, megérteni végre a keserves szerelmet. Pedig ez az utóbbi megállapítás nem igaz. Bussa Marcsóka mosolya és a vitéz apa a lóháton fontosabbak nála. Még csak érteni se kell őket, csak gondolni rájuk, írás közben ez a legjobb érzés.

Elő kellene venni azt a nyögvenyelős, rágós, száraz tudományt, a szociológiát. Azt a vonulatát, amely a párkapcsolatok sikerét, kudarcát, keserveit

és boldogságait elemzi. Okosakat írnak, csak a stílusuk dögleszt̋. Megköpöm gondolatban a két tenyeremet, nekiveselkedek.

A hazai párkapcsolati szakértők nem győzik hangsúlyozni, hogy a hosszan tartó és jó párkapcsolat lényege a kommunikáció. És: a kutatások szerint a társadalmi háttér különbsége az egyik legnagyobb kihívás, amellyel a párok küszködnek.

Bocsánatot kérek, ha nagyképűnek látszom, de már tizennégy, tizenöt éves koromtól eleven élményeken át megtanultam Márai Sándor *Az igazi* című regényéből, hogy a társadalmi háttér különbségei miképp lehetetlenítik el a párkapcsolatot. A jómódú polgárfamíliában az úrfi beleszeret a cselédlányba – ez az alapállás a Márai-regényben.

Bocsánatot kérek ismét, ha nagyképűnek látszom, de már 12 éves koromtól tudom, eleven és szomorú élményeken át megfigyelhettem, Marcsóka és apám ellehetetlenült kommunikációját. A sclerosis multiplex Marcsóka beszédét kásássá, alig érthetővé tette, én szinte minden szavát megértettem, de apa nem. Türelme se volt hozzá. Tehát a kommunikáció hiányosságai és társadalmi háttér különbözősége! Ezek porlasztják, csodálják, taszítják le trónjáról a szépnek remélt párkapcsolatokat.

Nézzük nagy Haski pszicho-szociológiai hátterét! Három szép vidéki lány eladósorban. Ők a nővérek. Nagy Haski a kicsi fiúgyerek. Erzsi, a lányok között a legtehetségesebb, Sarkad színjátszó körének primadonnája, szép hang, jó hallás, pompás termet, s bár sose tanult színpadi mozgást, mégis egész jól tudta, ő a népszínművek üdvöskéje. Férjhez ment az állomásfőnökhöz, gyorsan világra hozott három jókötésű fiúgyermeket. És úgy főzött, hogy az valami csuda! A középső lányt talán egyszer láttam, román fiúhoz ment férjhez, hozzá költözött Aradra. Ica, a harmadik, a társadalmi mobilitás embere. Tizenhét esztendősen budapesti mérnök lett az első férje, valamilyen nagyobb ipari beruházást ellenőrzött a környéken, egy úr volt, meglett életkorban. Második férje magas beosztású úri ember a székesfővárosnál, a kommunisták kitelepítették őket, szegény Ica ásott, kapált, szedte a markot az aratók után. Alapjában mégis jól érezte magát, arisztokraták között lehetett. Teázhatott velük, meisseni csészékből. Bár csak planta teát. Amikor a felhők megkönnyebbültek, átáztak a szántók és a mezők, latyakos sár borította az utakat, olyankor naphosszat bridzseztek. Miután Rákosi elvtárs megbukott, felszabadultak a táborok, a táborlakók maradék motyójukat összecsomagolták, a rendesebb táborparancsnokok megengedték, hogy a sovány lovak húzta szekerekre fölrakják a motyót, az öregek is felülhettek oda, irány a vasútállomás. Kereshettek újabb lakhelyet a bemocskolt hazában. A fővárosban nem, se Pesten, se Budán. Ott nekik tilos volt letelepedni.

Imponált nekem a három nővér, ám én egészen más pályán futottam. Erzsébet asszonnyal, édesanyjukkal amúgy se versenyezhettem volna. A holtakkal nem lehet. Mire nagy Haskit megtaláltam, ő már nem élt. Hófehér pizsamákat varrt a fiának, gyöngyfényű fonálból. Ezt viselte nagy Haski Dubicsányban a szerelmes napokon. Csodálatomra. Ott Anatol France-novellákat olvasott

francia nyelven. Az én francia szavaimat kifújta fejemből a szabadság szele, amint a zárdából kiléptem, talán töredezetten tudom még az Üdvözlégy Máriát, hangosan kellett elmondani minden franciaóra kezdetén, és talán félig még azt a dalt tudom, amelyben barátom, Pierrot táncol a holdfényben. Ez a négy nő lett a gyerekkori nagy Haskiban a bevésett mintázat arról, ami a Nő.

Édesapám háromnegyedes női biciklit vásárolt. Tizenhárom éves lehettem. Mikor először kerekeztem egyedül a főutcán, messziről kétlovas szekér közeledett, úgy húzott, vont magához, mintha vasból volnék, a szekér meg mágnes, volt hely az utca jobb oldalán, lehúzódhattam volna, de nem, egyenesen, ellenállhatatlanul a két sárga ló közé hajtottam, lassú ütemben, mint egy könnyű liszteszsák a paták fölé dűltem, semmi pánik, semmi ijedelem, ennek így kellett lennie, ez volt az érzésem, nem képzelem, pontosan emlékszem erre, a lovak azonnal megálltak. Nyolc sárga, türelmes oszlop. Álltak, csak vártak. A lovak magasabb rendűek, mint ahogyan mi gondolkozunk felőlük. Napestig így, mozdulatlanul állnának, ha oly lassan mozognék, hogy sötétedésig se bírnék innen kikászálódni, kicibálni és talpra állítani a biciklit.

Egyéb esésre nem emlékszem, de kunsztokra igen. Felállni a nyeregre, előredőlni, két kéz a kormányon, gurulni, míg tart a lendület, máskor feltolni a masinát a legmagasabb partra, két talpat előre fel a kormány íveire támasztva repülni fék nélkül előre. Fennkölt és légiesen boldog időszakot éltem a háromnegyedes biciklivel, ami mindenért megvigasztalt, szomorúságom csak egy volt, de ilyenkor még azt is feledtem. Kerekeztem, repültem, ha fújt a szél, ha csepergett. Vajon az a pár kiló súlyú pléhmasina mit tett olyan mássá körülöttem, azzal a kicsi bőr nyereggel, a hátsó kerekét beborító színes hálóval, mi adhatta azt a nagy és nemes büszkeséget, ami engem eltöltött, ami identitásomat hirtelen úgy kikerekítette, mint amikor egy csámpás fejű embrió – és melyikünk nem volt hülye, kis csámpás embrió – a kitüremkedése idejére már fess kis újszülötté változik. A tevékenység és mozgás újszerűsége adta, vagy az, hogy kiterjedt számomra a tér, igen, a terjeszkedés a térben kétségkívül megdobta életkedvemet és talán a fejlődésemet. Enyém lett több kilométernyi sugarú körben a táj.

Ortega y Gasset mondja, „az embernek nincs természete, történelme van", hozzáteszi: a történelem az, ami a neandervölgyi nősténytől megkülönbözteti Madame Pompadourtól. Nos, erős túlzással mondva: a neandervölgyi hölgy és Madame Pompadour között lehetett talán annyi különbség, mint a négy remek nő (a három nővér és az édesanya) és közöttem. Bocsánat. Félre ne értsenek: az ember komplikált teremtmény, bennük és bennem egyaránt voltak pompadouri és neandervölgyi különbségek. A lényegi különbség nem ez, hanem az, hogy nagy Haski alapmintázata a Nőről ők voltak, nem én.

Ágnes orvos-neurológus. Mellékesen azt írta egyik levelében: „a te alexithymiás férjed". Alexithymia? Halványan rémlett, hogy valaha tanultam erről.

A fiatal farkas ijedten nyüszített.

Ettől kezdve minden megváltozott.

Fellapoztam a *Részletes Psychiatria* 2. kötetében a funkcionális zavarokat, részletesen és kínlódva elolvastam az alexithymiáról írtakat, azért kínlódva, mert Pethő Berci szerkesztette a kötetet, aki sokat tud a szakmájáról, a kórképekről, de világosan írni, szerkeszteni végzetesen nem. Zavarosak és magyartalanok a mondatai, gyakori közbevetései még zavarosabbá teszik mondandóját. Hanem volt néhány szava, amelytől meghőköltem, és ettől kezdve tényleg megváltozott…

Ezek voltak azok a szavak: „az alexithymia érzelmi analfabétizmus…". E személyiségtípus gondolatmenete sematikus, megtapad a konkrét, gyakorlati összefüggéseknél, saját különféle érzelmeit nem tudja megkülönböztetni, sem árnyaltan megnevezni, kinyilvánítani, emberi kapcsolatai személytelenek, élettelenek. Kapcsolódása erős a saját biztonsága érdekében és szinte szimbiotikus mélységű. Ez a működési zavar pszichoszomatikus, lelki eredetű betegség okozója lehet. Jellegzetes megbetegedési helyzetek azok a szituációk, melyek az érzelmi analfabétától gyengéd-odaadó megnyilatkozást kívánnának (vagy ennek ellenkezőjét, ellenséges-agresszív megnyilatkozást), csakhogy ő ambivalens – egyszerre akarja és nem akarja magát a helyzetet. Ilyen például a „nászéjszakán kitörő asthma".

Huh. Jaj. A fiatal farkas halkan vonyításba kezd.

A dubicsányi nászút nagy és maratoni szerelmeskedései alatt szó se volt asztmáról. Se másféle tünetről. Ám amikor visszajöttünk onnan, nagy Haski belázasodott, tüdejében ismét megjelent a tbc. Jelezte belső hogylétét: az erős ambivalenciát. Légzőszervi betegség a tbc. Levegő és lélek ősi szimbolikája.

A megszorított, kelepcébe csaló lélektől gyengéd-odaadó megnyilatkozást követelnek, várnak, amire ő nem képes, amire nincs hitelesítve, hiszen érzelmi analfabéta.

Most leteszem a tollat. Azt nem mondom, hogy örökre. De felbukkant egy hang, konokul azt ismétli: nagy Haski ártatlan. Miközben a fiatal farkas vonyít.

Ágnest, az orvos-neurológust csak pár éve ismerem, de ő engem negyven esztendeje, első regényem, *Az oroszlános kert* megjelenése óta. Elolvasta ezt és utána összes könyvemet. Ráismert saját múltjára, a vidéki értelmiségi polgárokra, a szalvétagyűrűkre, a magas hátú ebédlőszékekre, ételeikre, a zöld posztós íróasztalokra, a takarékosságra, a belső szigorra, hogy a szovjet megszállás hosszú évtizedei alatt megőrizzük tartásunkat, bennünket a hatalom harmadosztályú állampolgárnak tartott, és szívesen belesöpört volna a Dunába.

Ágnes édesapja vitéz, mint az enyém. Itt a közelben, a Vérmezőn avatta fel őt is a hadúr, vállukat díszes kardjával megérintette. Átlőtték testüket az olasz fronton, mindkettőjük testét a Piave folyónál.

Ágnes kutatási témája az epilepszia. A Nyugat Pannon Neurológiai Fórumon tartott előadásának címe: Kreativitás és epilepszia. Nekiugrottam olvasásának.

Mikor oda érkeztem, hogy a kreatív vizsgálatok során, a kreativitást igénylő feladatok alatt a kérgi aktivitás a jobb oldalon: dorsolaterális prefrontális arca, frontomediális (prefrontális cingulum), inzula, parietalis…

Jézus segíts! Ezt mondogattam a neurológiai vizsgáim előtt is. Szerencsénkre az oktató neurológusok úgy tekintettek ránk, pszichológus hallgatókra elnéző jóindulattal, mintha kicsit gyengeelméjűek vagy legalábbis együgyűek lennénk. Így sikerült levizsgáznom.

Ágnes tanulmánya szerint: az epilepsziát összefüggésbe hozzák a kreativitással és a vezetői képességekkel. A rohamokat különös erő és szimbolika veszi körül. Dosztojevszkij is epilepsziás volt (ahogyan Dickens, Flaubert, Byron, Molière, Shelley, W. Scott, Swift, Agatha Christie), aki a krisztusi orosz eszményt vallja, éli, írja a Nyugat nihilizmusával szemben. Hetente kétszer volt rohama, amit kellemes aura előzött meg: „E néhány perc alatt olyan boldogság fog el, amelyet máskor, köznapi állapotban még megsejteni sem tudtam, melyet mások egyáltalán nem érthetnek meg. Tökéletes összhangot érzek magammal és a világgal, és ez az érzés olyan erős, oly édes, hogy e néhány percnyi élvezetért az ember szívesen odaadna 10 évet az életéből, de akár az egész életét is."

Nagy Sándor, Julius Caesar, Nagy Péter, Napóleon és a hősi hölgy, Jeanne d'Arc mind epilepsziások voltak, ebben a furcsa a nagyra hivatottság, a spirituális, az elhivatottság eszmeiségében éltek. A vallásosság, a megtérés viharába kerültek. A mi hírességünk, Szent Pálunk egykor pogány lovas katona, akkor még Saulusnak hívták, és épp a damaszkuszi úton lovagolt, amikor meghasadt az ég, villámlott, hang szólt odafentről: „Miért üldözöl engem?", a lovas kizuhant nyergéből, vak lett és beszédképtelen néhány napra. Megtérés. Saulusból Paulus lett.

Mózes! Emlékszünk még rá? A csipkebokorra? Az a 10 parancsolat is érvényes!

Buddha fügefa alatt meditált, várta a hajnalt, egyszer csak úgy érezte, most megérti mindennek a végső igazságát, akkor változott igazán Buddhává.

Megint bujkálok. Kitérek. Másról írok, nem arról, hogy a sorsom akarom érteni, bukásomat a házasságomban, és azt, hogy nagy Haski, ha érzelmi analfabétasággal verte meg az ég, akkor ő tényleg mindenben ártatlan?

Léka Géza

Istvánmezei manzárd

Dzsó,
öreg Dzsó, ha tudnád,
én úgy ülök itt magamban,
ahogy egykor Léka nagyanyám
a bánrévei ház lépcsőjén,

nyolcvanévesen,
elkínzott, lemondó arccal,
rá se hederítve, hogy
Kiss Jancsinak röhög a vakbele,
míg őt fényképezi,

vagy ahogy hanyatló apám
az ablakunk alatt, a Diósárok úton,
mintha odainthetnék én is
bárkinek, ahogy ő tette,
tehette még,

fölkaphatnám a fejem
valamire, bármire, de itt csak
gyerek rí, kutya vonít évtizede az
anonim ajtók mögött,
azt se tudni, melyik honnan,

én meg veletek
időzöm naphosszat, szobám
sarkában ti néztek vissza a falról,
ahol pillantásra indulnak,
peregnek a filmek,

s míg azon tűnődöm, vajon
mifélék, kifélék vagyunk mi, Lékák,
rám tör a kétség: mintha,
mintha nem is tudnék már
máshogy ülni.

Léka Géza (1957) Budapesten élő költő, író, a *Hitel* szerkesztője. Utóbbi kötete: *Árva ragyogás* (Hitel Könyvműhely, 2016).

Online túra

Dzsó,
öreg Dzsó, ha tudnád,
ma, 16 óra 32 perckor
– ötven év után –
itt vagyok a bánrévei
templom toronyában
Szlezák László három
harangját megzúgatni.

A youtube-os vonattal
jöttem Ózdról a hóban,
Dave Brubeckkel és
a *Take five*-val, mint
valami bohém fazon
a világ másik feléről,
megállva Várkonyon,
Németinél, a Sajónál.

De érkeztem én vad,
piros mozdonyon is
Jesenské-Feled felől
a fülledt kánikulában,
ám az is belegázolt
a gyanútlan kondába,
disznóvér fröccsent,
csattant az ablakon

(mint *akkor*, midőn
porral elegyes, puha
labdacsokban gurult
a lábam elé, azóta is
álmodom vele, hogy
ellepi az óriási tarlót,
nagyanyám hajnalig
jár-kel az udvaron).

Klikkelek a bolt elé,
a huszonötös főútra,
ha járna a rozsnyói
busz, ma utolérném,
Bükkszenterzsébet,
Szabadság út 342 –
suttogom a címedet,
s nekivágok gyalog,

a bal egérgombbal.

Baksai József: Hitetlenség (olaj, vászon, 20×20 cm, 2021)

Lőkös István

„Úri gyerek” voltam

Egerben születtem, a tihaméri városrészben: „a város peremén”. Szülőházam a tihaméri Gőz és Hengermalom gépészlakása: egy szoba, konyha, spájz. Udvari fekvése előnytelen, a malomépület árnyékában napfényt sohasem kap. Apám a malomban gépész, édesanyám, a korszokásnak megfelelően: „háztartásbeli”. A szülői ház körüli szűkebb szociológiai közeg változatos. A malomudvar rendezettebb, nyugati fertályát a tulajdonos nemrég felépült emeletes luxus lakása uralja, vele szemben áll régi házuk, ahová később, már a negyvenes évek végén, putnoki nagyanyámat és kisebbik lányát, Sári nénémet költöztetik. A tulajdonos, Mayer András, apám sógora, idősebb lánytestvérének a férje, régi putnoki molnárcsalád ivadéka. Kiváló szakember, jó szervező és üzletemberként, néhány esztendő alatt prosperáló üzemmé tette a malmot. Újonnan épült, neobiedermeier bútorzattal, ízlésesen berendezett lakásuk a nagypolgári lét magas szintjét reprezentálja.

Az udvar malom melletti része már más képet mutat. Itt van szülőházam, a gépészlakás, mellette a főmolnáré s a kocsisé. Ez utóbbi legalább annyira fontos alkalmazott, mint az előbbiek: az őrlendő termékek (búza, árpa) folyamatos szállítása s a nagy tételben megrendelt késztermékek (liszt, korpa, búzadara, árpadara) garantált célba juttatása az ő feladatkörébe tartozik. Szuromi Gábor bácsi – mondják – szálas alakjával, csendes, egyszerű, emberséget sugárzó modorával köztiszteletnek örvend a zárt mikroközösségben.

Itt, a gépészlakás tőszomszédságában van az istálló, tele patkányokkal, vele szemben a trágyadomb. E mikrovilág hierarchiájában a főrangúság a gépész és főmolnár *urat* illeti meg, őket követik rangban a molnárok s egy asztalos, majd végül a kocsis. Apám, a „gépész úr” a „főnökkel” való rokonsága okán sem élvez kiváltságokat, sógora is, húga is „alkalmazottnak” tekinti. Édesanyám és nálam tíz évvel idősebb nővérem elbeszélése szerint, családunkkal szemben még apám betegsége idején sem „viselkedtek” egészen rokonhoz illően. Pedig egész további életét a malomban, gépészként elszenvedett súlyos üzemi balesete keseríti meg.

Lőkös István (1933) irodalomtörténész, szlavista, nyugalmazott egyetemi tanár, Krleža-kutató.

Történt volt, hogy 1933-ban, születésem esztendejében, új gőzgépet vásárolt a malom, amelynek üzembe helyezésekor, valamilyen műszaki mulasztás miatt, a gépházban az új gőzkazánt tartó állványzat összeroskadt. Apám a bejárat előtti lépcsősoron menekülése közben megbotlott, s egy 20×20 cm vastagságú gerenda a hátára esett – több bordáját összetörve. A balesetről a helyi lap is tudósított: „*Lőkös* Dániel János gépészt több súlyos természetű sérüléssel szállították be az Irgalmasok kórházába. *Lőkös* a Tihaméri Hengermalomban dolgozott, ahol motorszerelés közben az állványok összedűltek, és maguk alá temették a gépészt." A sógor már a hosszú kórházi kezelés idejét is sokallta, amikor meg munkaképessé nyilvánítva ismét dolgozni kezd, vissza-visszatérő meghűléses betegeskedése során a legcsekélyebb empátiát sem mutatva ezt mondta: „Gépész úr! Ha még egyszer beteg lesz, mehet!" Hasonló jelenetek a téli hónapokban sokasodnak. Az egyre sűrűbb, meghűléses megbetegedések előidézője nem a gépészi munka folyománya. A sógor ugyanis határozottan elzárkózott egy fűtő alkalmazása elől, mondván: a salak kihordása belefér a gépész munkaidejébe. Így a fűtőanyag, majd a salak mozgatása is apámra hárul. Kora tavaszi, késő őszi és télidőben a fölöttébb kockázatos tevékenység következménye a gyakori belázasodás, végül betegállományba helyezés. Mindez hónapok, évek során újabb és újabb családi, azaz a sógor, Mariska néném és apám közötti vitát generál, aminek végét akarván vetni, szüleim úgy döntenek: valami új megélhetési formát kell keresniük. Döntésüket a sógor is „megkönnyebbüléssel" fogadja, sőt „segít" szüleim gondjának a megoldásában. Egy távoli rokona a szomszédos faluban, Felnémeten levő vegyeskereskedését és hentesüzletét készül felszámolni, s a sógor közbenjárásával szüleim kedvező áron megvásárolhatják mindkét üzlet berendezését és tulajdonjogát.

Történt mindez 1937 nyarán, három és fél éves koromban, amikor a költözés „élményét" (anyám így mondta: hurcolkodás, amelyhez nála mindig a felfordulás képzete tapadt) élvezve, egyik napról a másikra falusi gyerek lettem. Ma sem tudok a Mindenhatónak eléggé hálás lenni a létforma változásáért. Egy új világ nyílt ki előttem. Míg a város peremvidékén töltött három és fél esztendő emlékeiből csak foszlányok maradtak, addig felnémeti gyermekkorom legapróbb emlékképei máig felrajzanak bennem. A miliő, amelybe kerültem, pillanatok alatt befogadott. S persze nemcsak engem, szüleimet, nővéremet hasonlatosképpen. A falu népének ez a befogadó-készsége és gesztusa szüleim aggodalmát is eloszlatta: képesek lesznek-e egzisztenciát teremteni – bot csinálta kereskedőkként – az új társadalmi környezetben.

Az épület, amelyben a két üzlethelyiség mellett lakásunk is van, a falu közepén, az ún. borsodi részben (a középkortól a 19. századig a falu nyugati fele Borsod, a keleti Heves megyéhez tartozott), a patak bal partján, az érseki birtok majorsága, cselédlakásai, a plébánia és a templom közelében áll, az Eger-Vadna közötti 24-es főút mentén. Velünk szemben, az egykori érseki fővadászlak, a csendőrőrs s egy tanítói lakás – tanteremmel.

A falu patakon túli, „hevesi" részét a parasztnép lakja, de itt van a községháza, benne a jegyzői lakás, a két tantermes „darázsiskola", a Hangya Szövetkezet kocsmája és elegáns vegyeskereskedése, a vágóhíd hentesüzlettel és „Sándor úr", alias Szele Sándor szódagyára.

Közvetlen szomszédunk a népes Lezancsek család, női ágon a falu hajdani emblematikus, három nemzedéken át itt tanítóskodó Boross familia leszármazottai. Emeletes, bár az idők folyamán megkopott házuk különlegességnek számít a faluban. Lezancsekék legidősebb gyermeke, a nálam egy évvel fiatalabb Pisti első felnémeti játszótársam. Lezancsek bácsi, a „férfi fodrász" népszerű borbélya a falunak, kuncsaftjai hétköznap-vasárnap türelemmel várják az udvaron a hajvágást és a borotválást – meghányva-vetve a közel- és régmúltbeli történéseket. Az udvar afféle falusi „Forum Romanum" – az „információcsere" színtere.

Szemben, az uradalmi fővadászi rezidenciát Gáll Marci bácsi, a tanyamester és felesége: Mariska néni, Plósz István az országgyűlés egyik csizmás paraszt képviselőjének lánya használja szolgálati lakásként.

A falu templom alatti részén, közvetlen szomszédságunkban, rangosabb uradalmi cselédlakások sorakoznak. A falu társadalmának s az uradalmi cselédség hierarchiájának rangosabb rétegét képviselő alkalmazottak élik itt mindennapjaikat: Beni bácsi (Visóczki Benedek), a mindenkori uradalmi intéző parádés kocsisa és családja; Schweitzer néni, az akkori intéző házvezetőnője; Mihály bácsi (alias Takács Mihály) a „fejősgazda", végül a Hliva család – Hliva bácsi és legidősebb fia „István" az uradalom gépészei.

A cselédsor mögötti magaslaton álló templommal, s a 18. században épült plébániával átellenben, lenn, az említett főút mentén áll a harangozó ház. Történetem idején – hagyományosan – a Szele család, a harangozó dinasztia negyedik vagy ötödik generációjának tagjai lakják az épületet. A mostani családfő, Szele Sándor bácsi, akit a falu apraja-nagyja csak „Sándor úrnak ismer. (Két úr van a faluban – mondogatták – Sándor úr, a harangozó és Lajos úr, a zsidó kocsmáros.) Sándor úr eredeti foglalkozása esztergályos, ám ő – a családi hagyományt követve – a harangozó és a sekrestyés teendőit látja el. Övé a már említett szódagyár – a jó minőségű szikvizet szívesen vásárolja minden kocsmáros, de a lakosság is. A szódagyártásban a tizenéves gyereksereg segédkezik: valósággal versenyezve a gépezet „hajtásában", aminek jutalma: a szódásüveg helyett szánkat tapaszthatjuk a „szénsavas forrásra" – a gépből kortyolgatva a szódavizet.

Felnémeti gyökeret verésünk után – már nagyobbacska gyerekként – lassan a falu paraszti fertálya felé is elmerészkedek. Csábít a patak s a Borsod utca elején játszadozó kisebb gyerekcsapat hancúrozása is. Néhány kiruccanás elég, hogy ez a kis gyerekközösség befogadjon. Gyuri Miki személyében itt lelek első, gyermekkori barátomra. Összebarátkozásunk első pillanatától – éveken át – portájukon minden nap „otthon vagyok". Ahogy felkel a nap, s az édes jó anyám

készítette kávét, vajas vagy zsíros kenyeret elfogyasztom, szülői engedéllyel, már Gyuriék portája felé indulok.

Miki édesapja, Gyuri – alias Kovács – Sándor bácsi mintegy nyolc-tíz holdnyi birtokát műveli családjával. Két nagy fia (Jani és Feri) s lánya, Rozika már kora reggel a határba indul, Miki, a legkisebb, otthon marad súlyos ízületi bántalmaktól szenvedő nagynénje: „Piros nene" felügyeletével – lévén, hogy édesanyja, Veron néni már az egri piacon árulja a tejet, túrót, tejfölt, s onnan csak úgy tíz óra tájban jön haza. Portájuk takaros: rendben tartott istálló, udvar, konyhakert s a szérűnek is tekinthető udvarrész a hatalmas szalma-, mellette a kiesebb árpaszalma-kazallal, majd a kukoricaszár kévékbe kötve, utóbbiak a száraz takarmány fontos összetevői. (Hova lett mára a gazdaságosságnak ez az évszázadok során kialakult hasznos hagyománya?!)

Számunkra ez a világ valóságos földi paradicsom, amit Mikivel való barátságom éveiben fokozatosan fedezek fel – lassan-lassan részesévé válva azoknak a feladatoknak, amelyek – apai utasítás szerint – naponta Mikire hárulnak. Legkisebb, de jó kötésű fiúgyermek lévén, az ő napi dolga az istálló takarítása s a szecskavágás. Barátságunk első napjai óta hűséges segítőtársa vagyok. A munka a trágya kihordásával kezdődik. Az „ólajtóba" állított „furikot" (talicskát) jól megrakjuk trágyával, amit Miki barátom játszi könnyedséggel tol el a trágyadombig, majd kiborítja, végül vasvillával apránként a trágyadomb tetejére szórjuk. E műveletet a „híglás" (az állatok vizelete) kihordása követi: az istálló „hídlásának" legszélesebb padlódeszkáját felemeljük, s Miki – az alatta levő üregből – e célra használt vödörrel kimeri az éjszakán át felgyülemlett vizeletet, én pedig a trágyadombra viszem. A híglás kihordását a padlódeszka visszahelyezése, majd lemosása követi. Ehhez néhány vödör tiszta víz majd egy nyírfaseprő kell, amellyel a maradék szennyeződést takarítjuk el. A takarítást az „allyadzó" (alom) behordása zárja: a búzaszalma kazalból kellő mennyiségű almot terítünk szét az istálló padlózatán.

Nagyobb szakértelmet kíván a szecskavágás. A kézzel hajtható szecskavágó az istálló oldalsó részén kapott helyet, a szénapadlás feljárata mellett. Előtte jókora szecskás kosár. A munka az árpaszalma, a kukoricaszár, a széna és a „misling" (takarmányozás céljára sűrűn vetett kukorica, amit zölden kell levágni sarlóval) előkészítésével kezdődik. A szénát Miki a „szénapadról" (szénapadlás) szórja le, a mislinget frissen sarlózzuk. Az összetevők arányosan kerülnek a szecskavágó vályújába, s kerekét meghajtva megindul az aprítás. A megvágott szecska minden rétegére korpa kerül. A szecskás kosár megteltével a munka befejeződik. Ezután miénk a világ!

A nap már magasan jár, tíz óra is elmúlt, amikor Veron néni hazatér a piacról. Éhesek ugyan nem vagyunk (a csörgős almát kínáló fa gyümölcséből már jócskán lakmároztunk), mégis jól esik a Veron néni tálalta reggeli: hófehér házikenyér, amelyet a „komrából" (kamra) előkerülő füstölt hájjal kent meg, s mellé zöld paprikát és paradicsomot kínál…

Barátságunk tartós voltának bizonysága, hogy nemcsak nyáron, tavasszal, ősszel és télen is náluk töltöm a nap egy részét. Elválaszthatatlanok vagyunk. Élvezem az évszakok falusi szokásait, eseményeit: az aratást, a cséplést, a kukoricafosztást, a szüretet, mely utóbbi legfőbb eseménye a „sutúlás", ami Mikiék boltunk melletti pincéjében, tehát közvetlen szomszédunkban zajlik. A fölöttébb vegyes szőlőfajtákból préselt must ízét ma is számban érzem. Szépek, meghittek azok a napok és esték, amelyeket körükben tölthetek. Kiváltképp a disznótor, amely a faluban ünnep számba megy. Szép az egyszerű paraszti miliő, a „hátulsó házban" terített asztal a toros étkekkel, a sült hús, a töltött káposzta, a sülő hurka és kolbász illata; a kukoricafosztáskor hallott mesék, történetek sora – egyszóval mindaz, ami a korabeli paraszti életformát jelenti. Szüleim megelégedéssel tekintenek a tartós gyermekbarátságra – tudván, hogy cimborám családi körében semmi rossz sem ragadhat rám. Miki barátom családját még nagyobb tisztelet övezi, amikor a legidősebb fiú, Jani a Magyar Királyi Testőrséghez kerül sorkatonai szolgálata letöltése után.

Az idő múlásával, az élet rendje szerint, egyszer ennek a paradicsomi kort idéző gyermekségnek is vége szakadt. Tanulmányaim, aztán családom Egerbe költözése miatt messze kerültem a falutól is, Mikitől is. Barátságunk ennek ellenére tartós maradt. Alkalmi találkozásaink beszélgetéseinknek tárgya mindig ez a boldog gyermekkor volt, a csörgős almát termő fa, a Bíró Lajcsiék kertjével határos „garádban" levő, csodálatos zamatú gyümölcsöt termő eperfa, amott, „a kert végiben" a nápolyiszilvafa, s akkor még nem beszéltem a fentebb már emlegetett, páratlan csemegének számító füstölt hájról. Nem hittem, hogy ez a felnőttként remek fizikai kondícióban levő, izmos, életerős férfivá lett gyermekkori barát egy pillanat alatt távozik az élők sorából. Utolsó találkozásunkkor még örömmel újságolta: jó egészségnek örvend, nincs semmi baja, néhány hét múlva mégis halálhíre döbbentett meg. A halál oka: embólia. Azóta kislánya és veje: Erika és Zsolt társaságában idéződnek fel bennem a hajdani gyermekkor közös élményei, amelyek intenzitása máig tart. Egy-egy futó pillantás az egykori porta helyén levő, a három fiútestvér építette családi házra, és mindegyike a régi képet idézi fel: a nappal félszárnyával mindig nyitott nagykaput, a ház előtti eperfát, alatta a „kolláttal" (korlát), az udvar déli oldalán levő „kisházat", amelyben akkor a kamra volt a búzával teli hombárral, mellette az istállót, majd a „fészert" (itt voltak a gazdasági eszközök: eke, eketaliga, borona, kukoricadaráló) s a kertet, a szérűt a kazlakkal, kukoricaszárral, a ház végében a gémeskutat: amelynek kissé mohás favödréből ittuk a frissen húzott kútvizet. Látom az udvar alkonyati képét: a szomjukat oltó lovakat, teheneket a vályúnál – Sándor bácsi csak az imént fogta ki a két igáslovat; lelki szemeim előtt megjelenik Piros nene is tétova, nehézkes járásával – egyszóval minden, ami egykor oly szép, oly meghitt s oly örökkévalónak tűnő volt…

Tovatűnt már fölöttem sok-sok esztendő, Miki halála óta is elszállt néhány év, amikor egykor iskolatársammal elemista éveink emlékeit idéztük fel.

Ali barátom az akkori szociológiai körülményekre emlékezve megjegyezte: „Tudod, Pistukám! Akkor te mi közöttünk mégis csak úri gyereknek számítottál!"

Zakar Ali szavai nyomán váratlanul, a tudat valamely mély rétegéből Mikivel töltött gyermekkorom egy apró jelenete tolakodott elő. Az udvaron játszottunk, s családjaink szokásai, külsőségei közötti természetes különbségeiről (öltözködés, étkezés stb.) diskuráltunk – hatodik életévében járó két gyermek. Miki a különbségeket jellemzendő, a legtermészetesebb egyszerűséggel ekképpen magyarázta a dolgot: „Tik urak vagytok." Nem volt ebben semmi bántó, puszta tényközlésként hatott, azt mondanám, akkori nyelvi definícióval: megkülönböztető jelző volt, „ténymegállapítás" a paraszti létforma aspektusából.

Gondolkodni kezdtem: mit jelentett a valóságban ez a kívülről, egy másik világ létformája felől nézve „úri" mivoltom. A Czuczor–Fogarasi szótár magyarázatát fellapozva – egyebek között – ezt olvasom: „Úr, v. Ur […] Férfi személy, ki a társadalomban bizonyos rang, méltóság vagy hivatalnál fogva a mások fölött áll, s némi hatalmat gyakorol." Más jelentés szerint: „Közönséges tisztelet, czím, melylyel nemcsak rangban lévő, hanem a köznéphez tartozó személyeket is szokás megtisztelni." Az új magyar értelmező szótár két úr definíciót közöl. Az alábbi változatot írom ide: „Általában az a személy, aki valamely meghatározott területen rendelkezik; a hatalom birtokosa, parancsoló."

Gyermekkorom szociális körülményein most, évtizedek múltán eltűnődve jó szüleim társadalmi pozíciójára talán a Czuczor-Fogarasi szerinti meghatározás alábbi része vonatkoztatható: az „úr" „közönséges tisztelet, czím, amellyel … a köznéphez tartozó személyeket is szokás megtisztelni". Nos, apámat rendre Lőkös úrnak szólították – vélhetően a fent definiált szokásrend szerint. Az, hogy akkor pajtásaim szerint mégis „úri gyerekként" lógtam ki a sorból, azt pusztán családunk külsőségekben mutatkozó másféleségével (pl. öltözködés) tudom magyarázni. Más volt a ruházatom, más volt a nyelvhasználatom, más volt szüleim foglalkozása (*boltosok,* azaz kereskedők), másfélék voltak étkezési szokásaink, ami mind sajátja volt persze a két háború közötti kisiparos, kiskereskedő s egyéb hasonló foglalkozású társadalmi réteg, csoport életvitelének.

A fentieken eltöprengve felidéztem gyermekkorom mindennapjait, lakáskörülményeinket, életvitelünket, szüleim szellemi igényeit.

A ház, amelyben laktunk, nem saját tulajdon, bérlemény – a két üzlethelyiséggel együtt. Az előző bérlő jóvoltából komfortfokozata – a falusi lakosság házai többségéhez viszonyítva – „úrias" volt: a konyha, a folyosó „cementlapos", a szobában hajópadló, s minden helyiségben villanyvilágítás, ami ebben a miliőben már-már luxusnak számított. A nappalokat – minden évszakban – a konyhában töltötte a család, amelynek berendezése már egyáltalán nem volt „úrias". A puritán berendezést első helyen egy vizes lóca alkotta, rajta két vödör. (A vizet a szomszédék kútjáról hordtuk.) A fehér zománcosban ivóvíz, mellette egy zománcos bögre. A lóca mellett stelázsi, polcain az étkezéshez használt tálak, tányérok, bögrék, poharak, alább a zománcos főzőedények: lábasok, fazekak, tésztaszűrő – legalul a fedők sorakoztak. Anyám régi álma: a konyhaszekrény

(kredenc) csak évek múlva valósult meg, amelyben aztán „úriasabb" elhelyezést kaptak a fenti konyhai eszközök.

A berendezéshez tartozott természetesen a konyhaasztal a két hokedlivel s egy sámli, amelyet én birtokoltam. Volt még itt két „dikó" (házilag, deszkából készített fekhely szalmazsákkal) – az utóbbiak egyikén apám, a másikon én aludtam, télen, nyáron, tavasszal és ősszel. Édesanyám is, nővérem is – télen, nyáron – a szobában aludt. Téli időben a sparhelton felhevített téglával előmelegítették az ágyakat.

A konyhai berendezés legfontosabbika: a tűzhely, avagy a „sparhelt" a kéménylyukhoz igazodva a konyha egyik sarokrészét foglalta el. E „lakókonyha" komfortos voltát az „Orion" néprádió növelte, amelyen persze csak Budapest I-et és Budapest II-őt lehetett fogni, s amelyet valamikor 1939-ben vagy 1940-ben vásároltak szüleim. Anyám természetesen itt, a konyhában terített asztalt reggel, délben és este, ami némi szertartásosságot sem nélkülözött: az asztalra mindig abroszt terített, a levest „leveses", azaz „mély", a második fogást „lapos" tányérban tálalta. No nem herendi étkészletről volt szó, mindkét tányér gránit edény – egy fokkal rangosabb, mint a falu népe használta, színes, bélapátfalvai festett kőedények (tálak, tányérok).

A délutáni tanítási órákról (négy órakor) hazatérve (akkor még délelőtt, délután tartott az elemi iskolai oktatás) mindig itt, a konyhaasztalon „írtam meg a leckét", azaz a házi feladatot.

Szobánk berendezését, amolyan kommersz szobabútor alkotta: két ágy éjjeli szekrénnyel, tölgyfából készült, esztergált lábú asztal négy „karosszékkel" és toalett-tükör. A bútorzat színe sárga. E lakberendezési típus az ország valamennyi pontján elterjedt, még a középosztály alsóbb rétegeinek körében is megjelent – nyilván olcsósága és tartós volta okán.

A két ágy felett nagy méretű olajnyomat díszes, aranyozott keretben, a kép tárgya: Krisztus Pilátus előtt. (E családi ereklyét ma is őrzöm.)

A szoba berendezéséhez tartozott még a kis vaskályha, amely csak olykor, jobbára hét végén és ünnepek alkalmával, s persze vasárnap esténként s a téli jeles napokon – karácsony este üzemelt.

A bolthelyiség – a Hangya Szövetkezet falusi viszonylatban luxus berendezésűnek számító üzletével összehasonlítva – szerény falusi bolt, világos szürkére festett berendezéssel – benne megbocsátható összevisszaság uralkodik, ami persze az árukínálat változatosságát, „bőségét" sejteti. Itt ugyanis minden megtalálható a ló- és ökörpatkó szegtől a cukorig. A bejárati ajtó mellett ostornyelek, seprők, ostorszíjak sorakoznak, rafia a szőlőkötözéshez, de itt áll a petróleumtartály is, amelyből 2 dl, 3 dl, fél és egy liter petróleum adagolható, mellette a petróleum szállítására használt vashordó, szomszédságában egy vastartályban a kocsikenőcs, ugyanitt egy zsákban, csak úgy a padlóra téve: rézgálic. Mindezek mögött egy állvány, benne kisebb szekrény, amely a dohányáru tárolására szolgál. A választék – falusi viszonylatban – meglepően gazdag: van itt zöld és barna pipadohány (a jelző a csomagolásra utal); a szivarkapapírba

tölthető nyolcas, balkán, török és hercegovinai dohány, majd a cigaretták következnek: Délibáb, Hunnia, Levente. Symphonia, Hercegovina, Darling, Király, Memphis, Mirijam, végül néhány szivarféle: Faintos, Cuba stb. És persze a 100 darabos Janina vagy Senator cigarettehüvely, s az olcsó cigarettapapír, no meg a Szikra biztonsági gyújtó, azaz a gyufa.

A boltberendezés egyik fontos tartozéka a pult, amelynek egyik végére valaha mák- és diódarálót szereltek, a másik végén egy faládában a Globus gyümölcsíz kínálja magát, mellette egy papírdobozban a medvecukor (népies nevén: medveszar), majd egy üvegbúra alatt a Gschwind cég gyártotta „tiszta szeszélesztő" s a gyerekek kedvence, a kétfilléres csokoládé.

A pult mögötti plafonig érő polcrendszer több funkciójú. Alsó részét ládák alkotják. A szélső a legnagyobb, benne kap helyet a naponként szállított friss zsömle, kifli, sósperec és a pékkenyér. A szállító maga a pékmester, Ripián Sándor, aki a szállítást biciklivel maga végzi, hátán a csaknem másfél méter magasságú kenyeres hátikosárral. A további ládák tartalma sorrendben: só, kristálycukor, kockacukor. A ládák feletti fiókos részben különféle áruk sorakoznak: „fédervajsz" (síkpor, a csizmahúzás megkönnyítésére szolgál); suszter szurok, mosószóda, kék és fekete falfesték (kindrusz), „masinafesték", vaspor (a sparhelt tisztítására szolgáló szerek), és bármennyire is abszurd: a mellette levő fiókokban már porcukor, édes és csípős paprika, rizs, árpakása, szalagória, szódabikarbóna (a falu szóhasználata szerint: szódabikadóna) sütőpor, vaníliás cukor, vaníliarúd, fahéj, „orosz tea", kakaó, babérlevél, babkávé (a háború kitöréséig), cikória és Franck-kávé, majd meg gombostű, varrótű, különféle cérnák, gépselymek, zsinórok, farkasfog, hímző pamutok, pántlikák, zsinórok és gatyamadzag.

A fiókok feletti részt polcrendszer zárja: itt sorakoznak a mosó- és pipereszappanok (Albus, Szit szarvasszappan, Elida hétvirág, Noseda pipereszappan, Caola, Kék-Vörös, Ólevendula stb.) s a cipőkrémek – fekete és barna (Schmollpaszta). A legfelső polcon az akkori idők divatos itala: az olasz gyártmányú Enrico malátakávé dobozai sorakoznak. Van itt aztán dobozszámra Ovomaltin, Stühmer és Szerencsi csokoládé, nagy bádog dobozban savanyú cukorka (citrom- és narancs ízesítéssel), kommersz nápolyiszelet.

A „portékáknak" (egykorú szóhasználat), azaz az áruknak ez a ma hajmeresztőnek tűnő összevisszasága akkor nem zavarja a közegészségügyet mivel – emlékezetem szerint – ebből egészségügyi probléma soha nem származott. A városi (megyei?) tisztiorvos havonta végiglátogatta a boltokat, benézett a pult alá, megszemlélte az olajozott padlót, a látogatásokat nyilvántartó könyvet aláírta, és távozott.

Ami szüleim „hentesüzletét" illeti, az bizony nem az akkori fogalmak szerinti mészárszék, ahol vágják és feldolgozzák, majd „ki is mérik" a disznót, a marhát, a birkát, olykor bivalyt is. Szüleim – ahogy akkor mondták – viszonteladással foglalkoznak, azaz a nyershúst a vágóhídon vásárolják meg (félmarhát, borjút, disznót, birkát, húsvét előtt bárányt, újévkor szopós malacot), s adják tovább igencsak csekély haszonnal. Ún. töltelékárú (szalámi, virsli, párizsi,

felvágottak) forgalmazásával nem is foglalkoznak. Egyedül a zsírsütésből származó tepertőt árulják, s természetesen a „házi zsírt" is.

Az 1938–1940 közötti évek háborús eseményei (a Felvidék, Kárpátalja, Erdély visszacsatolása, a Lengyelországot eltipró német és szovjet támadás) a gazdasági életet sem hagyták érintetlenül, eltűntek az ezüst egy és öt pengős érmék, később a vörös rézből, illetve nikkelből készült aprópénz-érmék, megjelent a „lyukas húszfilléres", s bizonyos áruk beszerzése is akadozott. Mindez rossznak ugyan még nem volt mondható, ám hogy az amúgy is szerény életnívó ne akadozzék, ne adj' isten a csődöt kelljen elkerülni, anyám varrással pótolta a család bolti jövedelmének olykori visszaesését. Szülei, elsősorban nagyanyám (Gruber Erzsébet) szorgalmazta, hogy lányai: anyám és Margit nagynéném „varrodába" járjanak, a varrónői munka fortélyait elsajátítandó. Sajnos, a varrónői képesítés megszerzését nagyszüleim már nem szorgalmazták, ám a több éven át tartó tanulás végeredményeképpen mindketten kiváló szakmai tudás birtokosai lettek. Édes jó anyám e tudásának híre hamar elterjedt a faluban, így aztán a vőlegényingek sorát, ágyneműt, a „kivetkezetteknek" (akik elhagyták a falu páratlanul szép népviseletét) polgári divat szerinti női ruhákat varrt – ám ha kellett: a népviselethez tartozó „litya't" is. A faluban nem lévén iparengedéllyel rendelkező varrónő, tevékenysége konkurenciát nem jelentett, a hatóságok sem törődtek vele.

Télidőben apám szívesen böllérkedett, a disznóvágások idején szinte hetente hívták „disznót ölni". Hol tanulta meg e mesterség legapróbb, szakszerű módját, nem tudom. Csak az él bennem, hogy kora reggel felébresztett, s mentem vele, hogy egész nap szemlélője legyek a „hízó" feldolgozásának. Az állat „leszúrásával" kezdődő aktus a pörzsöléssel folytatódott, ami akkor még mindenütt szalmával történt. A hatalmas lángnyelvek hamar megemésztették a szőke mangalica sűrű és göndör szőrzetét, s ha a lábaknál, a fül tövében még maradt sörte, perzseletlen szőrcsomó, azt a szalma parazsával távolították el. E parázs folytonosságának biztosítását szolgálta a „kistűz", amelyet mi, gyerekek őriztünk – gondoskodva a parázsról folyamatosan – mindaddig, amíg a perzselés be nem fejeződött. A „kistűz" sorsa aztán megpecsételődött: vízzel eloltották, s a keletkező, vizes masszává lett szalmahamuval apám a már megpörzsölt állatot bekente, majd egy külön erre a célra használt késsel gondosan levakarta a bőr hámrétegét, végül forró vízzel tisztára mosta az egész bőrfelületet. Ezután mindig előkerült valamelyik helyiség – rendszerint a kamra – deszka ajtaja, amit előbb gondosan lemostak, majd a már „aranysárga bőrű" disznót ráhelyezték hátára vagy hasára fektetve – attól függően, hogy „orjára" kívánták-e hasítani, avagy a hasi részen. Falunkban – ahogy emlékszem – többnyire az „orjára" történő hasítás járta, amelynek eredményeképp a tarjától a hosszú és rövid karajon át a disznó farkáig a disznó legnemesebb része egy darabban került a feldolgozó-asztalra.

A hasítást követően történt a belsőségek (tüdő, szív, máj, belek, gyomor) kiemelése, majd a sonkák kimetszése, végül az oldalas, a dagadó eltávolítása.

A belsőségek feldolgozásánál különös odafigyelést kívánt az epehólyag leválasztása a májról. Ezután a máj is, a szív is, a tüdő is mehetett az üstbe. A gyomor és a belek – a vékonybél kivételével – az asszonynépre bízatott. Falunkban ezek „előmosása" az Eger patak vizében történt, kristálytiszta folyóvízben, majd már a salaktól így megtisztítva került a konyhába, ahol a vékonybéllel együtt további tisztítás következett. A vékonybél „slejmolását" mindig apám végezte. Egy erre a célra szolgáló kés fokával préselte ki a több méter hosszú vékonybélből a nyálkás, sűrű váladékot, amit aztán többszöri alapos mosás követett.

A darabolás, a bélmosás s a belső részek főzése mellett és után az ún. töltelékkészítmények: hurka, kolbász, fejsajt nyersanyagának előkészítése következett. Mindez apám soha el nem árult receptjei szerint történt. Egy biztos: olyan fűszerezésű hurkát, kolbászt, fejsajtot azóta sem találtam. Életem egyik nagy mulasztása, hogy nem írtam le receptjeit, így ma már egy-egy fűszerkompozíciójának csak töredékére emlékszem. Ilyen például, hogy a kolbászhúsba és a disznósajtba fokhagymát sohasem teszünk, csupán a forró „abalében" 15–20 percig áztatott, összezúzott fokhagyma levét, s ez adja meg a készítmény (kolbász, sajt) kellő, nem agresszív fokhagymás aromáját. Az viszont ma is elgondolkodtat, hogy a füstölt háj sohasem szerepelt disznóöléses receptúrájában, azt csak Miki barátomék jóvoltából ismerhettem meg. E csemege hanyagolásának okát abban véltem megtalálni, hogy apai nagyanyám is, édesanyám is ragaszkodott a hájas tészták készítéséhez, s e nemes anyagot erre a célra tették félre.

Apám böllérkedése – miként már említettem – faluszerte kedvelt volt, s a disznóölésre készülő több család is „Lőkös urat" kérte meg a hízó levágására, feldolgozására. A megszólítás megtisztelés volt, de – úgy érzem – valahol takarta azt a megkülönböztetést is, amelyet Miki barátom „Tik urak vagytok" attributuma is hordozott…

Emlékeim tárházában kutakodva „úri gyerek" minősítésem szociológiai besorolásom újabb és újabb eredőit vélem az alábbiakban megtalálni.

Szüleim a régi Magyarország két, egymástól igencsak távol eső régiójában születtek, nevelődtek. Putnoki születésű apám családi emlékezetében az alsószuhai Lőkös família kisnemesi tradíciói ötvöződtek nagyanyám rimaszécsi német és tót származásából fakadó családi szokásaival. Édesanyám ugyan Budapesten született, ám pici gyermekkorában visszakerült Szendrei nagypapám szűkebb pátriájába, a Balaton Felvidékre (Kővágóörs, Taliándörögd, Révfülöp). Így csak természetes, hogy Szendrei (Simeister) nagypapám sváb kuporgató természetét s Gruber nagyanyám nyugat-dunántúli (Fertőszentmiklóson született, itt töltötte gyermekkorát is), kissé „úrias" szokásait, s mentalitását örökölte. A különbség, az eltérő életvitel – mai emlékezetem szerint – leginkább e két világ étkezési szokásaiban manifesztálódott. E különbözőségek aztán szüleim házassága után lassan-lassan „ötvöződtek" – annyira, hogy családunk étlapján a svábos, spórolós főzelékfélék, szószok és számomra képtelenebbnél képtelenebb

mártások éppúgy jelen voltak, mint a Gömörből hozott sztrapacska, a túrós béles, a dagadóval, kolbásszal, disznó körömmel gazdagított töltött káposzta, a pörköltek (többnyire marha- és birkahúsból), a kelt tészták variációi, a „kőtt rétes" s persze – apám kedvence – a „kálvinista mennyország", ami kifőtt tésztametéltből, édes, vaníliás, mazsolás túrótöltelékből készült, s egy gyúrt tésztával bélelt, előzőleg kizsírozott, majd „prézlivel" meghintett lábasban sült szép aranysárgára.

Az étkezések s étkezési szokásoknak e regionális keverékét az évek múlásával egyéb étel- és süteményreceptek gazdagították családunkban. Apám, aki maga is kitűnően főzött, szívesen készítette a korabeli polgári világ, s a hajdani kisvendéglők s a zónaételeket kínáló városi kiskocsmák olyan kedvelt fogásait, mint a vese-velő tojással, a resztelt máj, a borjú „pájsli" (szalontüdő), a kocsonya, nem beszélve a házilag hizlalt kacsáról, libáról. Ez utóbbi szárnyas Márton nap körüli levágását lucullusi lakomák megannyi variációjának elkészítése követte: a libalevestől s a libasülttől a ludaskásáig, mely utóbbi különösen kedvencem volt, az aprólék mellett tartalmazta a zúzát, a liba sült vérét és hájának frissen kisütött tepertőjét. Az olykor egy kilogrammnál is nagyobbra hízott, sült libamáj pedig a család „úri" reggelijét jelentette egy-két napig.

Kisgyermekkorom vasárnapi süteménye a kristálycukorral megszórt, töltelék nélküli kevert tészta: a pite, mellette a kelt tésztából készült lekváros vagy (apám kedvence) egyszerű sós, köménymagos kifli volt. Később, egy isten tudja, honnan származó recept szerint lekvárral, dióval vagy mákkal töltött, ún. „vaníliás kifli". Mákos és diós kalács (kelt tésztából!) karácsonykor és húsvétkor került az asztalra.

Anyám sült tészta repertoárját némileg a Váncza-cég reklám süteményes könyve „forradalmasította". A könyvecskét a Váncza sütőpor, vaníliás cukor, később a krémpor árusításáért kapták a Váncza-cégtől, amelynek félig pirosra, félig citromsárgára festett autója időnként megállt boltunk előtt, szállítva a cégtől megrendelt árukat.

A mini süteményes könyv „olcsó" receptjeiből – főleg már nagylánnyá serdült nővérem unszolására – néhány süteményreceptet, pontosabban kettőt: a kanonoklepényét és a mágnás diós pitéjét is kipróbálta – nagy örömömre és megelégedésemre. A kis süteményes könyv aztán hosszú időre a legkedvesebb olvasmányom lett, ám egy-egy „felfedezés" után anyámnak hiába rimánkodtam: a könyvecske tortareceptjeiből is süssön már meg valamit, ám mivel választásaim mindig egy-egy négy vagy öt-hat tojással készülő édességre esett, jó édesanyám elképedve mindig ezt mondta: hova gondolsz, négy-hat tojás! Tiszta pocséklás! Pedig tyúkjaink tojtak rendesen. Érdekes: a tojásrántottához már nem sajnálta, ha vacsorára – főtt krumplival persze – nyolc-tíz tojást is felütött. (Igaz: ez az egész család vacsorája volt.) Azt hiszem: ez is Szendrei nagypapám sváb spóroló mentalitásának volt az átörökítése, aki ágylepedőnek nem engedett 2 méter vásznat venni, csupán 1,5 métert – mondván: a párna alatt teljesen fölösleges a lepedő.

Édesanyám és nővérem a városi divat szerinti ruhákat viselte, anyagát (zsorzsett, krepdesin, kasmír, kanavász, hernyóselyem, karton stb.) a városi „méteráru (régebbi szóhasználattal: rőfös) boltban" vásárolták, a fazont pedig a kor egyik népszerű divatlapja, a *Párizsi divat* kínálta, amelyben mindig volt egy-két szabásminta is. Anyám természetesen maga varrta a ruháit s a nővéremét is, ami jelentős megtakarítást jelentett. Ingecskéim és kis nadrágjaim, amelyek természetesen az „úri" divatot követték, szintén anyám leleményességét, keze munkáját dicsérték.

Apám ruhatárát – még korábbi, egri és hatvani éveiben vásárolt – öltönyök (szám szerint kettő), valamint az akkori idők „úri eleganciáját" reprezentáló viselet: szürke csíkos nadrág, „ferencjóska" (frakkszerű, háromnegyedes fekete kabát), pincskalap (keménykalap), elegáns, antilop betétes félcipő, bokavédővel és sétabot. Emlékezetem szerint Felnémeten, ünnepi alkalommal, az öltönyökön kívül már mást sohasem viselt.

Ami szüleim művelődési igényét és szintjét illeti, dicsekvéssel írhatom le: olvasó család voltunk. „Könyvtárunkat" ugyan mindössze néhány tucat könyv alkotta, de a község Levente Könyvtárából klasszikus szerzők műveinek sorát lehetett kölcsönözni. Jellemző: Illyés Gyula remekművét, a Petőfi-életrajzot innen kölcsönözhettük már a háború előtt.

Ami kis családi könyvtárunkat illeti, annak „állományát" jobbára apám fiatalkori szerzeményei: Homérosz, Zola, Leonardo da Vinci, Mecsnyikov, de Amici, Molière, Byron, Maupassant, Kleist, Tolsztoj, Gorkij, Csokonai, Bródy Sándor, Madách, Molnár Ferenc, Herczeg Ferenc, P. Szathmáry Károly művei és néhány Jókai-kötet alkotta, de megtalálható volt egy-egy Anatole France mű is és persze nemzedéke kedvencének: Vas Gerebennek a munkái. E bibliotéka igazi kincsét apám még 1919-ben, négyéves frontszolgálatból épp csak hazatérve vásárolta meg: az *Isteni Színjáték* önálló kötetként megjelent első, *A Pokol* című részét Babits fordításában. És persze ott volt e könyvek között egy „Petőfi-összes" és Arany balladáinak egy kötete is.

Anyám olvasó szenvedélyének eredője külön történet. Szendrei nagypapa, odahagyva dörögdi sváb szülei és felmenői földművelő életformáját, „kitanulta" a cipész mesterséget, s éveken át Budapesten, a külső Váci úton levő műhelyében és üzletében árulta a maga készítette lábbeliket. Így lett édesanyám szülővárosa Budapest. Nem tudom, mi okból, egy idő után a nagypapa úgy döntött: hazamegy szűkebb pátriájába, és Kővágóörsön folytatja mesterségét. A családi hagyomány szerint „jól menő céget" tudhatott itt magáénak, a mezővárosi méretű és rangú talapülésen megvásárolt családi ház utcai frontján hamarosan cipőboltot nyitott, udvari műhelyében segédek és inasok gondoskodtak az árukészlet szinten tartásáról.

Nagypapa sikeres iparos, hamarosan a település Ipartestületének megbecsült, köztiszteletben álló tagja, majd könyvtárosa lett, s a helyi nagy múltú evangélikus gyülekezet presbitériumának tagja és pénztárnoka. (Egykor e gyülekezet lelkésze és a Dunántúl evangélikusainak „szuperintendense" – püspöke –

volt Kazinczy-kori irodalmunk jeles költője: Kiss János!) Könyvtárosként a nagypapa is szenvedélyes olvasó és könyvgyűjtő (egy Kossuth Lajosról szóló monografikus kötet maradt rám tőle, amely valamikor a múlt század elején jelent meg), s e szenvedélyét örökölte édesanyám, aki – mint gyakran mesélte – délutánonként a cipészműhelyben „folytatásokban" olvasta fel a segédeknek, inasoknak Jókai, Vas Gereben és mások, akkor divatos műveit – mi több: a két Dumas magyarul is elérhető munkáit. Anyám legkedvesebb írója haláláig Jókai volt…

*

E környezetrajznak, szociografikus múltidézésnek szánt felsorolás után feltesszem a kérdést: hol volt a helyem egy mintegy két és fél ezer fős, nagyobb részben parasztok lakta faluban, pontosabban annak társadalmi hierarchiájában? „Tik urak vagytok" – mondta gyermekkori játszópajtásom –, majd meg évtizedek múltán, egy elemista iskolatársam fogalmazott így: „Pistukám! Te akkor közöttünk úri gyereknek számítottál." Az ő szempontjukat elfogadva talán jogos volt a szóhasználat. Mégis kérdezem: ha fentebb elbeszélt társadalmi körülményeim ellenére „úri" fiúcska voltam, akkor mi volt hozzám képest egy bocskai ruhát viselő, nálam sokkal komfortosabb környezetben felnövő orvos-, erdőmérnök-, jegyző-, tanító- vagy éppen tisztviselő-gyerek, akinek szülei zsúrokat rendeztek, cselédet tartottak, a család férfi tagjai bérelt területen vadásztak, a nyári hónapokban Hajdúszoboszlón vagy a Balaton mellett nyaraltak – röviden élték a középosztály miénknél igazán „úriasabb" életét. E szülők nagyjából velem korú gyermekei az elemi iskola befejezése után nem a polgáriba, gimnáziumba mentek – némelyek a visszacsatolások után –, a Felvidéktől a Délvidékig több tanintézetben próbálkoztak – ki több, ki kevesebb sikerrel. Én, az „úri gyerek" csak ábrándozhattam a gimnáziumi továbbtanulásról. Szüleim azt mondták: a polgáriba mész, anyagi lehetőségeink ezt engedik meg, ha jól tanulsz – különbözeti vizsgával – még mindig átmehetsz a gimnáziumba. A háború végén – negyedikes elemistákként – jártunk is, nem is iskolába, s az ötödik elemi is csonka tanév volt, ennek ellenére néhány módosabb parasztgyerek a gimnáziumot választotta, pedig a továbbtanulás ott akkor is költséges dolog: a tandíj fizetése mellett az egyenruha és egyensapka viselése kötelező volt, de a szülőknek azt meg kellett vásárolniuk. Én – szüleim akaratát elfogadva – természetesen a polgáriba mentem. Ezt befejezve (1949), az anyám táplálta illúziók (vasúti-, postatiszti, banktisztviselői pálya) 1948 táján végleg szertefoszlottak. Mégis, a szülői akarat szerint, a négy évfolyamos Fiú Felsőkereskedelmi Iskolába jelentkeztem. Noha az iskola még mindig régi fényében ragyogott, mire végeztem, a régi „érettségi" devalválódott. 1949 után az „érettségije van" attribútum rég elvesztette azt a rangját, amely fél évtizeddel korábban még az értelmiségi pálya távlatosságát, a szép karrier ígéretét, lehetőségét jelentette. Tanulmányaimat mégis az 1949-ben Közgazdasági Gimnáziummá változtatott intézményben kezdtem, 1953-ban viszont már a Közgazdasági Technikumban érettségiztem, amikor is orosz tanárom, a tisztviselői pálya

ideáljai helyett politikai távlatokat szem előtt tartó ajánlással állt elő: minden áron a Lenin Intézetbe kívánt „beiskolázni". Válaszom rövid volt, elég merészen, ennyit mondtam: „Tovaris prepodovatyel, ja nye hocsu bity sztugyentom Insztyituta ot imenyi Lenyina". Vagyis: Tanár elvtárs! Én nem kívánok a Lenin Intézet hallgatója lenni." Végül – igazgatói rábeszélésre – a Debreceni Kossuth Lajos Tudományegyetem Orosz Intézetében kötöttem ki. Itt aztán megszenvedtem a gimnáziumi végzettség hiányát. A közgazdaságiban szerzett, ott kitűnőnek minősített orosz tudásom gimnáziumot végzett évfolyamtársaimé mellett törékeny cserépnek bizonyult. Ők heti öt vagy hat órában tanulták Puskin, Lermontov, Turgenyev, Tolsztoj, Dosztojevszkij, Csehov nyelvét, én – keristaként, heti két órában – az úttörő (pionyer) Szasa Tüskevics fasiszták elleni hőstetteiről olvashattam féloldalnyi bárgyú szöveget. E lemaradást korrigálandó négy év kemény munkája, megannyi akadály leküzdése jelentette hétköznapjaimat, hogy utamat, pályámat végül mégis egyetemi katedrán zárjam le. A betűvetést a vizes lócás, stelázsis, sparheltos konyhában kezdő, akkor mégis „úri gyerekként" aposztrofált nebuló a szocializmusban meg „egyéb" kategóriába sorolt diák (e minősítésnél súlyosabb kategória az „osztályidegen" volt) végül mégis a „diplomás" értelmiségi pozíciójába küzdötte fel magát.

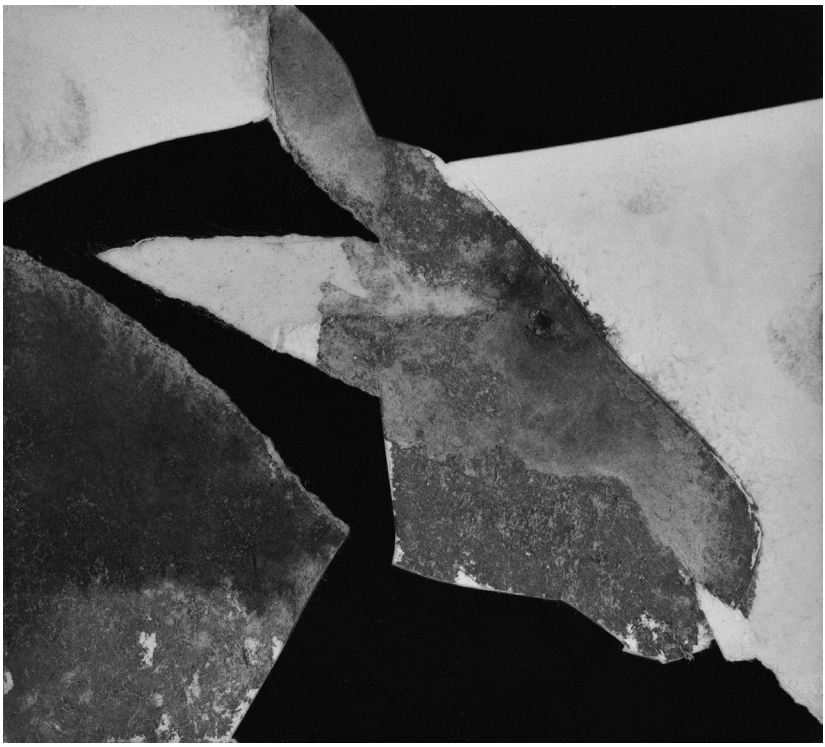

Baksai József: Hordozó III. (tus, karton, 117×130 mm, 2021)

Szikra János

Pánik

Elharapózott bennünk is az őrület.

Tűz csap át az érzékek zsindelyén,
beszűkülnek az értelem vérerei,
nem jut oxigén az agyvelőbe,
nem érlelődik a tudatban új gondolat,
már ébredés előtt görcsbe rándul a gyomor,
hányásig szédül a körhinta,
remekül karamboloznak a dodzsemek,
a tiszteletes úr vezényel:
a választási bazár színpadán
a gyerekek hibátlanul mondják föl a miatyánkot,
az ötszázéves freskó lepörög a falról a múlt berobbant kazamatáiban,
a túlélő makákók zsakettben és cilinderben másznak föl a fákra,
szűzlányok sikolyától törnek ketté az üvegpoharak –
elharapózott,
bennünk is elharapózott az őrület.

Ó, ha csak fél méter magasan
megállhatna egyszer egyikünk szilárdan a levegőben,
az én lábam is könnyebben lendülne tovább,
hiába száll nyomorillat a pékségből,
nem lapulna minden édes karmolásban hazaárulás –
nem ütőerővel tennék hasznossá korbácsaikat
a piramisoknál üvöltő munkavezetők.

Szikra János (1954) Pátkán élő költő. Utóbbi kötetei: *Kokárda* (gyerekversek, Magyar Napló Kiadó, 2020), *Míg haza nem érsz* (versek, Antológia Kiadó, 2020).

Vázlat a szláv férfiakról

Elmetszeni egy pengével –
a szláv férfiak a legváratlanabb pillanatokban tudnak berúgni,
nőket gyalázni,
szerelmet vallani,
vagy csak átvágni konyhakéssel a szomszéd nyakát.

Sokszor évekig némán tűrnek egy sértést,
aztán villámgyorsan agyoncsapnak a nyeles lapáttal,
míg békésen forog a ködben a betonkeverő.

Mikor a gyerekek a napköziben először
mártják tintába a folyton pacát ejtő tollat,
s pofonra lendíti kezét az ingerült tanfelügyelő,
egy vén tanár előveszi a hegedűjét,
s reszketni kezd újra a korbács
a néhai rabszolgák fölött az ültetvényeken.

A mássalhangzó-torlódásokba gabalyodott nyelvet,
amikor a hold kel
sem oldja el a csók.

Vodka, szilvapálinka meg se kottyan –
a szláv férfiakat idő előtt nem viszi el semmiféle kórság,
zene nélkül is évtizedekig ropják,
s isznak a végső kiszáradásig.

A szláv lányok szeretik a szláv férfiakat,
tenyerükben otthonosan viháncol a mellük
két kilátástalan partizánháború között.

S olykor, alkonyatkor,
vízszintesen lebegnek a túlérett gyümölcsök alatt a kertben,
a valóság ólomablakait csörömpölve beveri a fény,
lebegnek tetőtől talpig üvegszilánkban,
akár egy áldott gyönyör után,
még félig egymásban, lebegnek fölségesen.

elrontani egy szöcskét

elrontani egy szöcskét
    egy almát
    zöldet
    pirosat
    lábát kitépni
    húsába krátert harapni
elrontani egy szöcskét
    egy almát
    zöldet
    pirosat
    bármit mi hangot ad
    sírni tud
    szökken moccan odébb gurul
    árnyéka szaga színe illata van
    sejtjei lába hártyái szárnya szövetei
szétroncsolni egy szöcskét
    egy almát
    zöldet
    pirosat
    ízekre szedni
    húsába éles fogakkal krátert harapni
    elpusztítani összerakhatatlanul
betiltani egy álmot
    zöldet
    pirosat
    szétkáromkodni egy gondolatot
    ököllel betörni száját
    vérző fogsorrá zúzni egy mosolyt
    halált harapni egy asszony nyakába
karóba húzni a reményt
    hörögve vonagló fiad
    édesapád

Egy halánték illata

Érosz ébred a gerincben,
az ösztönök őskorából egy térd emléke,
egy halánték halhatatlan illata,
és markolnád a Teremtő mesterművét,
a lány rezzenő tomporát,
…táncolt a mosoly is a szádon,
táncolt a szádon a csípő, a comb, a térd helyett,
szédülten táncolt bennünk az élet,
de alattunk, mint óriás vulva, dörögve megnyílt a pokol –
akkorra már délen rég bedeszkázták az ablakokat,
megérkeztek a nercbundás koldusok,
hajnalban a tányéraknákkal mérgezett
mezőkön csapatokban vágtak át a legnégerebb négerek,
szemükből fehéren sóvárgott az éhség,
s vasárnap délelőtt sátrat vertek a templom előtt –
te még védett otthonodban,
lábad lótuszülésbe húzva
ültél, meztelen női Buddha,
s időtlenül a semmibe
bámultál, Európa, a semmibe…

Gutai István

Mi magyarok vagyunk

(Urbánné Varga Katalin, Kecskemét, 1944)

Szüleim 43 tavaszán házasodtak. Édesapám néhai Varga László nem hivatásos tüzérfőhadnagy volt. Rimaszombatba helyezték, ott teljesített szolgálatot. Aztán 44 nyarán frontszolgálatra vezényelték. Akkor édesanyám (Déry Margit Katalin) engem már várt, úgy félidős kismama lehetett. Amikor kiderült, hogy ez a szolgálat hosszabb idejű lesz, édesanyám a szülés előtt nem akart egyedül maradni az ismeretlen városban, hazaköltözött szüleihez, Kecskemétre.

Születésem közben – mely nehéz, komplikált szülés volt – anyámat levitték a pincébe, mert légitámadás érte a várost. Világra jövetelemről édesanyám értesítette édesapámat, aki közben Kecskeméttől úgy 40–50 kilométerre, Sövényházára került a csapatával. Felettesei hazaengedték megnézni engem. Apám látta, hogy az oroszok milyen erősen nyomulnak előre, és nem sok esély van arra, hogy azt mi ép bőrrel megússzuk. Abban maradtak a szüleim és nagyszüleim, akikkel együtt laktak, hogy apám megpróbál újra hazajönni, hiszen felelősséggel tartozott a családjáért. Ezután édesapám visszament Sövényházára, az egységéhez.

Néhány évvel ezelőtt megkeresett bennünket a Honvédelmi Minisztérium egyik munkatársa. Annak a hadosztálynak a történetét dolgozta fel, amelyikben az ő édesapja is harcolt. Megpróbálta mindenkinek a nyomát felkutatni. Így jutott el hozzám is. Elmondta, hogy édesapám tisztiszolgája még él. Megkereshetném és megkérdezhetném tőle, édesapám hogyan halt meg. Meg is találtuk az egykori tisztiszolgát, Szentlőrincen lakott. Természetesen már idős ember volt. Ő korábban leírta egy füzetbe az alakulattal történteket, többek közt azt is, hogy édesapám hogyan esett el.

Ez úgy történt, hogy a parancsnokának – valamilyen ezredesnek – telefonon jelentést tett. Ez után az ezredes utasította, hogy azonnal menjenek ki a terepre, és derítsék föl az oroszok állásait. Édesapám jelentette neki, hogy mindent tudnak egymásról, hiszen az oroszok is bemérték már, és rendszeresen lövik őket. Erre úgy ordított a telefonba a parancsnok, hogy még a tisztiszolga is hallotta:

Gutai István (1950) író, a paksi városi könyvtár nyugalmazott igazgatója. Legutóbbi kötete: *Kocsikerék a nyakcsigolyán* (Pro Pannonia, 2018).

„Ha nem megy ki, főbe lövetem!" Erre csak az lehetett a válasza, hogy „igenis, ezredes úr!".

A visszaemlékező bajtárs leírja az emlékiratában, hogy édesapám ezután „atyai hangon", kicsit megilletődötten kérte: „Illéském, szedd össze az embereket, s állítsd őket az erdő szélére! Majd így folytatja: nagyon megsajnáltam a főhadnagyomat. Ezt nem érdemelte a felsőbb parancsnokától. Sokkal keményebb katona volt, mintsem meghátrált volna ilyen esetben. Nem ő volt a hibás, hogy ott hagytuk a Tisza partot. Egyébként eddig még soha nem szólított »édes fiamnak«. Még egyszer utánam szólt ekképpen: Édes fiam, vidd ezeket az embereket a templomhoz, Sövényháza irányába!"

Édesapám ezután az egyik bajtársával és a sofőrrel beszállt a dzsipbe, és teljesítette a parancsot. Valószínűleg az oroszok figyelték őket, mert amikor kiszálltak az autóból, rögtön lőttek. Édesapámat a fején találták el. Ennyit tudott mondani, amikor összeesett: „Vigyázzatok a családomra!" Így mesélte a történteket később a sofőr Illés bácsinak.

Illés bácsi, a volt tisztiszolga találkozásunkkor elmesélte, hogy a háború után édesanyám is – karján velem – megkereste őt, hogy megtudhassa édesapám halálának körülményeit. Emlékezett rám kis gyermekként, s mostani találkozásunk benne is emlékeket ébresztett.

Édesapám halála utáni napokban megindult az orosz offenzíva. A visszavonuló magyarok Kecskeméten át haladtak, és közben – ez egy hétfői nap volt – hajnali hat óra körül csöngettek a házunk ajtaján. A katonatársak részvétnyilvánítással átadták anyukámnak Édesapám holttestét egy koporsóban. Nagy tragédia volt ez mindnyájunknak. Különösen édesanyámnak. A megélt stressztől azonnal elapadt a teje, így napokig nem tudtak nekem enni adni. Hathetes voltam akkor. Gyorsan kellett cselekedni. Később úgy mesélték el nekem, hogy Édesapámat tizenegy órakor már el is temették. Két órakor pedig lovas kocsival elindultunk mi is, mert a visszavonuló katonák azt ajánlották a menekülő civileknek, hogy csatlakozzanak hozzájuk, mert akkor némi védelmet kapnak. Gyakorlatilag visszatértünkig többnyire ezen a lovas kocsin éltünk.

Bajorországig jutottunk. Ugyanannak a hadosztálynak volt az őrnagya Petneházy Imre is, amelyikben édesapám is szolgált. Valószínűleg azt kapta feladatul, hogy útközben segítse a menekülő családokat, különösen azokat, ahol gyerekek is vannak. Szerzett nekik élelmet, szállást. Így ismerkedett meg édesanyám és Petneházy Imre. Akkor ő már elvált férfi volt. Tizennyolc év korkülönbség volt kettejük között.

Édesanyám érettségi után nagyon szeretett volna egyetemre menni, szuverén egyéniség volt. A nagyszüleim azonban nem merték elengedni egy szem lányukat egyedül egy másik városba a háború alatt. Ezért – gondolom – anyu szeretett volna otthonról, „szabadulni", talán ez lehetett az egyik oka a házasságának, no meg persze a nagy szerelem is. Így hozzáment édesapámhoz, Varga Lászlóhoz.

Ezt azért gondolom, mert sok-sok év múlva, amikor már megvolt nekünk mind a négy gyerekünk, egy beszélgetés közben kiszaladt a száján: „Ha akkor

elengednek egyetemre, nem mentem volna férjhez. Milyen felelőtlenség volt a szüleimtől – folytatta akkor –, hogy engedtek hozzámenni egy aktív katonatiszthez a háború kellős közepén!" Ez a helyzet egész életét beárnyékolta, mert azt a tragédiát, ahogy 19 évesen elveszítette apámat, soha nem tudta feldolgozni.

Petneházy Imrével véleményem szerint nem szerelmi házasságot kötött. Mostohaapám részéről az volt. Sajnos féltékeny is volt anyámra, így társaságba nem is nagyon jártak. Anyámnak az volt a szempontja a felé közeledőkkel szemben, hogy ki az, aki engem elfogad. Ezt is egy jóval későbbi beszélgetés közben mondta el. Petneházy Imre pedig elfogadott engem. Nagyon rendes, becsületes, művelt ember volt, de egy Ludovikán nevelkedett katonatiszt, a*ki otthon is katonatiszt volt.* Ami azt jelentette, hogy szigorú volt, s a családnak haptákba kellett állnia.

Bajorországban együtt estünk ugyan amerikai fogságba, de őt aztán elvitték az oroszok. Talán az amerikaiak átadták nekik. Évek múlva került haza gyalog, és utána megkeresett bennünket. Összeházasodtak, és ő is odakötözött Kecskemétre. Hogy ez mikor történt, semmilyen dokumentációt nem láttam. A jegygyűrűjük megmaradt, de azon nincs dátum. Apu és anyám egymásra voltak utalva. (Én apunak hívtam, mert eszmélésemtől már csak őt láttam anyám körül.) Apunak a ludovikás tiszti múltja nem volt éppen jó ajánlólevél a szocializmusban. Ráadásul megismerkedett egy volt tüzér főhadnagy özvegyével, aki többszörösen megbélyegzettnek számított. A nagyanyám anyukájának ugyanis elég sok földje volt, ki is nevezték kuláknak, és mindent elvettek tőle. A háborús belövés miatt gyakorlatilag lakhatatlan házat viszont meghagyták. Megbélyegzett család lettünk. A „megbízhatatlanságunkat" az iskolában a nevem mellé írt x-szel jelölték.

Amikor kb. egy év múlva visszatértünk Bajorországból Kecskemétre – ezt csak elbeszélésből tudom –, teljesen ki volt rabolva a ház, egy kúriaszerű épület, vastag falakkal, ámbitussal. Érkezésünkkor szinte csak a falak álltak, a tető is találatot kapott. Apu (a mostohaapám) akkor még nem volt velünk. Elbeszélték a nagyszüleim, hogy amikor hazaértünk, őrületes bűz fogadott bennünket. Kiderült, hogy az oroszok vágóhídnak használták a kertet és a hulladékot leszórták a pincébe. Annak a levét pedig nagyapám könyveivel itatták fel, mert a könyveket is odadobálták. Így ki kellett takarítani a pincét is.

Anyámnak és a nagyszüleimnek az amerikai fogságban még lehetett volna választani: külföldre mennek, vagy vissza Magyarországra, azaz maradnak. Apunak, mint olimpikon öttusázónak, voltak sporttársai, akik már korábban vagy a háború alatt kimentek Svédországba, akikkel ő (ameddig lehetett) tartotta a kapcsolatot. Tehát címre lehetett volna menni, nem a vakvilágba. Nagyapám azonban azt mondta: „Mi magyarok vagyunk, nem megyünk sehova!" Anyám pedig egy csecsemővel egymaga hova ment volna? Úgy tudom, anyukám ősei Felvidékről kerültek Kecskemétre, Demcsák volt az eredeti nevük, azt magyarosították Déryre. Nagyapámnak valamilyen gépészeti végzettsége volt, és a kecskeméti városházán dolgozott.

Anyám olyan érettségi bizonyítványt kapott, amivel elmehetett volna tanítani az elemi iskola alsó tagozatára. Visszatértünk után, mint rossz kádert, kihelyezték egy tanyára. Azt pici gyerekkel nem vállalta. Ezután megtanulta a gyors- és gépírást, de Kecskeméten nem kapott más munkalehetőséget. Így felment Budapestre – ahol nem ismerték –, és ott felvették a Szabad Földhöz titkárnőnek, rám pedig egész héten a nagymama vigyázott. Anyu nagyon jó munkaerő volt, mindenütt szerették. (Ez későbbi éveiben is jellemezte. Okos, jó szervező, gyors, kitartó, megbízható, mely tulajdonságok jó munkaerővé tették.) Tehát évekig minden hét végén, szombat délután – akkor még szombat munkanap volt – hazautazott Kecskemétre, és vasárnap délután jött vissza Pestre. Ezt a halála napján tudtam meg az unokatestvérétől. Addig nem mondta el. Egyáltalán: soha nem mesélt magáról. Az utolsó hónapokban, amikor már tudtuk, hogy nem sok van neki hátra, próbáltam néha beszélgetni vele a gyerekkoromról, meg apámról, de azt mondta: „Annyira fáj… nem tudok beszélni róla." Csak az vigasztal kicsit, hogy nem kórházban, hanem nálunk halt meg. Mindnyájan – az unokái is – el tudtunk búcsúzni Tőle.

Még most is előfordul néha, hogy rám tör valamilyen nagy szomorúság. Korábban nem tudtam, miért. A halála óta gondolom úgy, hogy ennek oka a gyerekkori, hét közbeni anyahiány, a vasárnapi elválások emléke, érzései miatt lehet.

Apu szigorú volt. Az osztálytársaim nem mertek hozzánk jönni játszani. Becsöngettek és megkérdezték: „Itthon van apukád?" „Igen." „Akkor nem jövünk", mondták, és sarkon fordultak. Pedig nem volt „kiabálós". Sőt művészetek iránt érdeklődő ember volt. Jól rajzolt és autodidakta módon megtanult zongorázni. Sokszor ült le a zongorához játszani, hallás után tanult dalokhoz, magyar nótához még jó kíséretet is kitalálva. Pedig nem volt könnyű használni a zongoránkat! Ti. ez az egy bútordarab maradt meg a házban az orosz katonák elvonulása után – talán túl nehéznek ítélték –, de a tetején tábortűz nyomaival, s a billentyűk meg megszabadítva az elefántcsont borítástól. Így minden hang leütésnél könnyen beszorulhatott az ember ujja a billentyű közepén levő lyukba – sokszor tapasztaltam gyakorlás közben –, aminek eredetileg sajnos nem tudom mi volt a funkciója. Apu a tudományok iránt is érdeklődött. Általa ismertem meg az Élet és Tudomány folyóiratot, amit a mai napig járatunk.

A házat visszaérkezésünkkor teljesen leamortizálva találtuk. A házi vízvezetéket is leszerelték az orosz katonák, így mindenhez – főzés, tisztálkodás, mosás – hordani kellett a vizet. Gyermeki igazságérzetemet nagyon bántotta, hogy a vizet anyu kannákban hordta az utca végéből – mikor nagyobb lettem én is segítettem –, s közben apu bent ült a szobában és olvasott, mert egy katonatiszt, egy olimpikon ugye… Nem vette észre, hogy megváltoztak az idők. Abban az időben a háztartás még csak az asszonyok feladata volt. Nem volt példa arra, hogy egy férfi mosogasson vagy vizet hordjon. Katonai végzettségén túl volt műszaki rajzolói végzettsége is, azzal kapott munkát, de az nem járt nagy fizetéssel.

1952-ben megszületett az öcsém, ifjabb Petneházy Imre. Ő érettségiig Kecskeméten végezte a tanulmányait. 8 éves volt, amikor gimnazistaként én Pécsett tanultam tovább, s többet már – úgy hozta az élet – nem éltünk egy lakásban. De természetesen tartjuk a kapcsolatot, mint ahogy a „nagy Petneházy családdal" is szoros kapcsolatban vagyunk. Zenei tehetséget ő is örökölt, tanult is muzsikálni, de apu mintájára a műszaki irányt választotta.

Kamaszodásom idején apuval a kettőnk kapcsolata nem volt felhőtlen, mert visszabeszéltem. Az is hátráltatta a békés együttlétet, hogy a nagymamám nagyon vallásos volt, és ez a napi megnyilvánulásaiban is kitűnt, ami aput idegesítette.

Hogy sok mindenben nem volt igazi társa anyámnak, ilyen „történések" mutatják: A vacsoraasztalnál anyu fölvetette, amikor mosógépet készültek vásárolni: „Imre, mit gondolsz? Vegyünk föl kölcsönt?"

„Jó, vegyünk."

A másnapi vacsora közben anyu újra szóba hozta: „Imre, átgondoltam, mégse úgy, hanem…"

„Jó, akkor úgy legyen." Vagyis: nem volt igazi társa anyámnak a nehézségek kezelésében, mindent ráhagyott. Talán csak nem érdekelte a probléma, vagy nem érezte a súlyát… Így anyu vállán volt minden döntés terhe, felelőssége. Ez engem nagyon bosszantott. Hamar észrevettem (lehet, hogy azért lettem terapeuta), hogy anyu nem boldog, segíteni szerettem volna, de nem tudtam, hogyan. Viszont az is az igazsághoz tartozik, hogy apu szó nélkül vállalta a továbbtanulásom költségeit, amiért hálás lehetek neki.

Amikor a középiskolai továbbtanulásom előtérbe került, anyukám kitalálta, Pécsre menjek a művészeti gimnáziumba, és továbbra is zenét tanuljak, mert az ment legkönnyebben. Ehhez nekem is kedvem volt. Azért kellett anyu reális gondolkodása, mert engem sok minden érdekelt (pl. csillagászat, régészet, orvostudomány…), melyek között nem tudtam dönteni. Azzal segített, hogy jobban ismert, mint én magamat. Kecskeméten abba az ének-zenei általános iskolába jártam, amit Kodály alapított. Ott olyan fantasztikus képzést kaptam – zongorázni, csellózni is tanultam –, hogy Pécsett a konzervatóriumba egyből másodikosnak vettek föl. Valamikor apácakolostor volt a kollégium épülete, ahol én is laktam. Nagy, hodály termekkel, amikben az egyéni gyakorlás nem volt lehetséges. Ezért én a csellót a WC előterében gyakoroltam. Ott is magas volt a belmagasság, viszont a kottát csak egy negyvenes körte világította meg. Egy idő után észrevettem, hogy nem látok. Az orvosi vizsgálatnál kiderült, hogy nem a szememmel van a baj, hanem a körülményekkel. Így albérletbe költöztem, ahol egy egyedül álló anya élt a beteg kisfiával, aki gyermekbénulás miatt nem tudott járni. A kisfiú akkor úgy nyolc-kilenc éves lehetett. Akkor találkoztam először sérült gyerekkel.

Érettségi után beadtam jelentkezésemet Szegedre, történelem–ének szakra, illetve a Zeneakadémiára. (Akkor még Zeneművészeti Főiskolának hívták.) Akkor apu már nagyon beteg volt. Tudniillik öttusázóként részt vett a Los Angeles-i olimpián, ahol a lovával nagyot bukott. (A világhálón fenn is van a fotója, mert

olyan hihetetlen módon történt.) A nyakcsigolyái kicsit elmozdultak, ami hosszú távon azt eredményezte, hogy gyengítette a vér áramlását. Így az agya nem kapott elég vért. Fiatal korában az ér „működött", de egyre szűkebb lett a meszesedés miatt, és elkezdődött a steril agylágyulás. (Így magyarázták anyunak apu betegségét.) Először az egyensúlyérzéke „esett ki", ami azt jelentette, hogy nem tudott fönn lenni. A magas, életerős, eleinte jó fizikummal rendelkező férfit nyolc és fél évig fekvőbetegként ápoltuk! Öcsém akkor jutott érettségiző korba, én a tanulmányaim miatt elkerültem otthonról, csak nyaranta tudtam „besegíteni" az ápolásba. Anyu közben dolgozott – a Kecskeméten működő Gépipari, műszaki és automatizálási főiskola gazdasági igazgatójaként –, mert meg kellett valahogy élnünk. Miután jó munkaerő volt, és éles eszű, addigra mindenféle képzéseket elvégzett (például mérlegképes könyvelőit, sőt a beosztottak ellenőrzése miatt még a kazánfűtőit is).

A felvételim nem volt sikeres. Bár a művészeti szak miatt két helyre jelentkezhettem, de a felvételire mindkét helyen ugyanarra a napra osztottak be. Akkor nem lehetett más időpontot kérni. Én a Zeneakadémiát választottam – több osztálytársam is oda igyekezett. Kecskemétről egyedül mentem felvételizni. Nekem akkor Budapest még nem volt ismerős. Anyukám elmagyarázta ugyan, melyik villamosra kell fölszállnom, és hogy csak néhány megállót kell utazni a Nyugatitól a Zeneakadémiáig, de én nagyon féltem attól, hogy majd nem tudom, hol kell leszállni, így inkább gyalog mentem. Ezért elkéstem, s bár nagyon segítőkész és megértő volt a bizottság, a fölvételim nem sikerült. Ez nagyon elkeserített. Borzaszóan csalódtam magamban. Szegedre meg természetesen nem mentem, mert – ahogy mondtam az előbb – azonos napon tartották mind a két felvételi vizsgát.

Anyunak újabb ötlete támadt: „Ahol fogyatékosokkal foglalkoznak, a zenei tudásod biztosan használható lesz." Tulajdonképpen anyukám találta meg nekem a gyógypedagógiát!

Megbeszéltük, hogy annak nincs értelme, hogy egy évig, a következő felvételi vizsgáig otthon lóbáljam a lábam. Olyasmit kellene csinálnom addig is, ami a jövőmet segíti. Egy Kisegítő Iskola nevelőotthonában dolgoztam Kecskeméten, ahol az akkori elnevezés szerint értelmi fogyatékos gyerekek tanultak. Köztük sok állami gondozott gyerek volt. Ebben a nevelőotthonban lettem gyermekfelügyelő. Nagyon nehéz volt. Bármennyi súrlódás volt otthon, addig mégis védett környezetben, bizonyos szabályok, értékrend alapján nevelődtem. Addig nem találkoztam olyan gyerekekkel, akik – mai kifejezéssel – nehezen nevelhetők. Körülbelül hatvan fiúval – az elsős elemistától a nyolcadikosig – kellett elboldogulnom: reggel keltés, öltözés, etetés, iskolába indítás, délután tanulás, este fürdetés, fektetés… Elődöm, aki nyugdíjba ment, a fegyelmezést két-három túlkorosra bízta: cserébe dupla vagy tripla porciót adott nekik ebédre. Amikor átvettem őket, annyira szerettem volna jó kapcsolatot kialakítani a csoporttal, hogy még egyszer a lakásunkra is elvittem a kisebbeket – nagy kertünk volt –, illetve süteményt is sütöttem a csoportnak.

A kolléganőm rendtartási megoldását elvetettem, azt mondtam magamban: „Ezt én nem akarom! Majd én szeretettel, jó példával…" De a második héten ellopták a személyimet, amiből kiderítették, hogy a túlkorosoknál csak két évvel vagyok idősebb. Ettől kezdve nehéz volt a „nagyoknál" a megjegyzéseiket ellensúlyozni, amit kedvességgel, humorral próbáltam kivédeni, de bizony sokszor nem sikerült. Ugyanakkor rettegtem az éjszakai ügyeletek miatt, mert ilyenkor a többi csoport is az ügyeletesre volt bízva. Egyszer odahoztak egy másik intézetből egy szintén túlkoros fiút, mert a férfi tanárának kiverte a fogait. Az én csoportomba került. Sohasem felejtem el a nevét. A hálóban folytatólagosan Robin Hoodot, illetve más könyveket olvastam föl a gyerekeknek elalvás előtt. Egyik este, amikor már mindenki ágyban volt, S. odajött hozzám, leült mellém, és megfogta a kezemet. Nem tudtam kihúzni a kezem a markából. Elkezdtem gondolkodni: ha rángatom a karom, még rosszabb lesz, inkább olvastam tovább. Villanyoltás után mentem a szolgálati szobámba, S. jött velem, és fogta a kezem. Próbáltam visszaküldeni, de nem engedelmeskedett. Annyira féltem, hogy az elmondhatatlan! De még mindig úgy tettem, mintha mi se történt volna. Leültem az ágyamra (szék nem volt a kicsi helyiségben), ő leült mellém. Elővettem az egyik könyvemet (akkor már készültem a gyógypedagógiai tanárképző fölvételijére), és elkezdtem olvasni, bár az aggodalomtól nem igen tudtam, hogy mit olvasok. Egy idő után S. ezt elunta, és szó nélkül fölment a hálóba. Úgy látszik, nem mert erőszakosabb lenni. Nemcsak velem volt szemtelen, hanem társaival is. Már a vége felé járt a szerződés szerint letöltendő időm (10 hónap), amikor a nagyobbak fociztak a szűk udvaron, a kicsik pedig valami mást játszottak volna, de nem nagyon volt helyük. Én akkor ügyeletes voltam. S. gólhelyzetbe került, de egy kisebb gyerek éppen akkor futott át előtte. Erre megdühödött, és a kicsit elkezdte fojtogatni. Odarohantam hozzájuk, de nem tudtam leszedni a kezét a gyerek nyakáról. Felháborodásomban adtam neki egy pofont. És S. visszaütött! Ezt látták kollégáim is, és a segítségemre siettek. Ez volt az utolsó csöpp a pohárban! Elhatároztam, hogy ezt a munkát nem folytatom. Ezt meg is mondtam otthon. „Ha most nem mégy vissza – biztatott anyu –, egész életedben, ha valamilyen nehézség ér, kihátrálsz belőle. Vissza kell menned!" Én közben sírtam, zokogtam, de addig beszélgettünk, hogy beláttam: anyunak igaza van, és a hátra levő két hetet mégis ledolgoztam. Nem volt könnyű, de anyutól igazán megtanulhattam, hogyan kell a nehézségek közepette is helyt állni!

Ezek után kerültem a Gyógypedagógiai Tanárképző Főiskolára, ahol 4 év múlva több szakos gyógypedagógusként végeztem. A fegyelmezés problémáját azonban át kellett gondolnom. Megtanultam egy életre: a jó szándékot nem szabad kimutatni mindjárt, mert azt sokan gyengeségnek veszik. Először szigorúnak kell lenni, és lassanként lehet a szeretet nyelvén beszélni.

Abban az időben az volt a jogszabály, hogy diploma után vidékre kell menni dolgozni. Nekem – szerencsémre – olyan jól sikerültek a gyakorlataim és a diplomázásom, hogy dr. Méhes József, a Vakok Intézetének igazgatója kikért

Budapestre. A másik ok, amiért a vakok iskolájában rám gondoltak, az volt, hogy jól érthetően, hangsúlyozva beszéltem. Én mindig nagyon szerettem olvasni. Magamban is hangsúlyozva olvasok. Így sokat olvastam, meséltem a vak gyerekeknek is, mégpedig szinte a szereplők szerint más-más hangon. Így próbáltam segíteni a hallottak elképzelését a látássérült gyerekeknek. Erre figyeltek föl az osztályvezető tanárok, amikor gyakorlaton heteket töltöttem egy-egy osztályban, és ajánlották az igazgatónak, hogy kérjen ki, mert ez a gyerekeknek nagyon fontos volt. Szerencsére a tanítás is jól ment. Miután zenei konzervatóriumi végzettségem is volt, zeneórákat is tarthattam, így átvettem a kórust is. S ami korábban nem sikerült: ott az intézetben, munka mellett, az igazgatóm segítő jóvoltából megszereztem a zenetanári végzettséget is a Zeneakadémia tanárképzőjében. Az órarendjeim egyeztetése volt a segítség. Ott fölmentettek azoknak a tantárgyaknak a látogatása alól, amikből már vizsgáztam gyógypedagógiai hallgatóként, csak a zenei tárgyakat kellett tanulnom. A munkahelyemen a zenei tanulmányaim óráihoz igazították az órarendemet, mert zenei szakon nem lehetett levelezőn tanulni. 1972-ben diplomáztam. Közben látássérült, illetve vak és tanulásban akadályozott gyerekeket tanítottam, többnyire ének-zenére.

75-ben jubileumi évet ünnepelt az iskola. Közben férjhez mentem, és akkor éppen gyesen voltam. Megjelent egyszer nálunk az egyik igazgatóhelyettes, és kérlelt: menjek vissza tanítani, mert a kórusnak is fel kellene lépnie az ünnepségen. Hogy tehetném? – kérdeztem. Az egyik gyerekünk kettő, a másik egyéves volt akkor, s „úton volt" a harmadik. Nyolcvanegy éves apai nagyapám is velünk lakott. Ugyanakkor engem is vonzott a feladat! Azt találtuk ki, hogy a bentlakó gyerekek felügyelői közül egyik – mindig ugyanaz – három-négy hónapon át hetente háromszor eljött hozzánk, és vigyázott a kicsikre. Így sikerült felkészítenem a kórust az ünnepségre. A Vígszínház színpadán kismama ruhában vezényeltem. Tetszett a közönségnek is az ünnepi műsor. A kórustagok is büszkék voltak a szereplésükre.

A meghívottak között ott volt az egész főiskolai vezérkar, akiknél én nyolc évvel azelőtt diplomáztam. Még emlékeztek rám. (Anno a főiskolán is szerveztem kórust a hallgatótársakból.) Az előadás utáni fogadáson megkerestek, és elmondták, hogy a főiskolán keresnek valakit, aki a hallgatóknak zenei tárgyakat taníthatna. Javasolták, hogy pályázzam meg a kiírt állást.

Valószínűleg azért nyertem meg a pályázatot, mert nekem az ének szakos végzettségem mellett gyógypedagógiai is volt. Így a 76-ban érettségizetteket, immár gyógypedagógus hallgatókat kezdtem tanítani pelenkázás mellől jövet. Újonnan bevezetett tantárgyról volt szó, így senki sem tudta megmondani, mit kellene tanítanom. Magamnak kellett kidolgozni a tananyagot. Megkérdeztem a már iskolákban dolgozó kollégákat és egykori évfolyamtársaimat, milyen zenei tudásra van ott szükségük. Ehhez az igényhez kellett igazítani a tantárgyak koncepcióit, tananyagát.

Amikor a látássérültek iskolájában tanítottam, kaptam olyan osztályt is, amiben egy-egy gyereknek kétféle fogyatékossága is volt. Ki kellett munkálnom az

évek során, hogyan tudok velük is eredményt elérni. Bizony erre nem készített föl a zeneakadémiai képzés, így nekem kellett új utakat keresnem, újat kigondolni. Így már volt némi gyakorlatom az új tananyag kidolgozásában.

Az élet tanítgatott arra is, hogy amit a tanárképzőben elsajátítottam az énekórák tartásáról, azt nagyrészt ad acta tehetem. Hiszen a főiskolán olyan gyógypedagógus jelölteket taníthattam, akik sérült gyerekekkel fognak dolgozni, azaz más feladatok elé fognak kerülni, mint az általános iskolai énektanárok. Így kezdődött a zeneterápia felé fordulásom. Tapasztalatokat kellett gyűjtenem, hogy más országokban hogyan tartanak zenei foglalkozást sérült gyerekeknek. Főiskolai oktatóként lehetőségem adódott elmenni külföldi konferenciákra, workshopokra, képzésekre. Az első konferencián egy fogyatékkal élő fiatalokból álló csoport improvizációs bemutatóját láttam Hollandiában. A kávészünetben vérre menő vitákat folytattam a külföldi kollégákkal: „Nekem ne mondják, hogy ez zene! Én Bachon és Palestrinán nőttem fel… az ő műveik a zenék!" Amit ötéves koromtól negyvenéves koromig tanultam, azt nagyrészt félre kellett tenni, és egészen más szemlélettel kellett közelítenem ezután a zenéhez. Az megint nagy lecke volt! S miután 92-ben Pécsett megindult az első zeneterapeuta képzés a Zeneakadémia és a POTE közös posztgraduális képzéseként, azt én is elvégeztem.

A külföldi útjaimon megismert szakemberek közül többet meghívtam előadásokat, kurzusokat tartani a főiskolára. A rendszerváltás idején nagyon úgy látszott, hogy a Nyugat segíteni akarja a volt szocialista országokat. Egy nagyobb keretösszeget kaptak a felsőoktatási intézmények, melyre házon belül lehetett pályázni. Azt gondoltam: „Ha zeneterápiával akarok foglalkozni, ahhoz hangszerek kellenek." A megnyert pályázatból másfél millió forintért a zeneterápiában használatos Orff hangszereket vásárolhattam.

Akik Magyarországon a zeneterápiáról akkor valamit tudtak, azok főleg egészségügyi dolgozók voltak. Az 68-as enyhülés után kiengedtek néhány szakembert (pszichiátert, pszichológust) különféle konferenciákra. Amit ott láttak, azt itthon, a saját munkaterületükön megpróbálták alkalmazni. Eljutott hozzám ennek a híre. Meghívtam őket, s beültem én is a hallgatóim közé az előadásaikra. Szép lassan körvonalazódott, merre kell mennem.

A 89 utáni változások a főiskolát is arra kényszerítették, hogy szélesítse, bővítse a profilját. Így a gyógypedagógiai területekre ezután nemcsak tanárokat, hanem a szakirányokra terapeutákat is kezdtek képezni. Sőt, a felsőoktatás átszervezése eredményképpen a továbbiakban az ELTE gyógypedagógiai karaként működhettünk tovább.

Ebbe az irányváltásba én is be tudtam sorolni a zeneterápiával. Eleinte csak a nappali képzés keretében voltak a zeneterápiával ismerkedő órák. Később – sok töprengés, olvasás, kollégákkal való beszélgetések eredményeképpen – sikerült 2002-re nálunk is akkreditáltatni egy zeneterapeuta képzést. Ez a karon posztgraduális formában folyik. Azóta kétéves képzésként megy úgy, hogy csak az jelentkezhet, akinek van diplomája és zenei előképzettsége, valamint elvégez

nálunk egy százhúsz órás tanfolyamot. Annak az a célja, hogy tapasztalja meg azt a jelentkező, hogy mi is a zeneterápia, másrészt kiderüljön, hogy elbírja-e majd a terápiás munka pszichés terheit.

Mi 72-ben házasodtunk. A férjem épületgépész és zenész, vadászkürtön játszik. Három nyelven beszél, sokáig külföldi üzletkötőként dolgozott, aztán összedőlt a feje fölött a vállalat. Akkor elment „magánba" nagy házak közös képviselőjének. Nagyon jól döntött, mert olyan munkát talált ki magának, amihez a képzettségét tudja használni, másrészt semmit sem kellett beruházni egy faxos telefonon kívül. Korábban a Szent István Gimnáziumban végzett, annak a zenekarából (amelynek a férjem is tagja volt) nőtt ki a Zuglói Szimfonikus Zenekar. Oda is visszajár, de hívják többfelé, mert jól játszik. Ő meg szívesen ül be egy-egy zenekarba kisegíteni.

Természetes volt, hogy a gyerekeink is tanulnak zenét, de nem lett mind zenész. A két nagy fiunk mérnök lett, a lányunk előbb elvégezte a klasszikus zenetanárit, utána elvégezte a dzsessz szakot is. Előadóművész lett, és tanít a Zeneakadémián. A legkisebb környezetvédő mérnök és néptánctanár. Négyéves kora óta hordtuk néptáncra, és annyira beleszeretett, hogy most néptáncot tanít. Már mindannyian családosok, így 8 unoka boldog nagyszülei vagyunk.

Miután kisgyermek korom óta Petneházyak között élek, számomra az természetes, hogy egy történelmi család tagja lettem. A Petneházy család is rögtön befogadott minket anyuval, biztosan ez is segítette, hogy be tudtunk illeszkedni. Amikor nagyobb lettem, és a neveltetésem és olvasmányaim egyre inkább elültették bennem a történelem iránti érdeklődést, sőt a magyar voltom és a hazám iránti elköteleződést is, természetesen azt is „felfedeztem", hogy milyen kiváltságos lettem/lettünk. Azáltal, hogy apu testvéreinek a gyerekeivel – akik az én korosztályomhoz tartoznak – sokat találkoztam, erős lett köztünk a kapcsolat. Segítette ezt észben tartani, megélni, hogy a családi találkozókon, eseményeken mi is – már a saját családom is – mindig ott lehettünk. Így gyerekeink, unokáink is ismerik egymást, egyik-másik szorosabb baráti, sőt munkakapcsolatot is ápol, pedig már olyan sokan vagyunk, hogy észben tartani is nehéz. Ezen összetartásnak egyik fő motorja Petneházy Judit, akivel „unokatestvérként" tartjuk egymást számon, pedig vér szerint nincs közünk egymáshoz. Az ő édesapja és az én mostohaapám testvérek voltak, innen a „rokonság".

Viszont azt, hogy a család történelmi volta immár nemcsak a mi számunkra nyilvánvaló, hanem lassan a társadalomnak is, azt biztosan elsősorban Judit fáradhatatlanságának és elkötelezettségének köszönhetjük. Öröm látni, hogy a fiatalabb generációkból is vannak, akik betársulnak hozzá, és segítik a nagy cél elérését, hogy méltó helyre kerüljön az ősök emléke és a család. Én meg még azt is taníthattam a gyerekeinknek, hogy történelmi családok és történelmi ismertséget nem szerző családok tagjai egyaránt lehettek, lehetnek hazájukhoz hűek és önfeláldozók.

A rongyos szoknyáját is

Zsebő Istvánné sz. Kovács Mária (1933, Nagydorog)

Nem tudtuk bevetni a kiírt területet. Nem tudtunk öleget tenni, aminek köllött vóna. Akkor már mindent elvittek; még a kertből a rőzsét is. Édesapámért korán reggel idegyüttek a rendőrök, de ő akkor már nem vót itthon. Többen a faluból elhajtották az ökreiket Cecére, api is, vót ott valami fölvásárlás. Ötvenkettőben köllött, hogy legyen. Engem Hollósi István szomszédunk vitt el Cecére api után. Onnan vitte Paksra, a rendőrségre. Ott köllött neki megjelenni. Már nem tudom, hány napig vót ott, vótak ott többen is. Egyszer el is mentem hozzá, de nem lehetett vele találkozni. Apit bilincsben hozták haza, és nyilvános tárgyalást rendeztek a moziteremben. Az egész falu össze vót csődítve, nem tudták, mire. Ott derűt ki. Nagyon sok nép vót ott. Én kívül maradtam. Api védekezett, ahogy tudott, aztán tódút ki a nép, én meg furakodtam befelé, hogy odamehessek hozzá. A szomszédasszonyunk ezt mondta: „Ha én ezt tudom, hogy a Jóska bátyámat ítélik, dehogy gyüvök el!" Olyan vélemény is elhangzott – utólag hallottam –, hogy api megérdeműte. Elrettentő példaként adták elő az egészet. Elítélték három évre. A tárgyalás után elkísérték a községházáhó, a nagykabátját és a bakancsát utána vittem. Még azokat is meghatotta az eset, akik részt vettek benne. „Én voltam a jegyzőkönyv-vezetője annak a tárgyalásnak, amikor magát elítélték." Ezt a közjegyző mondta később apinak, a hagyatéki tárgyalásnál. Együtt vótunk ott. (Nekünk nem sok fődünk vót. 15-16 hold lehetett, nem tudom pontosabban megmondani. Nem tudom, miért lettünk mi kulákok. Hogy kinek vótunk ennyire útjába', azt soh' se tudtuk meg. Nekünk ez jutott.) Apit elvitték Szekszárdra, a börtönbe. Ott nagyon gorombán bántak vele. Gondolom, mással is. Meglátogattam, de a vasrács elválasztott bennünket. Apám ekcémás vót, féltek tőle a másik emberek, hátha elkapják. Nem volt ragályos, mert mi nem kaptuk el. Elvitték Pestre kórházba, de ott se gyógyították meg. „Annyit nyertem, hogy haskéregre megműtöttek. Ha tudtam vóna, hogy csak ennyibül áll az egész, már régen megcsináltattam vóna." Ezt mondta szegény utána. Azelőtt sokszor le kellett neki fekünni, olyankor összehúzódott. Ki volt neki repedve… Többen is így jártak. A parasztembernek emelni köll az ekét, a teli zsákot, minden mást… Hálót tettek be az ilyeneknek. Pestre lehetett neki csomagot küldeni karácsonyra. Meg vót szabva, mekkora lehet a csomag. Disznót nem tudtunk vágni, vót egy kacsabögye, azt elküldtük neki. Pestről visszakerült Szekszárdra, onnan meg Sztalinváros mellé, Újgalambos pusztára. Az ottani gazdaságban dógoztak, répát egyeltek, mikor mit köllött. Vót ott egy másik dorogi ember is, körösztapám vót különben, de nem tudom, őt miért vitték oda. Olyan tehenek vótak ott, hogy csak úgy röngött alattuk a főd,

de a tőgyük kicsi vót. Láttam, amikor a nagy gémeskúthoz terelték itatni az állatokat. Vitték egyszer a lóherét a megrakott szekérrel. Apám ment utána, és összeszedte, ami lehullott. Megkérdezte tőle a börtönőr: „Papa, maga otthon kulák vót ugye?" Látta ő is, hogy megböcsüli. Mindenhonnan vót ott nép. Egyszer arattak. Egy nő magas sarkú cipőben, kifestve szedte a markot. Húztanyúzta a búzát. Api megkérdezte tőle: „Kedvesem, vót már tarlón?" „Én? Soha életembe'!" Ilyen vót akkor a gazdálkodás. Amikor másodszor vótam nála, már spájzolhatott, így mondta api. Vettem egy kis szalonnát, egy kis zsírt. Nagyon emlékezetes, mert nagymama mákos rétest sütött, amikor mentem hozzá. Akkor már így beszélhettünk, csak az asztal vót köztünk. Az őrök között vót dorogi, kettő is. Nem vótak gorombák. A szüleikkel jóba' vótunk. Nem lehetett kimutatni, hogy ismerjük egymást.

Ilyen vót az én fiatal életem. Én jártam a községházhó, még húszéves se vótam. Minden súly rám szakatt. Sokat gondolkodtam rajt', de máma se tudom megmondani, hogy api miért nem szeretett annyira *oda* elmenni. Nekem köllött mindenben helytállnom. Keményen viselkedtem mindig, de egyszer sírva fakadtam. Idegileg nagyon tönkrementem addigra. Ez egy vasárnap délelőtt történt. Egyedül gyütt a hivatalos végrehajtó, nem vót vele hajcsár. Mostam föl éppen a konyhát. Sírva panaszkodtam neki: „Innen már nincs mit elvinni!" Fölállt és elment. Nem foglalt semmit, igaz, nem is tudott vóna. Édesanyám, Tancsa Mária beteges vót, ízületi nyomorúsága lett, nekem is az van, nagyon nagy fájdalommal jár. Sok dohányt köllött ütetni, de ő nem bírta a dohányport. Elment az édesanyához, hogy majd az ápolja. Ott is halt meg ötvennégyben, Szent György napkor, ötvennégy éves korában, mert kilencszázas születésű vót. Anyai nagyszüleimre egyáltalán nem emlékszek. Nagyapám meghalt a születésem után. Anyai nagyanyám nazarénus lett, elfordult tőlünk. Apai nagyapám odaveszett harmincnyolcban a vérhasjárványban. Emlékszek, akkor még *amott* vót a konyhánk, a behajtó ült a széken, és azt mondta: „A kulákok mind likvidálva lesznek!" Helybeli nő vót az illető, a doktornál vót cseléd. A testvére is behajtó vót. Ő azt mondta a későbbi anyósomnak: „Azt a rongyos szoknyát is elvisszük, mama!" Anyósom kopottas ruhában etetett, azt is el akarta venni tőle. Akkor így vót. Api három évét másfél évre csökkentették. Ki rendezte el, nem tudom, mi nem kértünk semmi ilyesmit. Idegyütt egyszer ugyan a kocsmáros: „Te, Mariska – mondja nekem –, itt van a paksi ügyvéd, beszélj vele, ha akarsz!" Nem beszéltem vele, úgyse tudtuk volna kifizetni a költségeit. Az amnesztia övenháromba' vót, amikor Sztalin meghalt. Akkor elengedték az ilyen rabokat, azt hiszem, a többit is. Api szeptemberben hazagyütt a semmire. Eladtuk a lószerszámot meg még valamit, a lovakat még az oroszok negyvennégyben egyik éjjel elvezették. Mentek Fehérvár elé. Akkor még nem vót kerítés meg társasház. Akik később értek ide, azok közül kettő bent lakott az első szobában. Az egyik nagyon szépen harmonikázott. Egyszer valamin összevesztek, összeverekedtek és összetörték az ágyat. Anyi akkor még jobban bírta magát, elment apiért, hogy gyűjjön, mert ezek mindent összetörnek. A másik házból átgyütt a kapitány,

az rendbe szedte őket. Én akkor kislány vótam, tizenegy éves. A szomszédban az orosz belelőtt a plafonba, Hollósi Erzsike nagynénje meg a kétéves kislány ide menekült. A másik szomszédból pedig föl a pallásra. Emez szomszédok meg a pincébe. A leventéket hajtották nyugat felé, nagyon messziről gyüttek, egyikük kondorosi tót fiú vót, ő tudott beszélni az oroszokkal, valahogy el tudta őket téríteni. Nagyobb cirkuszt itt nem csináltak. Api két kis tinót vett, hogy lehessen valamit kezdeni. Arra már nem emlékszek, lépésről lépésre hogyan alakult az életünk. Amíg a téesz nem lett, ketten kínlódtunk. (Ötvenkilencben meghalt a nagymama is.) A Zsebő nagypapa az első háború után négy-öt évig vót fogságban, folyékonyan beszélt oroszul. Községi bíró vót egészen addig, amíg az elvtársak átvették a hatalmat. Az uram apja hadifogságban, Szimferopolban halt meg, az valahol Ukrajnában van. Ötvenhatban sok nép vót a szobornál. Most halt meg az az ember az öregotthonban, aki elszavalta a Talpra magyart akkor. A szobor derékon tört el. Nem mondhatom, hogy láttam valamit, mert nem vótam ott. Api nagyon nem akart belépni a téeszbe, ahogy más se. Az agitálók csupa jót ígértek. Bizonyos idő múlva jobb is lett. Api éjjeli őr lett az istállóban. Hatvannégyben halt meg. A férjem édesanyja meg a nagybátyja lépett be. Az anyósom a tyúktelepen dolgozott aztán. Az urammal hatvanban esküdtünk, három évig besegítő vót a téeszbe, azelőtt ő is a főddel foglalkozott. Hatvanháromban behívták az irodára, bérszámfejtő lett. Nyugdíjas koráig ott vót. Nem dolgoztam sehol, csak itthon. Dohánnyal foglalkoztunk, bikákat hizlaltunk. A háztájit is meg köllött munkálni. Nekünk ez jutott. Nem hiszem, hogy sokan vannak még olyanok, akik erre emlékeznek. Akikkel együtt jártunk a községházhó, azok közül már senki se él. Amit átéltem, meg az apám, csak azt tudtam elmondani. Van két lányunk, az egyik azelőtt egy paksi óvodában dolgozott, pénzügyekkel foglalkozott. Ő már nyugdíjas a férjével együtt. A másik lányunk itthon van. Az a szerencsénk, hogy ő nem ment férjhez. Van szegénynek elég baja két ilyen nyolcvanhét éves öreggel. Hogy mi lesz velünk, nem tudom.

Zsille Gábor

Tranzit Felvidék

Körmöcbánya *(1)*

A Monarchiából csak néhány ház
maradt, egy vérszegény utcarészlet,
a hajdan csodált izompacsirta
a cellában milyen csenevész lett.

Két napom alatt csak annyi a hír,
hogy akciós a koffola, rohanj,
a bolt bezár – és bankkártya lapul
a zsebemben, nem körmöci arany.

Körmöcbánya *(2)*

A királyi pénzverde emléke
egy karamellszín, cipzáras tasak –
termékminta: érmék őrzésére
szolgált. Majd minden részekre hasadt.

Az üres tasak dédapám után
maradt, s benne – eretnek gondolat –
apám gombfocicsapatát őrzöm.
Nemesfém helyett kabátgombokat.

ZSILLE GÁBOR (1972) költő, műfordító. A *Magyar Napló* versszerkesztője, Térey-ösztöndíjas.

Bártfa

Tótul Bardejov, németül Bartfeld,
sosem élt itt színmagyar lakosság.
A főtér kövét kilencszáz éve
sokféle nép fiai tapossák:

lengyel páterek alapították,
később érkeztek ruszinok, szászok,
szlovák és cseh husziták, ukránok –
s megrajzoltak egy közös országot.

Bodrogszög

Elkóboroltunk néhányan fiúk
’88-ban egy kiránduláson.
A pataknyi folyónál barátom
fára mászott, hogy messzebbre lásson.

„Ez a határ csak tollvonás”, mondtam.
(Délkelet felé Kisvárda, Nagyar.)
Egyik osztálytársam felém fordult:
„Mi a faszra vagy ekkora magyar?”

Érsekújvár

Évekkel ezelőtt két éjszakát
töltöttem itt egy nővel, s már alig
emlékszem, mi történt. Nyilván ittunk,
azután szeretkeztünk hajnalig.

A központban, egy elvadult telken
töménytelen apró csigát láttam;
jó volt a knédli; végül vonatra
szálltam, könnyelmű vándor, hálátlan.

Gazda József

Sokasodó feladatok[1]

Kényszerhelyzetbe kerültem. A művészeti írásaim „módjával" mentek, volt egy olyan félszem, hogy le is állnak. A Nagy Albertem még állt, az újabb kéréseimet, bejelentéseimet – Mohi, Szervátiusz, Fekete József – nem vették figyelembe, sőt: figyelmeztető „lövéseket" is adtak le, hogy miközben nekem az a válasz jött, hogy egyelőre várjunk, megtudtam, hogy másoknak – főleg Banner Zoltán volt a nagy riválisi, neki – kínálva kínálják. Bár a nyugati útirajz úgy tűnt, hogy sínre került Kolozsváron a Dacia Kiadónál, meg is jelent 76-ban, de azzal is voltak kisebb koccanásaim, szóval figyelmeztetés volt ez, hogy ajánlatos máson is gondolkozni.

Gondolkozni?

A téma már adva volt. A körülöttünk pusztuló, a mostaninál, mely történetve terjeszkedik, a sokkal igazabb régi! Ezt már Babits is leírta. „A régi jobb volt!" Tehát nem csak a te maradiságod kifejezése ez. A régi, mely ezer éven át megtartott! Annak az emlékét kell menteni! Én ezt – hogy gőzerővel folyik a múlt eltörlése – riadtan szemléltem, s nemcsak láttam, meg is éltem már régóta, de ahhoz, hogy átcsoportosítsam az energiáimat a más feladat megoldására, kellett ez a kudarc vagy balsiker sorozat is. Ezért született meg bennem most, visszatekintőben az az értelmezés is, hogy amik történtek az írásaimmal, könyveimmel, isteni rendelésre történtek, mert rám más feladat (is) várt. A lehetőség megvolt rá, hiszen már 70-ben, az első párizsi úton azért takarékoskodtunk a kelleténél is jobban, hogy a számomra nélkülözhetetlen, magammal hordható táskamagnót megvásárolhassam. S használatba is vettem rögtön művészekkel való beszélgetésekre, és várta egyebekre is a sorát. Csak hozzá kellett kezdenem, illetve volt mivel hozzákezdenem a régi – az immár csak emlékezetben élő múlt nyomainak, maradványainak a felgyűjtéséhez. Így született meg 1977-ben a gondolata, hogy itt, a Székelyföldön, a Kárpát-kanyarban, a régi életformának egy igen szép, vadregényes maradványát, az erdőlés szokását, hagyományát meséltessem el az emberekkel.

GAZDA JÓZSEF (1936) művészeti író, szociográfus.

1 Részlet a *Miért is éltem* című, megjelenés előtt álló könyvből.

Ez az írás[2] látszólag „belefért még" a hatalom elvárásaiba, hiszen az, hogy „dogozó nép", szólam volt akkor. Ez is szerepet játszott abban, hogy a *Korunk* szerkesztői az ajánlatomat inkább örömmel, bizalommal fogadták. De ahogy fogadták végül is, az felülmúlta minden várakozásomat. A kéziratot egy kísérő levéllel küldtem, melyben jeleztem, hogy 10 nap múlva személyesen is jelentkezem, s kérem, hogy addig valaki olvassa el, hogy véleményt kaphassak róla. S amikor ama tíz nap után személyesen is megérkeztem, a szó szoros értelmében összeszaladt a szerkesztőség, s kiderült, hogy nemcsak „valaki", hanem mindenki elolvasta, s jöttek az ámuldozó kérdések: hogy tudtam öt ilyen csodálatosan beszélő embert találni, összeszedni. Azon még jobban ámultak, amikor megmondtam, hogy az egyik a szembe-szomszédom, a másik a jobb oldalsó szomszédom, a harmadik a srégen szembe szomszédom, s ugyanúgy egészen közel lakik a negyedik s az ötödik is. A szó szoros értelmében robbantottam, rádöbbentek ezek az íróasztal mögött ülő, a néptől kissé elszakadt emberek, hogy a népünk egy milyen csodálatos képi nyelvet őrzött meg. Ezt én is akkor tudatosítottam magamban, amikor erről a témáról beszéltettem a szomszédaimat. S szinte párhuzamosan történt, röviddel ezután az első farkaslakai előadásunk Tamási Áron *Boldog nyárfalevél* című művével. Akkor a négy élő testvérét és a sógorát szólaltattuk meg a nagy írónak, s a velük való beszélgetésanyag* ugyanúgy döbbenetet váltott ki… S ekkor döbbentem meg én is, hogy micsoda kincsek birtokába jutok. Nemcsak a mit az érték, hanem a hogyan is…

A nyelv, minden nyelv egy sok ezer éves képződmény. A mi nyelvünk különösképpen az, eredete valahová az ősidőkbe, azok homályába nyúlik vissza. A rohanó időben alakul is, változik is, de nem biztos, hogy mindig hasznára. Így van ez a mi csoda-nyelvünkkel is. Archaikus ízei – melyek Erdélyben jobban megőrződtek – különleges értéket jelentenek.

Ezek az ízek bukkantak fel az én gyűjtéseimben is. Hiszen az én „alanyaim" elsősorban nem az iskolából, hanem saját természetes környezetükből, szüleiktől örökölték, tanulták a közlésnek ezt az eszközét. S a paraszti nyelv megőrizte a képiséget mint sajátosságot, s a városi köznyelvvel szemben sokkal kifejezőbb, láttatóbb…

Jöttek az új dolgok, az új feladatok is, de egy valami nem változott. Azok sokrétűsége. Azt nem kellett keresni, maga-magát kínálta, s valósággal követelte: Itt vagyok én is! Nekünk meg mindennek eleget kellett tennünk. 1974-ben bejött a kiállítás-szervezés, melynek magvát még a riviérai út hintette el bennünk. *Kovászna a képzőművészetben* címmel, majd ez ment át következő évtől kezdve a *Kovásznai nyári tárlatok*ba, rendeztük Ellával a nagyméretű, országos hatósugarú kiállításokat. Mert hát ugye fürdőváros vagyunk – indokoltuk, kellett indokolnunk, magyaráznunk, mint akinek rosszban jár az esze, ezrével jönnek ide a vendégek, kultúrát kell nyújtani számukra. És a művészetet is élővé lehet tenni ez által.

2 Erdőlők. Beszélgetés öt kovásznai emberrel az erdőről. *Korunk*, 1977, 5. szám.

Miért ne lehetne városunk még vonzóbb. És miért ne kaphatnának az idesereglők egy újabb kikapcsolódási, vagy vehetjük így is: feltöltődési lehetőséget!

Ám az is munkát, hozzáállást követelt. Ide meg kellett hívni művészeket, meg kellett oldani műveik ide- majd visszaszállítását, a kiállítástér biztosítását és az egyéb velejárókat. Mi – szinte természetszerű ez – az előzőkben már műtermükben is felkeresett művészekre alapoztunk elsősorban, de az „ismerőst" is – nem is beszélve a személyesen nem ismertekről – illett hozzá intézett levélben meghívni. Különösen az indításkor, amíg sikerült kialakítani a kiállítókört.

Hogy ez romániai magyar művészeti seregszemle, egy valamilyenféle manifesztáció lehet, őszintén szólva, erre kezdetben nem is gondoltunk. Az inkább magától jött így, de hogy így jött, arra felfigyelt a hatalom is, s felfigyelt a magyarságnak elkötelezett *A Hét* szerkesztősége, akkori főszerkesztője, Huszár Sándor, aki látva a mi e téren való mozgásunkat is, talán annak a hatására elhatározták A Hét képtára – azaz áttételesen: a romániai magyar művészet egy képtára – létrehozására indítottak el lapjuk hasábjain egy „felajánló programot". A lap hasábjain szólították fel művészeinket, hogy adományozzanak műveket A Hét Képtára létrehozására, s az is természetessé lett, vagy szinte magától jött, hogy az általuk összegyűjtött anyagot nekünk, azaz Kovásznának ajándékozzák. S akkor már illett nekünk is lépni. Mentek a levelek a mi általunk szervezett tárlatokon részt vevő művészeknek, hogy ajándékozzák meg a leendő Kovászna Képtárat kiállított munkáik egyikével-másikával. Így jött létre – az épületajándékozó Csoma Sándort is kutató földrajztudóstól kapott névvel – a Kádár László Képtár, amelyik mai napig is működik – mármint önálló intézmény – Kovásznán.

Ugyanebben az évben hoztuk létre, azaz indítottuk el a Kovásznai Diákszínpadot. Eddig is tartottunk előadásokat, épp csak nem volt önálló neve a csoportnak, vagy nevezzük így: együttesnek. Hatalmas munkát vállaltam fel ezzel is. Próbák, próbák, próbák – szinte végeérhetetlenül. Aztán: turnék, turnék, turnék – ugyancsak rendszeresen, egyik után a másik. Ráébredtünk arra, hogy ezt is küldetésessé lehet tenni. Romániában akkor, azokban az időkben 5 magyar színház működött a kétmilliós magyarság számára, s akkor – nem lévén még Magyarországról nézhető tévéadás sem – nem volt egy hatékony összefogó erő. A tájegységek – Székelyföld, Mezőség, Kalotaszeg, Bánát vagy Partium, Brassó, Beszterce–Naszód és Szilágy, Szatmár megyék, Kalotaszeg, Arad, Szeben, Hunyad és Temes megyék – élték a maguk külön-külön életüket, köztük való kapcsolat csak alkalomszerű lehetett. Mi – a tanulók hosszas betanításával, rengeteg munkával „világ elé való" előadásokat próbáltunk kihozni, s ezekkel indultunk el országos turnékra. Célunk az volt, hogy a falvak színháza legyünk, s elvigyük a Székelyföld üzenetét legnagyobb írója, Tamási Áron műveivel.

Alig kezdtük el, máris ment a „forrás" jelentése.

„ÖDÖN" forrás írja: *Egy különleges tevékenység folytatására hajlamos személyiség Gazda József, a kovásznai Líceum tanára, aki az ő sokoldalú foglalatosságában (magyar szakos tanár, aktív újságíró, és irodalmi munkássága is van) figyeli a szélsőséges jelenségeket hazánk magyar nyelvű lakosságának anyagi és szellemi életében. Ennek a tanárnak*

a legutóbbi tette, hogy annak a líceumnak a diákjaival, ahol tanít, színpadra vitte Tamási Áron Boldog nyárfalevél című művét. Eddig ebben semmi különleges nincsen. A darab székely tematikájú, s érték szempontjából nem egy főmű. Ami a mi szempontunkból természetellenes, az a mód volt, ahogy ezzel a darabbal bejárták az országot kb. 60 előadást tartva Erdély különböző helységeiben. Több jeles egyénisége az ország magyar irodalmának – mint amilyen Sütő András is – dicsőíti őket, ami túlzás. Sütő azt írta: „Milyen csodálatos dolog, hogy egy magyar tanár ilyent mutat be, s játszat a tanulókkal – és így tovább." Ahogy én megítélem, G. J. túllép a határokon a magyar lakossághoz kötődő egyes problémákkal főleg ebben a vonatkozásban. Sokat ír A Hét című folyóiratban és más magyar nyelvű publikációkban (Gogu, 112. 1976. márc. 5.).[3]

Nekünk: külön gondunk volt – vagy mondjam inkább így –, lett a szórványokra. Azokra a távol eső magyar településekre, melyek a nagyobb román tömbökbe ékelődtek be. Kimondatlanul – mert ezt kimondani, megfogalmazni alig lehetett itt, a szélsőségesen nacionalista-kommunista Romániában – megpróbáljuk megtartani azokat, így (is) menteni az ott élő népet a pusztulástól. Ébreszteni a lelkeket, hozzánk kapcsolni a tudatokat, élményt, s ezen túl: hitet is adni nekik. S ezt – már az első lépéseinknél – észrevették „fent" is és „lent" is.

Én mindig úgy éreztem: küldetést teljesítünk. S ezt – személy szerint – akkor már tudatosan összekapcsoltam a másik – „számomra kijelölt" – küldetéssel is. Gyűjteni az élettörténeteket, hagyományokat, a múlt emlékeit, a falu megőrizte helyi és nemzeti szempontból egyetemes értékeket. Tisztán láttam már ekkor, hogy a Kor Ereje – mely nem csak nálunk, az egész világon működik – pusztítja, rombolja a múltat, melyet szándékuk szerint „végképp" el kell törölni! S itt, Romániában ez a múlt fokozott célpontozottsággal: a magyar múlt, a te néped múltja. Ezt teszik a kollektivizálással, s a hagyományok szétzúzásával, a gyökerek kitépésével. Tömegesen hagyják el a fiatalok a „megtartó" falut, a Hagyományok Őrét, őrzőjét. Hát mi a magunk példaadásával a magyar múlt színdarabokba foglalt lelkét, arcát is vittük. S tudatosan tettük ezt! Én meg – mint aki ott voltam ezeken az egyébként szinte elérhetetlenül messzi tájakon, településeken, a magam külön eszközével is mentettem, azaz: tudatosan akartam menteni a múlt emlékét, értékeit. A falvak legöregebb lakóival mondattam, meséltettem, hogy magnóra vehessem az életüket, a sorsuk emlékeit. A falujuk hagyományait, szokásait, a magyar népi kultúra még élő megnyilvánulásait. Kissé ehhez igazítottam kiszállási programjainkat is. Tudatosan voltak kiszállásaink célpontjai: a Mezőség amúgy is „holt tenger", ahol még középkorba visszanyúló emlékek maradtak fenn, s így ezekkel együtt voltak a pusztulás fájó színhelyei, melyeket menteni, megtartani mi is feladatunknak kell, hogy érezzük…

Ezekbe a falvakba a színházak eleve nem juthattak el. S mi vittük Tamásit, a legnépibb magyar írót. Célul tűztük ki Tamási összes színműveinek a betanulását.

3 Az aláhúzások a Szekuritáté dokumentumain tőlük erednek.

Kétévenként tartottunk egy-egy újabb bemutatót, s az adott év végén, az új iskolaév kezdetén, téli és tavaszi vakációkban turnékat bonyolítottunk le úgy, hogy egy-egy előadásunkat átlagosan több mint 60-szor, de volt, amelyiket 100-szor is eljátszottuk. Sepsiszentgyörgyön, Csíkszeredában és Marosvásárhelyen és Kézdivásárhelyen, ha tehettük, Baróton is szinte minden darabunkat eljátszottuk, főleg azért, hogy a művelt(ebb) városi közönség előtt is „vizsgázzunk", megméretkezzünk. Hármas kisugárzásuk is volt ezeknek az előadásoknak. Visszasugároztak az utak ránk, a színjátszókra, ők is megismerték, megismerhették Erdélyt, Erdély magyarságát, barátságok, kapcsolatok szövődtek, szövődhettek ebből. A missziós tudatot is kialakítani bennük. Megdöbbenteni, rádöbbenteni őket is arra, hogy küldetéses feladatot teljesítenek. Hogy mind felelősek vagyunk ezért a népért, egymásért. Hogy tudják: mi a szórvány, mi az, hogy pusztuló magyarság, s hogy mi nem véletlenül megyünk oda. Hittem, hogy a legjobbakban – mert erről nyíltan beszélni csak lopva lehetett – a küldetéstudat is felébredt. S ott voltunk valahol a prérin, a veszés, a pusztulás színhelyein. Ahová kultúrát vittünk, ahol nemzettudatot ébreszthettünk, ápoltunk, ami megtartó erő is lehetett. Tehát nemcsak befogadtunk, ki is sugároztunk. Előadásainkra hazajöttek az onnan elszármazottak, s élesztgettük, összefogtuk ezzel az ő közösségüket is. Jó példa volt erre Zselyk község, Beszterce–Naszód megye egy eldugott szórványfaluja. Amikor felajánlottam az előadásunkat – utólag tudtam meg ezeket –, nem volt már kultúrházuk, lepusztulóban volt az is, gabonaraktárnak használva tönkremenőben. Falugyűlést hívtak össze, hogy egy ilyen szép és nemes ajánlatot elutasítani szégyen. Felmérték a helyzetet, s közadót vetettek ki, amelyből rendbe tudják hozni az épületet, a színpadot, s függönyt tudnak vásárolni. S az akkor már 150 1akosú faluban mintegy 300 néző jött össze a mi előadásunkra. A környékből, Besztercéről és Désről a már oda elszármazott fiak és lányok mind hazajöttek, s valóságos népünnepély lett a szereplésünk akkor is, s a két évenkénti újbóli és újbóli visszatéréseinkkor mindig.

Érdekes élményem volt Szilágyságban, amikor nekem az adminisztratív gondok intézése végett le kellett maradnom a csoporttól, s egy délutáni autóbusszal mentem Szilágypanitra, az aznapi „cél-falunk" felé mint egyike az utasoknak. S a buszon mindenki rólunk beszélt, hogy itt vannak a székelyek. Jómagam mindig tartottam egy bevezetőt, amelynek nem az volt a célja, hogy az előadást ismertessem, hanem a tudjunk egymásról gondolat felszínen tartása. Egyszer valahol „visszahallottam", hogy nekik 1940 óta, amikor a magyarok bejöttek, ilyen élményben nem volt részük. S az én beszédemet is emlegették. Jellemző az akkori légkörre, hogy inkább megijedtem ettől a lentről jövő dicsérettől, s elhatároztam, hogy ez után jobban fogok vigyázni, hogy mit mondok. Igyekeztem mérsékelni magamat a bevezetőimben is, hogy kevésbé vonjam magamra, magunkra az árgus szemek figyelmét. De csak magunkra vontuk, a Szekuritáté is nyomatékosan felfigyelt ránk, vagy mondjam úgy inkább: folyamatosan

szemmel tartott, követtek – vagy a helyi rendőrég bekapcsolásával –, követtettek bennünket az előadásainkon.

Nekem a másik „vállalt feladatomra" is kellett, hogy idő jusson ezeken az utakon. Amikor elkezdtük azokat – 1974-től kezdve – már megvolt a magnóm, s a feladat – menteni a múlt emlékeit, értékeit is – már tudatosodott bennem. Így hát egyrészt megszerveztem s vezettem a turnét, és felelősséggel tartoztam a csapatért is. Éjfél utánig „felügyeltem" a tiszteletünkre rendezett bálokon, mert azokat mindig megrendezte a falu, s ha valahol elfelejtkeztek volna róla, kivarázsolták a semmiből is a mi fiataljaink az ottani fiatalokkal való összesugdolózással. Így hát azokat a következő napi siker érdekében legkésőbb éjjel kettőkor-háromkor igyekeztem, illetve igyekeztünk – mert mindig volt egy rendező, illetve kísérő tanártárs, kezdetben Gáll István, később Benedek Éva, Dragomér Imola, Tompa Csaba vagy Dundler János – berekeszteni, szétoszlatni, s a másnap délelőttökön, amikor a szereplőink és a kísérő tanártárs kipihenték az éjszakába nyúló fáradságukat, és az előadások alatt – mert azokat úgy szerveztem meg, hogy nélkülem is menjenek – jártam a falut, felkerestem az öregeket, a legöregebbeket, s sorsukat magnóra „kérdeztem", mondattam. A kezdeti elképzelésem az volt, hogy a gyűjtőmunkába bevonom a szereplőket is, de ez nem vagy csak kis mértékben sikerült. Részben azért, mert rá kellett jönnöm, ez az én feladatom, én tudom követni, hogy kitől mit kell kérdezni – amit mindig az egyént hallva tudtam eldönteni –, részben az is „közbejött", hogy az igazgatónőm – be kell vallanom: joggal (is), de mindenképpen hihetetlen szűklátókörűséggel – megvádolt, hogy a kiszállásokat „saját célomra" használom fel… Akkor megdöbbentett ez a semmit nem látó szemrehányás… Mielőtt ez a vád bejött, a legelső farkaslakai – Tamási Áron szülőfalujabeli – kiszállásunkon Tamási Áron akkor még élő négy testvérével és „a sógorral" a szülőháznál sikerült összehozni a diákokat is, s az ő bevonásukkal kérdeztük az öregeket. Az így magnóra vett anyagot megjelentettük *A Hét*ben, a Huszár Sándor által főszerkesztett lapban, amire Illyés Gyula reagált *Ahonnan a zseni elindult* című, az általunk közölt anyagot óriásira értékelő írásával, melynek a lényege az volt, hogy a zseni egy a közösségéből. Mert a nyelvi zsenialitás ugyanúgy jellemzi a közösséget is – ezt látja bizonyítottnak –, mint ahogy a Nagy Testvért jellemezte.

„Csak úgy mellékesen jegyzem meg – írom 1977. április 25-ei levelemben Horváth Andornak, *A Hét* főszerkesztő-helyettesének –, hogy a vélemények és pofonok… Amikor annak idején a Tamási testvérekkel való beszélgetés kéziratát küldtem, ami csak 50%-ban fért be a lapba, s így is azért, mert – Palit idézem: »abszolút semmi lényegest, semmi érdemlegest nem mondasz benne. Azért leadom, azok az olvasók, akik nem ismerik Tamásit, talán kapnak benne valamit«. Én kissé lehangoló fanyalgást éreztem ebben, amit alátámasztott, hogy jó félév kellett a cikk közlésére. Nos: a primitív olvasók közé tartozott Illyés Gyula is!"

Az első turnét 1975-ben szerveztük-tartottuk, s az elkövetkezőkben mentek, folytatódtak azok. Még a hétvégeket is „betöltöttük" néha, szombat délben

elindultunk, előadás este, vasárnap délután és este – három egymáshoz közeli faluban, s valamikor hétfő hajnalban érkeztünk haza. Máskor – itt a közelben – vasárnap délután és este is fellépett a csoport. Állandó megrendelői voltunk az autóbusz-vállalatnak, sőt, ha ott nem ment, a gépállomásnak is, ahonnan traktort és utánfutót bérelhettünk a közelebbi, ebben a formában lebonyolítható kiszállásokra. Mert a díszletet és a szereplő csoportot vinni kellett. Igényeink alig voltak, lehettek. Maguk a szereplők örültek, ha mentünk, fiatalok voltak, kényelmi igényük minimális volt. Kaland, kaland, kaland. És – végül is – belső ösztön is a szereplőknek – s a maga módján a rendezőnek is: „Szeretném magam megmutatni, hogy látva lássanak, hogy látva lássanak" (Ady). Hogy segítettek a megkért „vezetők", ezt félig-meddig, mint kegyet gyakorolták. Pl. Kovásznán a buszvállalat igazgató Gáll elvtárs első válasza mindig az volt, hogy nem lehet, s a végeredmény mindig valami módon igen lett. A fogadó közeg is adva volt, mindenütt volt valaki tűzfelelős. Sokat töprengtem akkor is: tudatos vajon ez a nem és mégis igen? Engem akar ijesztgetni? Vagy valami súgja neki is, hogy nem velem tesz jót, hanem egy ügyet szolgál ő is? Vagy csak egyszerűen így rendeződik, mert így akarja a Jóisten, aki mindig ott áll(t) mellettünk? Olyanra nem is emlékszem, hogy jármű hiányában valami elképzelésünket ne tudtuk volna végrehajtani. Lehet, hogy volt ilyen, de annyira kevés, hogy még az emlékezetem sem őrizte meg. De azt tudom, a feladat az én feladatom volt, ha valaki segített, az úgy került be az ő tudattárába, hogy nekem segített. Holott én mindig igyekeztem a háttérben maradni, az iskolára, a tanulókra hivatkozni.

Már megint? Mindig csak maga, maga, maga. S add meg uramisten, de most mindjárt! Hát mit gondol, mi vagyok én?

Istenem, mennyit jártam a buszállomásokat, traktorállomásokat – messzibb utakért a vasúti menetjegyirodákat is –, mennyit kértem, kérvényeztem, alkudoztam. Képtelen helyzetek is adódtak. Egyszer pl. Brassóban, ahol buszt kellett (volna) váltanunk az esti bölöni előadásunkhoz, az elment, mire mi odaértünk. Maradt az ottani buszvállalat „főnöke", vele alkudozni, megegyezni, hiszen az előadásunk meg volt hirdetve, s nekünk mindenképpen ott kellett lennünk, oda kellett érnünk. A szocialista tárdalomban ez „menős" dolog volt. Meg lehetett mindent oldani úgy, hogy nekünk is jó legyen – azaz férjen bele a lehetőségeinkbe –, s nekik is, hogy ők is találják meg a „maguk számítását". Valamikor az iskolánknak is volt egy rozoga busza, hogy azt megkapjuk, még az is kegy volt. S álltam sorba a vonatjegyekért – csoportos bérletjegyekért. Két évtizeden át sűrű feladatom volt ez is.

Volt az útjainknak egy negyedik állandó és örök célja is. Fényképezni. Megörökíteni. Nemcsak magunkat, a mi diákjainkat a különböző helyzetekben-környezetekben, hanem a látottakat, a szórványok lepusztulóban levő épületeit, kastélyait és parasztházait is. S volt bennem egy ösztön is: nemcsak dokumentálni, hanem művészi értékű felvételeket készíteni arcokról, helyzetekről, eltűnőben levő értékeinkről. S azokat az én műhelyemben, fotókamrámban kellett előhívni, kidolgozni, sokszorosítani. Sokszor – főleg egy-egy kiszállás után – fél

napokat, fél éjszakákat töltöttem a fotókamrámban, míglen egyszer megszületett bennem az elhatározás: elég! Nem bírom. Te tanítasz, újságcikkeket írsz, könyveket írsz, kiállításokat szervezel, színjátszó csoportot vezetsz, idomítasz, hordozol, mindent nem lehet, valamit el is kell hagyni. Ez lett életem egyik olyan „feladata", melyet tudatosan hagytam abba. Kezdetben még fotókiállításokat is rendeztem. Pl. a keleti utunkról Ellácskával közös kiállításunk volt. S volt Kovásznán s a sepsiszentgyörgyi színház előcsarnokában egy jól sikerült jégcsapos és egyéb téli felvételeimből egy A Tél Arcai címmel. Hogy a „belső parancs" nyomatékosíttassék, a szentgyörgyi kiállításra készített mintegy 20–25 nagyításom anyaga egy felgyúlt irodateremben elégett. Ezzel – egy a sok ambícióm közül – bevégeztetett.

Ám „megfigyelésem" nem lanyhult, inkább erősödött. Meg nem engedett cselekedeteim és gondolataim tették szükségessé ezt.

„1975. nov. 30-án egy társaság melyben részt vett a fent nevezett, valamint Szurkos István és Fábián Ernő Kovásznáról, egy tendenciózus beszélgetést folytattak arról, hogy miként van megoldva a nemzeti kérdés a mi országunkban. A magyar nemzetiségű lakosság a társadalom homogenizálása következtében az elkövetkező 30 év alatt el kell, hogy tűnjék."

Szomorú, de megalapozott jóslat volt ez akkor. A magam „bűnösségének" példázata önmagában is alátámaszt. A Ceaușescu-diktatúra nyomatékosította a folyamatokat. Minden, aminek nemzeti jellege (is) volt, vagy a nemzethez is kapcsolható volt, bűnnek számított. Még az is, hogy te egy magyar művészről írsz. Vagy ha magyarul végzett tanári-oktatói munkádat lelkiismeretesen teljesíted. Féltik a tanulókat a „nacinalista-sovén" nevelésedtől, befolyásodtól.

Vagy az is bűnöd, hogy szereted a nyelvedet, s abban értéket látsz. Ha rádöbbensz, hogy a néped milyen szép, archaikus zengésű nyelven szólal meg. Mindez zavarja a hatalmat.

Mint író anyagot gyűjt a magyar nyelvre és annak fejlődésére vonatkozóan. Népviseletes kutatásokat is végez, megjegyezve: „évek múlva ezek az anyagok bizonyítani fogják, hogy mi léteztünk itt" („TUDOR" informátor, 1977. nov. 12-éről).

„TUDOR" jelenti: Három hét előtt Kovásznán, a szálloda vendéglőjében voltak Hegedűs János tanfelügyelő s Jakab – az alkotók háza igazgatója –, mindketten Szentgyörgyről, s velük volt Gazda József líceumi tanár. A beszélgetésükből tudtam meg, hogy Gazda József erőteljesen dolgozik az utóbbi időben, „anélkül, hogy tudná bárki hivatalosan" egyes nyelvi bizonyítékok felgyűjtésével, melyek a magyar nyelvre és annak fejlődésére utalnak. Tervezi, hogy az összegyűjtött anyagból írt a folyóiratoknak leadott cikkekben bizonyítsa, hogy „egy tiszta magyar nyelvet beszélnek amióta a világ az itt, ezeken a tájakon élő emberek. Az összegyűjtött anyag – fejtette ki – magnószalagon van. Gazda tevékenységi területe Kovászna környékén 10–15 kilométer. Egyes szalagokon itteni régi, már elfelejtett mesterségeket örökít meg *(*Gogu 97*)*.

„1975. dec. 12. Bizalmas emberünk, „TUDOR" jelenti, hogy a Kovásznai Líceumban mind Gazda József, mind Zsuffa Zoltán felszólítás ellenére így zárják

le a naplóban a jegyeket: 7 (hét). Ezt még 3–4 év előtt Stanca elvtárs megfigyelte, s figyelmeztette is őket, hogy ne írják magyarul a jegyeket, mert ez egy hivatalos dokumentum, s ebbe így nem lehet (Gogu 116).

A „dokumentum" fogalma is változott az idők során. A szocializmus kezdeti éveiben, sőt, még a 60-as években is egy ideig a nemzetiségi iskolák számára a naplót is az ő nyelvükön nyomtatták. Aztán eltűnt a nyomtatásból a magyar nyelv. Maradt „az állam nyelve", s egyre jobban, egyre erőteljesebben kitiltatott a mienk. Amikor mi éltetni akartuk a „régit", s tudatosan „nem hallottuk meg" a figyelmeztetéseket, ebben volt egy bizonyos fajta ellenállás is, a magyar nyelv visszaszorításával való szembeszegülés, amire felfigyelt a szekuritáté is. Nem kell egyéb bűnt elkövetned, bűn már maga az a zárójelbe írt „hetes" vagy „nyolcas", hogy rendszerellenesnek bélyegezzenek.

Az iratokban feltűnik, hogy egyre-másra jönnek a figyelemfelhívó vagy tudósító, a Belügyminisztériumtól keltezett s Kovászna megyei Inspektorátushoz címzett tudósítások, hogy Gazda József kitől kapott levelet, kivel s mit beszélt telefonon, hol és kit akar meglátogatni. Tehát a „célpontokra" irányuló megfigyelések kiszélesedtek.

Volt ezeknek az időknek egy szörnyű akciója is, amikor jó néhány értelmiségit kiszemeltek, házkutatást tartottak náluk, elvitték őket és iszonyatosan el is verték. Ennek az akciónak áldozata volt Kovásznáról Zsuffa Zoltán s Erőss Péter, Sepsiszentgyörgyről Hegedűs János, Brassóból Szikszay Jenő. Szikszaynak azokban az években folytatásban jelent meg a *Brassói Lapok*ban a 20. századi magyar irodalomtörténet sorozata. Neki ez is „nacionalista cselekedete" volt, hogy a nemzete kultúrájával foglalkozott, egyáltalán felvállalt egy munkát, feladatot, mely hivatásához kapcsolta. S az egyik fő bűnvád mindenki ellen, hogy a nyíltan ellenálló Paul Gomával szimpatizáltak… Szikszay végül is áldozata lett ennek a megszégyenítő, szörnyű akciónak. Hogy téged, felnőtt embert, szellemi lényt holmi pribékek ütlegeljenek. Nem bírta ezt a megszégyenülést, s felakasztotta magát saját padlásukon. Mindenki gyanakodott, hogy vajon, tényleg ő követte el a végzetes lépést, vagy „besegítettek neki". Ekkor született az a kifejezés is: „megöngyilkolták". Ezt történ(hetet)t a színész Visky Árpáddal is Sepsiszentgyörgyön. Őt még nem sokkal azelőtt, mielőtt a városszéli erdő egy fáján felakasztva megtalálták, voltak, akik látni vélték a város központjában részegen, mert a szerencsétlen meghurcolt, börtönbe is zárt s a színháztól is eltávolított ember ivásnak adta a fejét…

Ezek tények voltak, szállingózó, suttogva terjesztett hírekké is váltak, ezekről nem írt a sajtó, de te, aki egyebet nem tettél, csak végezted „veszélyesnek minősített", de betiltani taktikai okokból nem vagy csak részben tudott munkádat, rád vonatkozónak is érezted Radnóti verssorát:

„Járkálj csak, halálraítélt." S ha „rezzent egy bokor", megállt egy autó a kapud közelében, bizony féltél, szorongtál.

Vajon mikor jönnek utánam?

Miért? Tettél valamit?

A létem a bűn!

Minden további percet ajándéknak is éreztem!

Állandóan a fülembe csengtek édesanyám hajdan mondott szavai a gondviselés védelméről!

Isten keze!

Hát ez volt az egyetlen, amiben bízni lehetett. Egyébben nem, semmiben.

Fábián Ernő fogalmazta meg egyszer igen képletesen: mi itt az abszolút szabadság országában élünk. Mert én is, ha csak leülök az írógépem mellé, vagy kilépek a kapumon, létem minden pillanatában bűnök tömkelegét követem el. Tehát fölösleges óvakodnom, szabad vagyok, szabad, tehetek bármit, mert sorsom nem a tetteim függvénye.

S hogy ez benne kellett legyen a levegőben, arra egy egyszerű eset is figyelmeztetett. Egyszer valamiért késő este voltam lent városban, s ahogy a főút szélén jöttem a kerékpáromon, egyszer csak előugrott a sötétből az egykori tanítványom, Incze Ferenc. Nagy, nyurga legény volt, nehezen kezelhető, azzal vált számomra emlékezetessé, hogy a folyosón betört egy ablakot, s bár az előírásnak megfelelően hozta a pénzt is a betételére, én csak elmentem család látogatni is hozzájuk, az Alszegbe. Egyszerű munkásemberek voltak a szülők, s az édesapa büszkén mutatta meg egykori gazdájának az elismerő oklevelét „leghűségesebb, mindig mindenben megbízható szolgájáról", mely bekeretezve ott lógott a falon. Hogy ilyennek szeretné fiát is nevelni. A fiú gyenge tanuló volt, de valahogy elvégezte a 8 osztályt, s munkás lett valahol. Nos, ama estén ez a legény ugrott elém: tanár elvtárs, tanár elvtárs kiáltással. Majd összefogta a kezét: *Az isten szerelmére kérem, ne járjon ilyen késő este egyedül, e z e k* – így: „ezek!" – *még elüttetik!* Sokat töprengtem, milyen információi lehetnek ennek a munkás ifjúnak a világról s rólam, hogy már ő is félt. És mint embert félt, mert ahhoz, amit teszek, intellektuálisan kevés köze van. Így hát csak neszel valamit, ami benne van a levegőben? Vagy tud is esetleg? Ki mondja meg?

Egy kor, mely elveszti a humánus arcát. Az egyén kiszolgáltatott. Nem a bűn a bűn, hanem a léted – kezdve a bölcsőtől –, a gondolatod. Az, hogy vagy, hogy egy közösséghez tartozol nem választás, hanem születésed folytán. Hogy az vagy, akinek születtél, és nem más. Hogy vállalod apádat, anyádat s a tőlük kapott nyelvet. És ahogy gondolkozol. S ha gondolkozol, az is, hogy az anyanyelveden teszed ezt.

Itt a munka az folyamatosan „adta magát". Pl. Ady születésének 100. évfordulójáról meg kellett emlékezni. Létünk „jelzésformája" kellett, hogy legyen ez. Adyt harcos, a régi rendszert bíráló forradalmi – tehát „haladó" – költőnek fogadta el a kor irodalomszemlélete, tehát a rá való megemlékezést elvi alapon nem tilthatták. Tehát: készült – készülhetett – a műsor, mely lehetőség volt annak a kinyilvánítására is, hogy még vagyunk. Azt a módszert választottam, hogy az összekötő szövegeket Ady prózájából vettem, s azok közé építettem be a versmondásokat. Az is köztudomású volt, hogy te, irodalom szakos tanár a műsoroddal csak akkor léphetsz közönség elé, ha azt ellenőrizték az illetékes elvtársak, s ezzel „szabad

utat" kapott a műsor is. Nekem is a szövegkönyvet a hivatalos elvárásoknak megfelelően be kellett nyújtanom. Semmi megjegyzés, valószínűleg valamiféle hanyagságból egy ideig bele sem néztek. Elérkezett az előadás napja, amikor reggel az osztályból, óráról hívtak a telefonhoz, hogy a városi propagandatitkár, Orbán Sándor elvtárs hív, hogy a műsort nem tarthatjuk meg, s várnak a néptanácsnál. Hagyva csapot-papot, szinte rohanva mentem, hogy mi van, mi történt.

A programot nem tarthatják meg, mert olyasmik vannak benne. Kiderült, hogy a szövegkönyvből a szóról szóra ott levő szövegeket tudták elolvasni. Nos, mert azok Ady korával való elégedetlenségét fejezték ki (s nagyon találtak a mi korunkra is), hát megijedtek az elvtársak. Mert rögtön a műsor elején ilyen is elhangzott (volna), hogy:

„Itt ebben az országban mindenki hazudik mindenkinek."

Én természetesen tudtam a mit és miértet. Azzal is tisztában voltam, hogy az igazi művészet mindig a korához szól, de önmagából ki is sugárzik, s a nagy művekben minden kor megtalálja a neki szóló üzenetet. Hogy keményen „áthallásos" a műsorunk, észrevették az elvtársak, s az előadás reggelén ezért akarták letiltani. Az érveim a védekezésben kétirányúak voltak. Egyrészt „nem jött, hogy higgyem", hogy valaki feltételezné, hogy az Ady által 70 évvel ezelőtt írtakat a mára is lehet érteni. Más vonatkozásban az, hogy sokkal többet ártana magának a hatalom, ha a magyar irodalom legnagyobb forradalmár költőjének évszázados évfordulója alkalmából rendezett, nyilvánosan meghirdetett és kiplakátozott emlékműsort elhagyatnák. Tudtam, ha az összekötő szövegből engedek, a versek révén úgyis jócskán marad az estnek mához szóló üzenete. Hiszen

Sósabbak itt a könnyek, a fájdalmak is mások,
Ezerszer messiások a magyar messiások.
Ezerszer is meghalnak, s üdve nincs a keresztnek.
Mert semmit sem tehettek, jaj, semmit sem tehettek.

Vagy:

Én ott maradok, ott lent, a porban.
Tudom, én tudom, eltiportan…

S megint vagy

Itt valahol, ott valahol, négy-öt magyar összehajol,
Miért is, miért is, miért is…

De ezek egyelőre a versekben elrejtett szövegek voltak, hogy azokat is kifogásolhassa, el kellett volna olvasnia a kifogásokat emelő Jakab elvtársnak. Mert:

mélységek, fájdalmak, vágy és keserűség, hit és hitetlenség, azaz: Sors! A műsor ezt óhajtotta tudatosítani: a sorsot, a sorsunkat, fájdalmainkat, istenkeresésünket. Tehát ha nem is örömmel, de vállaltam egy-két szövegrész elhagyását, hogy az egész megmaradhasson. Ama összekötő szöveg legrázósabb részeiből hagyattak ki, az aktivista elvtársak honnan tudták volna, hogy pl. a *Fölszállott a páva* című vers mit is tartalmaz. Így hát valahogy csak megegyeztünk, de én tudtam, hogy az emlékezés mához szóló üzenete mindenképpen megmaradt. A rendezvény hát csak felforrósította a légkört, s szinte fantasztikus hatása volt. Az első rész egyik csúcsa Incze Ildikónak, az akkori legjobb versmondónknak – aki később színésznő lett – a *Fölszállott a páva* szavalata, vagy inkább mondjam így: életre keltése volt. Mint minden szavalóval, természetesen vele is megbeszéltük a verset. Azt az utasítást kapta, hogy az indítás legyen egy közlő jellegű, itt még rejtélyes versmondat.

Fölszállott a páva a vármegye-házra,
Sok szegény legénynek szabadulására.

Aztán megadva a kifejező erőt, de lehetőleg a legalacsonyabb fekvésben kezdje a második szakasztól:

Kényes büszke pávák, Nap-szédítő tollak,
Hírrel hirdessétek: másképpen lesz holnap.

Azért lent, alacsony fekvésben, hogy legyen „honnan" mind fennebb és fennebb menni. Minden következő versszakot az előzőnél fennebb és erőteljesebben, majd még fennebb és még erőteljesebben mondania, úgy, hogy mire elér a

Vagy láng csap az ódon, vad vármegyeházra,
Vagy itt ül a lelkünk tovább leigázva

már nagyon erős legyen, harsogja, kiáltsa vele, hogy ez így nem mehet tovább. És ha másképp nem tudja az általa elérhető legnagyobb magasságban, szinte visítsa, hogy

Vagy lesz új értelmük a magyar igéknek,

s akkor zuhanjon le a hangja, s összeroskadást kifejezően mondja:

Vagy marad régiben, a bús, magyar élet.

S a befejezést – az első két sor ismétlését – lent, fáradtan és nagyon-nagyon szomorúan mondja.

A szavalat fantasztikus volt, s a hatás óriási. Szinte tombolt a zsúfolásig tele terem, amely azért volt ennyire tele, mert a délelőtti háttértörténések kiszivárogtak,

még az is terjengett, hogy engem le akartak tartóztatni, s mindenki látni óhajtotta a műsort, s talán – a pletyka cáfolataként – engem is. Még a fal mellett is fürtökben álltak az emberek. Én valahonnan a háttérből néztem – mert arra neveltem rá a diákságot, hogy önmagukat szervezzék, volt ügyelőnk, súgónk, minden, én rendszerint nem a kulisszák mögött, hanem lent, a nézőtéren voltam, s csak a szünetekben mentem fel véleményt mondani, s ha volt ilyen, a szükséges további utasításokat megadni. Nos, azt is láttam, hogy az első sorban ülő Szántó Melchior nevű rendőrfőnök elvtárs jegyzetelt. Most, hogy kijött levegőt szívni ő is, pofátlanul odafordultam hozzá, Parancsnok elvtárs, hogy tetszik az előadás? Hát az a vers, az a leányka, ahogy mondta azt a verset! A hangja egyértelműen elárulta, hogy nem a lelkesedés, hanem az ő „feladata" mondatja vele azt, amit mond. Mondom: hogy mondta, hogy mondta! Ahogy egy 15 éves gyermek képes mondani. Hát mit tegyek, szidjam meg, hogy minden akaratát beleveti, hogy szépen mondja? Erre Szántó elvtárs: Igaza van!

A második részben is tovább tartott az emelkedett hangulat, s a sikerünk bombasiker volt. Életre keltek az emberekben a versek, s megrendülten jöttek ki a teremből. Én meg jólesően éreztem, hogy még élünk, vagyunk. Nem sikerült eltompítani a lelkünket. S ez alkalommal csatát is nyertünk.

A későbbiek során más irodalmi műsort is rendeztünk, Radnótiból, József Attila költészetéből, de ezt a „háttér segítséget", hogy a sikerünk olyan óriási lehessen, többet nem kaptuk meg.

A műsor visszhangja is kavarog egy ideig. 1978. március 16-án „OROS" tudósít, hogy azt „Gazda József szervezte, s nem tudta eredeti elképzelése szerint megtartani". Ez – sajnos – ténymegállapítás a besúgó részéről. 1978. márc. 16. (93): „Az Irodalmi Kör tagjai, Kádár Margit, Gazda Zoltán tanuló, Tasnádi Béla mozigépész, Soós Jolán asszisztens és még mások is" részt vettek („TITI" jelentése). Ugyancsak „TITI" jelenti pár nappal előbb, hogy „A verseket és a szövegeket Gazda József válogatta. A városi párbizottság jóvá kellett, hogy hagyja. [Korjelenség még azt is, hogy egy Ady Endrétől mi mehet, s mi nem, az aktivista elvtársak döntik el.] A programot odaadták Jakab Józsefnek, aki a véleményét telefonon mondta meg Orbán Sándornak. Gazdát rávettük, hogy változtasson, s vezesse be az előadást, amit ő meg is tett. A rendőrfőnök nem megfelelőknek tartotta a verseket." (Rendőri feladatkör!)

S annak az Incze Ildikónak, azaz „diáklánynak" a *Fölszállott a páva* szavalatáról is mennek a tudósítások.

1978. márc. 11. (95): „Mares" azt jelenti, hogy „ez a tanuló (azaz Incze Ildikó) nyerte Kovásznán a szavalóversenyt egy olyan verssel, melynek nem megfelelő a tartalma, s ezzel ment tovább". Csodálkozik, hogyan lehetett országos versenyt egy nem megfelelő tartalmú verssel nyerni.

1978. ápr. 2. (88): *Rostina elvtárs Pionírok Nemzeti Tanácsától látogatóba jött. A megbeszélés kezdetén szóba hozott egy kovásznai eseményt. Egy tanulólány a Megéneklünk Románia II. rendezvényén, a Kovásznai Ipari Líceumból egy Ady Endrétől való meg nem felelő tartalmú verset adott elő (a vers Fölszállott a páva szavakkal kezdődik).*

Ez a tanuló megnyerte a versenyt, s a következő szakaszra is eljutott. ott is nyert, s ennek következtében ezzel a verssel ment még tovább. Rákossy Mária azzal védekezett, hogy a helyi szakaszon Péter Sándor és Szabó lelkesedtek érte, akkor ő nem volt ott, s később nem volt bátorsága ellent mondani nekik. Végül megjegyzik: a helyi szakaszra – mások mellett – Gazda József és Fábián Ernő készítették elő a tanulót.

Itt élt hát a magyar tudat is az emberekben, még a hivatalos „szavalóverseny-bírák" között is – gondolok itt Péter Sándorra és arra a bizonyos Szabóra – voltak, akik „ide éreztek", s nem „oda", s ennek jegyében minősítették s továbbjuttatták a „meg nem felelő tartalmú" verset.

Fábián Ernő egyébként sosem foglalkozott ilyen szavalat-előkészítéssel, szakmailag sem tartozott rá, így hát az „ügynök" célpontozottan nevezi meg őt is, hogy még súlyosabbnak tűnjön az olyan ellenséges személyektől is – mint amilyen ő (is) volt – a támogatott bűn.

Baksai József: Intimus (296×205 mm, 2019)

Urbán Gyula

Ingyom-bingyom

Túl sokat mutattál nekem, Uram,
ezért sokszor elhagytalak téged;
pedig nem vagyok szolga-fajzat.

Úgyhogy
láttam már
jó zsidót és rossz zsidót,
rossz arabot és jó arabot is.
És találkoztam ébenfekete alakokkal,
akik kiraboltak egy mellékutcában;
míg afrikai barátaimnak se szeri, se száma.
Volt olyan balinéz, aki ferde szemmel nézett rám,
de sose felejtem el a lámák áldásait.
A saját fajtám is számtalanszor átvert,
vagy terített asztalhoz ültetett, borral kínált.

Ültem Jumbo Jet Business Classán;
csak a csillagok hiányoztak az ablakom keretéből.
Láttam az embert a Holdon.
(S ez a vers is gépen fut át az éjszakába.)

Továbbá,
szorongattam ölemben koalát,
ültem teveháton.
Hong Kongban egy rák kiverte az első fogamat.
Játszottam sorsukat hordozó bábukkal.
S láttam a napalm fényében-üdvözölt, szaladó kislányt az úton.

És láttam,
láttam
a fiam autó roncsolta arcát egy madridi kórházban.

URBÁN GYULA (1938) író, költő, színházi rendező.

Szakrális terekben forogtam;
tömjén- és szantálfüstben.
Vízbe dobott kő voltam; gyűrűket verő kozmosz.
És otthon voltam a vörös sintoista gerendák alatt.

De mindig is egy halott istent
hordoztam legbelül.
Ő mentette meg szívemet a mexikói leopárdtól.
Ő tépte szét az ezerszer áldott Korán dzsihádista lapjait.

És végül ő vezetett vissza ide Európába,
hol Péternél többször megtagadták.

Azért azt mondom, Uraim,
kár legóból tornyokat építeni.

Itt erdők vannak, zúgó patakok és messzire néző földek.
Itt nyájak élnek egymáshoz szorítva,
védve a harsogó füvet,
ahová az anyjuk kilökte őket.
Sajnálom önöket, óvodás világmegváltókat,
mert a plasztik, az plasztik, mely hosszabb ideig él, mint a virág
– de rügyet nem fakaszt.

Most már nyugodt vagyok.

Egy székelykapun járok ki, be.
Van Istenem,
hazám,
házam, gyermekeim,
asszonyom.
És vannak halottaim.

Úgyhogy, Uraim,
teszek a politikára.

VIVÁT!

Macskasirató

Most már egyre inkább
a mellemen pihengetsz,
lassuló barátom.

Már nem egerészel,
kevesebbet eszel, s csak esővizet iszol.

Láttalak felnőni, pici társam.
Pipettából szopogattad a tejecskét, te sokáig árva.

Aztán befogadtál bennünket,
s kibővült a család.

Sokszor rigó-csattogással volt tele a kert,
s a fejeket, tollakat a teraszunkra helyezted,
győztes sziámi herceg.

Úgy hallgatsz el, ha kimúlsz,
mint aki körme s füle szakadtáig védte
birodalmát.

Ne félj,
akkor majd eljönnek
nagysörényű, óriás barátaid,
s lassan körbepisilik
kertünk sarkába rejtett
picike hantodat.

Kovács István

A bari konföderáció óceánokon túl elesett hősei: Kazimierz Pułaski, Kováts Mihály, Benyovszky Móric

2021 májusában a szlovák külügyminisztérium döntést hozott arról, hogy Benyovszky Móric szlovák származású. Hogy ehhez a lengyelek mit szólnak, akik két évszázada lengyelnek tartják őt, nem tudható? Mi, magyarok maradjunk a tényeknél. Közös nevező lehet, hogy Benyovszky több nemzet hőse. Akárcsak a történelem színpadán mellé állított lengyel Kazimierz Pułaski és a magyar Kováts Mihály is. Hármuk kalandos életpályája sajátos módon keresztezte egymást, s haláluk is hasonló. Mindhárman óceánokon túl, csatamezőn estek el.

A bari konföderációban, amelynek történetét a *Hitel* 2021. februári számában ismertettük, Kazimierz Pułaski, aki 1771-ben még Szaniszló Ágost király sikertelen elrablásának fő gyanúsítottja lett, játszotta a főszerepet, Benyovszky Móricnak csak epizódszerep jutott ugyanott… Kováts Mihály legfeljebb csak statisztaként jelenhetett meg a résztvevők sokadalmában. Közülük Benyovszky tett szert világhírnévre! Pułaskit a bari konföderáció egyik vezéreként is az tette közismertté, hogy az amerikai függetlenségi háború brigadérosaként hősi halált halt. Kováts Mihály Pułaski baráti pártfogásának köszönhette, hogy ezredesként dzsidáscsapat parancsnoka lehetett, amelyet rohamra vezetve esett el.

A Washington alatt szolgált katonákat tömörítő katona-geneológiai társaság, a Society of the Cincinnati, a tizenkét lengyel származású tiszt egyikeként tartotta számon őt, s csak 1955-ben ismerte el magyarnak. A lengyelek semmit sem tudnak Pułaski legközelebbi magyar bajtársáról és sorstársáról. Persze az is csoda, hogy alakja úgy-ahogy beszüremkedett a magyar köztudatba. Ez az 1932-ben megalakult Kováts Mihály Ezredes Társaság áldozatos kutatómunkájának és lobbi tevékenységének köszönhető. Többek között az is, hogy 1944. március 12-én róla nevezték az amerikai hadiflotta egyik hajóját, amelyet azonnal bevetettek csendes-óceáni hadszíntéren.

KOVÁCS ISTVÁN (1945) költő, író, műfordító, történész, polonista.

Benyovszky Móric emlékezete a nagyvilágban

Közülük Benyovszky Mór tett szert a maga korában – újságcikkek és angolul többször megjelent emlékiratai révén – világhírnévre. Ez mind a nemzeti tudatra ébredő Magyar Királyságban, mind az államiságát elveszítő Lengyelországban közösségteremtő visszhangot váltott ki. Ez részben annak volt köszönhető, hogy hogy irodalmi hőssé is vált. Benyovszkyról az első irodalmi művet az őt személyesen ismerő generális poéta, Gvadányi József adta ki *Rontó Pálnak egy Magyar Lovas Köz-katonának és Gróf Benyovszky Móritznak életek' …Le-írása* címmel 1793-ban. Ettől kezdve hosszabb-rövidebb írások rendre megjelentek róla a magyar sajtóban, de közismertté a reformkorban, az orosz cár által nemessé tett és ügynökként alkalmazott August von Kotzebue drámája tette, amely Gvadányi elbeszélő költeménye után két évvel jelent meg *Graf Benjowsky oder die Verschwörung auf der Kamtschatka* (Benyovszky gróf, avagy összeesküvés Kamcsatkán) címmel, s már 1799-ben műsorra tűzte a debreceni színház. A *Beniowski*val már családi vonatkozása révén is foglalkozó, magyar szakot végzett lengyel irodalomtörténész, Andrzej Sieroszewski megjegyzi, hogy az 1830/31-es az 1863/64-es lengyel szabadságharcok közötti időszakban „a Magyarországon ekkor uralkodó, nagyon élénk lengyelbarát hangulat kinyilvánítására használták fel (pl. a kassai előadás 1830-ban, a pesti 1831-ben, a kolozsvári 1849. március 19-én…). Tehát bizonyos fordulópontokon Benyovszky a lengyel–magyar barátság szimbóluma lett." Az 1867-es kiegyezés után Benyovszkyt Jókai Mór állította a közérdeklődés homlokterébe, aki az *Emlékiratok* angol fordítását regényesített formában 1888 és 1891 között kiadta. A lengyel köztudatba a romantika költőtriászának tagja, Juliusz Słowacki emelte, aki 1840-től hat éven át írt és részletekben kiadott poémájában podóliai lengyel kisnemesként mutatta be az általa Maurycy Kazimierz Zbigniewre keresztelt Beniowskit, akinél inkább a szív és az ész csatázik egymással. A Szibériát is megjárt író, etnográfus, politikus, Wacław Sieroszewski hetven évvel később szintén több éven át írt, 1913-tól 1917-ig a *Tygodnik Ilustrowany* hetilap hasábjain folytatásokban megjelent *Beniowski* című regényében lengyel nemzeti hőssé avatta az *Emlékiratok és Útleírások* szerzőjét.

Benyovszky Gvadányi és Słowacki műve óta vissza-visszatérő hős a lengyel és a magyar irodalomban, s néhány évtizede a szlovákban is. François-Adrien Boieldieu „a korai francia romantikus opera nagymestere" *Benyovszky Móric, avagy a kamcsatkai száműzöttek* címmel operát komponált 1800-ban, amelyet Párizson kívül 1817-ben Varsóban is bemutattak. Hasonló címmel állították színpadra a Lembergből 1841-ben Magyarországra költözött s Liszt Ferenc által nagyra becsült Doppler Ferenc zeneszerző operáját 1847-ben Pesten.

Benyovszkyt három nemzet is saját szülöttjének tartja. Beszédesen kifejezte ezt az 1973 és 1975 között *Vivát, Benyovszky!* címmel készült tizenhárom részes csehszlovák–magyar TV-filmsorozat, amelynek magyar nyelvű változatában Benyovszky úgy mutatkozott be, hogy„magyar nemes vagyok", s ennek

„csehszlovák" változata: „szlovák vagyok". Maga Benyovszky többször megemlítette, hogy magyarnak született, de lengyelnek tartja magát. Hivatkozott Lengyelországban élő rokonaira is, bár egyetlen nemesi címtárban se találunk *Beniowski*t.

Emlékét Madagaszkár fővárosában utca és emléktábla őrzi. A lengyel és francia nyelvű emléktáblát a helyi tiszteletbeli lengyel konzul támogatásával a „POLka" Lengyel–Malgasi Társaság leplezte le 2018 augusztusában – kifejezve, hogy bár „Benyovszky magyarnak született", lengyelnek tartotta magát. A 2002-ben alakult Magyar–Madagaszkári Baráti Társaság és a Benyovszky Móric Társaság tevékenységének eredményeként több madagaszkári helységben neveztek el utcát Benyovszkyról, és alakítottak ki tiszteletére emlékpontot.

1945 után Rónaszegi Miklós *A nagy játszma* címmel a háború alatt írt, de csak 1955-ben kiadott regénye irányította Benyovszkyra a figyelmet, bár a történészek és földrajztudósok sem feledkeztek meg róla. A kommunista ideológiának kedvezett a róla kialakított kép: harcolt a francia gyarmatosítók ellen, s ezért nem taszították le az emlékezet talapzatáról. A rendszerváltozás után került hatványozottan a tudományos, irodalmi, zenei érdeklődés homlokterébe az utazó, katona, felfedező Benyovszky. 1995-ben Cséke Zsolt geográfus és filmrendező *Benyovszky és a malgasok földje* címmel hatrészes dokumentumfilmet készített az általa az óta is többször bejárt Madagaszkáron. 2008-ban készítette el a Ghymes együttes (Szarka Tamás) a *Beniovszky táncjáték*ot, amelyet az óta többször színpadra állítottak. 2009-ben a Zala megyei Rigyácon, az egykori Benyovszky uradalomban felavatták mellszobrát. 2015 novemberében az Országos Széchényi Könyvtárban Benyovszky Nemzeti Emlékbizottság alakult, s a 2018. december 1-jén a Magyar Művészeti Akadémia székházában alakjának szentelt ünnepi ülésen már beszámolhattak róla, hogy kiadták „madagaszkári naplóját", bemutatták Boieldieu operájának részleteit, musical és dokumentumfilm készült életéről és tevékenységéről, amelynek kutatását földrajztudósok és történészek tovább folytatják. Annál is inkább, mert a 2021-et – születésének 280. és halálának 235. évfordulója alkalmából – Benyovszky Évnek nyilvánították. Ezt Szőcs Géza, miniszterelnöki tanácsadó, a tervezett eseménysorozat fővédnöke jelentette be a Benyovszky Ház szalonjában 2020. szeptember 22-én. *„Életműve, karaktere, kalandjai, a szabadságeszmény szolgálata, önfeláldozása, megalkuvást nem ismerő vakmerősége rendkívül jelentős, szimbolikus alakká avatja Benyovszky Móricot a magyar panteonban"* – mondta többek között. A 2021-es megemlékezésnek már ő is alanya lesz, mivel november 5-én, másfél hónappal az idézett bejelentés után meghalt. Elmondható, hogy Benyovszkynak német, magyar, lengyel és szlovák vér egyaránt csörgedezik ereiben, vagyis a legnemesebb fogalom szerint: közép-európai ember. A szerteágazó Benyovszky-család leszármazottai ma egyaránt élnek Lengyelországban, Szlovákiában és Magyarországon.

Benyovszky Móric élete és működése

Míg Kazimierz Pułaski születési helyét és idejét (Winiary, 1746. március 4.) pontosan tudjuk, Kovács Mihályról csak feltételezni lehet, hogy 1724-ben születhetett, bár 1740-ben, amikor önkéntesnek jelentkezett a Hávor-huszárezredbe, 28 évesként írták be a mustrakönyvbe. Ennek az lehetett a magyarázata, hogy az állandó hadseregbe csak 24–35 év közötti férfiakat vettek be. Benyovszky születésének helyéül a Nyitra megyei Verbó, időpontjaként két dátum ismeretes: 1741. szeptember 20., illetve 1746 szeptembere. Minden valószínűség szerint az utóbbi dátum a helytálló, mivel Benyovszky Sámuel lovassági ezredes Pestvármegyei József tábornok feleségét, báró Révay Rózát csak 1743-ban bekövetkezett megözvegyülése után tudta feleségül venni. Emellett a születési dátum mellett szól az is, hogy Móricot a verbói Szent Márton templomban 1746. szeptember 20-án keresztelték meg. (Vagyis a Maczunda Pál verbói plébános által 1777-ben latin nyelven kiállított keresztlevélben s annak francia nyelvű, párizsi levéltárban őrzött másolatán téves vagy meghamisított dátum szerepel.) Rögtön megfogalmazódik az, hogy emlékiratában rögzített állítása ellenére tízéves hadnagyként nem vehetett részt a hétéves háborúban. Ezt már csak azért sem tehette, mert az 1750-es évek végén a Szelepcsényi György érsek által 1685-ben a Pozsony vármegyei Szentgyörgyön alapított piarista gimnáziumban tanult. A kiváló iskola minősíti műveltségét, alapos tájékozottságát is.

A magyarországi piarista iskolák kapui nyitva állnak a lengyel diákok előtt. Mieczysław Adamczyk *Szkoły obce w edukacji Galicjan (Kraje Korony Węgierksiej)* (Idegen iskolák a galíciaiak oktatásában [a Magyar Korona országai]) című könyvében közzétett adatok szerint 1772 és 1848 között a magyarországi egyházi – többségében piarista – iskolákban 3375, főként galíciai diák tanult. Így a szentgyörgyi piarista gimnáziumban Benyovszkynak is voltak lengyel diáktársai. A „syntaxistae" osztály dokumentumában az szerepel, hogy nemzetiségére nézve szláv, s a Turóc vármegyei Benyovból származik. Édesanyja anyanyelvén kívül a mai szlovák történetírás számára ez a bizonyíték szlovák származására. Benyovszky 1760 nyarán veszítette el édesanyját, majd rá két évre az édesapját is. Visszaemlékezése szerint ekkor már Litvániában jár, hogy egy távoli, dúsgazdag rokonának örökségét elrendezze, majd a Balti-tengeren hajózik, hogy aztán a Hamburgi Tengerészeti Akadémián tanuljon. De visszaemlékezéseiben a Bécsi Egyetemen és a selmecbányai Bányászati Akadémián is diákoskodott… Mindebből azonban talán csak annyi igaz, hogy rokonai éltek a lengyel Nemesi Köztársaságban.

Ha csak a fentebb idézett, néhány egymást kizáró adalékot egymás mellé illesztjük, érthető a magyar földrajztudós, Kubassek János Benyovszkyról írott népszerűsítő cikksorozatának bevezetője, amely mintegy csokorba gyűjti az elmúlt közel két és fél évszázadban a hősét minősítő jelzőket is: „Vannak, akik bátor szabadsághősként, rettenthetetlen világutazóként, sikeres gyarmatalapítóként, eredményes földrajzi felfedezőként, sőt Madagaszkár királyaként tartják

számon, de akadnak, akik kapzsi rabszolga-kereskedőként, aranyszájú hencegőként, rögeszmés hazudozóként vagy gátlástalan haszonlesőként emlegetik." Ha nem mélyedünk el Benyovszky életében és tevékenységében, e jelzők mindegyike érvényesnek tetszhet. Ehhez maga az érintett is adalékokkal szolgál. A valóság esetenkénti elferdítése, kiszínesítése nem idegen Benyovszkytól. A képzelőereje nem egy esetben maga alá gyűri a tényeket. Ennek magyarázatául megemlíthető, hogy 1781-ben azzal a meghatározott céllal fogott memoárja megírásába, hogy francia pártfogóinak az első madagaszkári „kiküldését" (1772–1776) követő elvesztése és a bécsi udvar érdektelensége miatt újabb útjához befolyásos támogatókat találjon. „Azzal remélt mecénásokat szerezni, hogy önmagát felruházta a szükségesnek vélt tulajdonságokkal és címekkel. Benyovszky nem törekedett és céljait ismerve nem is törekedhetett – arra, hogy »emlékei« felidézésében a valósághoz igazodjon. Jól tudta, ha hiteles képet nyújt addigi életéről, az ugyan érdekes, sőt tanulságos is lehet, arra azonban semmiképpen sem alkalmas, hogy támogatást szerezzen terveihez" – húzza alá az *Emlékiratok és Útleírások* megírásának legfontosabb okát első madagaszkári útjának részletes ismertetője, Lugosi Győző. Mivel Benyovszky – többek állításával szemben – nem vezetett naplót, visszaemlékezésében sok a pontatlanság. Ráadásul a közvélemény előtt titokzatos földrajzi tájak leírásánál, népcsoportok létének, életmódjának ismertetésénél a már megjelent angol és francia könyvekből hivatkozás nélkül merít. Műve ezzel együtt a 18. század egyik legizgalmasabb, legszínesebb és egyben legtalányosabb személyiségét jeleníti meg előttünk. Ennek lényegét egyik lengyel életrajzírója, Leon Orłowski abban látja, hogy „fantáziájában és képzeletében volt a gyengesége és ereje egyszerre, mert nem lett volna az, aki volt, ha nem képzelte volna, hogy az, ami nem volt".

A talányokat a magyar történészek – ifjú Janko János, Kropf Lajos, Thallóczy Lajos – mellett, utolsó lengyel monográfiájának írója, Janusz Roszko alapos kutatómunkával igyekezett megfejteni és helyükre tenni *A halhatatlan botrányhős* (Avanturnik nieśmiertelny) című könyvében. *Európa utolsó lovagja* (Ostatni rycerz Europy) címmel ő írta meg Kazimerz Pułaski élettörténetét is az 1980-as évek elején.

Benyovszkynak nem a csatatéren kellett szinte gyerekként viaskodnia, hanem a szülői örökség őt megilletőnek vélt részéért kellett fiatalemberként síkraszállnia. E téren kudarcot szenvedett. Anyai nagyanyja, Teresa Schlossberg 1765-ben bekövetkezett halála után – attól tartva, hogy újra kisemmizik – egy maga mellé gyűjtött csapattal június 14-én elfoglalta az örökül hagyott Nyitra megyei Hrussót a benne fekvő nemesi udvarházzal együtt. Tettét hamisított királyi dokumentummal akarta igazolni. Az Adam Mickiewicz által a *Pan Tadeusz*ban megörökített utolsó birtokfoglalásra emlékeztető akciónak ugyan nem volt halálos áldozata, de tíz nappal később néhány jószág „elbirtoklása" kapcsán lövöldözésre kerül sor, amelyben többen megsebesültek. Ennek híre Mária Teréziáig eljutott. A bíróság az evangélikus hitre áttért, törvényszegő Benyovszkyt, aki a jobbágyokat is a katolikus hit elhagyására biztatta, dokumentumot

hamisított, és erőszakos cselekedetre vetemedett, „kisebb hatalmaskodásért" – a Nyitra megyei nemesség tiltakozása ellenére – 1766 karácsonya előtt kéthavi börtönre ítélte.

Az elítélt azonban már 1765 derekán külföldre szökött. A külföld ez esetben a Lengyelországhoz tartozó Szepesi sztarosztaság egyik városát, Szepesszombatot jelentette. Az itteni mészáros, Hönsch Pál lányát, Anna Susannát vezette oltárhoz 1768. április 20-án. Roszko szerint nem Szepesszombatban, hanem a Krakkótól nem messze fekvő protestáns faluban, Wielkanocban, Igaz, májusban már ismét Szepesszombatban tartózkodik. A családi élet nyugalma helyett végül elkötelezte magát a bari konföderációnak.

Benyovszkyt – már csak a vakmerő kalandokban, kalandorságban rokon vérmérsékletük révén is – szívélyes barátság kötötte Hadik András vejéhez, Marcin Lubomirskihoz. A 18. század talán legnagyobb lengyel „botrányhőse" hosszú börtönbüntetését Budán töltve séta közben ismerte meg a várparancsnoki posztot betöltő Hadik András lányát, Anna Máriát, aki – mint egy romantikus regényben – fülig beleszeretett a „szomorú sorsú lengyel főúrba". Hadik, miután megtudta, hogy egyedüli fiúként Marcin örökli 1761-ben meghalt apja mesésen gazdag birtokait, kijárta, hogy az előkelő foglyot 1765 májusában szabadlábra helyezzék. Két hónap múlva Marcin Lubomirski Nagyszebenben oltár elé vezethette Hadik András leányát.

Ez a magyarázata annak, hogy Benyovszky Hadik álnéven a bari konföderáció több fegyveres akciójában részt vett. Ezek célja nem mindig az oroszokkal való összecsapás, hanem a királypárti honfitársak megsarcolása vagy más útonmódon történő zsákmányszerzés volt. Kizárt dolog, hogy Lubomirskival közös vállalkozásaik során ne ismerte volna meg Kazimierz Pułaskit, s az is elképzelhető, hogy az Eperjesen konföderáltak kiképzésével foglalkozó Kováts Mihállyal is találkozott

1769. március végén, április elején a Stanisławów közeli Nadwornánál azonban az orosz Brincken őrnagy egységével ütközött meg, aki Benyovszky ötvenhatvan fős lovas egységét szétverte, s a súlyosan sebesült „Hadik tábornokot", „tábornok-adjutánst" foglyul ejtette. Benyovszky a kihallgatáson rádöbbent, hogy Hadikként, pontosabban Hadik „fiaként" átadhatják az osztrákoknak, ezért hirtelen névváltoztatással Biczewskinek vallotta magát. Szabadon bocsátását azonban e névváltoztatással se tudta elérni; a Szibéria előszobájának számító Kazányba száműzték. Sikertelen szökési kísérlete miatt végül Oroszország legtávolabbi szegletébe, a Kamcsatka félszigetre küldték büntetésből. Száműzetésének új színhelyére egy évig tartó gyaloglás, utazás, hajózás után 1770 novemberében érkezett meg. A három fegyenctelep közül ő a bolsereckibe került. Anyagi helyzetén a nyelvtanításon kívül időnként azzal tudott javítani, hogy, lévén kitűnő sakkozó, a kormányzó által kihívott katonatiszteket, hivatalnokokat, kereskedőket sorra megverte, s a nyereségért kapott pénz bizonyos százalékát megkapta. Mivel a fegyencek élveztek valamiféle mozgásszabadságot, vadászat és halászat által javíthatták élelmezésüket.

Miközben Benyovszky saját és rabtársai szökését szervezte, arra is futotta idejéből, hogy Kamcsatka állat- és növényvilágáról, lakosságáról feljegyzéseket készítsen. Ennek kapcsán jegyzi meg Kubassek János, hogy „Benyovszky a természettudományok egyéb területein, így a botanika és zoológia, valamint a néprajz terén is igen alapos ismeretekkel rendelkezett". Az 1771. április végén kirobbant felkelésnek a fegyenctelep parancsnoka, „kormányzója" is áldozatul esett. Benyovszky hívei kiáltványban indokolták meg a felkelés kirobbantásának okait: az orosz nép nyomorát, a szinte rabszolgasorban élő jobbágyok kiszolgáltatottságát uraiknak és a törvényeknek. Katalin cárnőt az háborította fel legjobban, hogy a manifesztum őt hatalombitorlónak nyilvánította, aki elfoglalta III. Péter törvényes fiának, Pavel Petrovicsnak a trónját. Közel két évvel később a magát III. Péter fiának kiadó Jermeljan Ivanovics Pugacsov is a Bolserecki Kiáltvány tartalmát átvéve indokolta meg felkelése kirobbantását.

Benyovszky a „Szent Péter és Pál" hajót elfoglalva 1771. május 12-én hajnalban vágott neki nyolcvanöt társával a Csendes Óceánnak. Japánt és Tajvant (Formosát) is érintve 135 napi hajózás után érkezett meg a portugálok által igazgatott kereskedővárosba, Makaóba, ahonnan 1772 januárjában már francia hajón utazott tovább Franciaországba. Útközben megállt a Madagaszkár közelében fekvő L'île de France (közismertebb nevén: Mauritius) szigeténél, amely a franciák számára már kereskedőtelepként és katonai támaszpontul szolgált. Itt Benyovszky megtudhatta, hogy a közeli Madagaszkárral ugyan kereskednek, de telepeket nem alakítottak ki a szigeten.

Míg L'île de France katonai kormányzója, „Chevalier de Roches" (François-Julien de Dresnay) tábornok szinte katonai tiszteletadással fogadta Benyovszkyt, a természettudósból lett királyi intendáns, Pierre Poivre rendkívül gyanús személynek találta őt, s ezt feletteseinek jelentette is. Benyovszky jó híre azonban megelőzte a „rosszmájú" jelentést. Az 1772. március 21-én kelt sajátos curriculum vitae, amelyet a kamcsatkai száműzött Báró Maurycy August d'Alladar de Beniowski néven az Első Konföderáció Tábornokaként, magyar származású lengyel nemesként írt alá, meggyőző volt Chevalier de Roches tábornok számára. Benyovszky az iránt is érdeklődött, hogy miért hagyják gazdátlanul Madagaszkárt? Ezt az L'île de France-i kormányzó azzal indokolta, hogy „Túl sok embert veszítettünk, pedig megelégedhettünk volna azzal is, hogy a száraz évszakban menjünk csak a szigetre […], hogy élelmiszert, szarvasmarhát és rabszolgákat szerezzünk be."

A válasz nem elégítette ki Benyovszkyt. Az ismét vitorlát bontó „Dauphine" fedélzetén az addigi utat túlélt embereivel együtt július 18-án futott be a Bretagne-ban fekvő Lorient kötőjébe. Ekkor még azt a tervet is dédelgette, hogy hazatér Magyarországra. Az őt ábrázoló legismertebb metszeten az éremszerű mellképének keretén a neve félig magyarul, félig lengyelül olvasható: M. A. Com. de Benyowsky. A párkánynak támaszkodó kép alsó körívénél fekvő Báthory-szablyán és rabláncon négyszögletű lengyel csapka, *konfederatka* látható.

A párkány alatti külön négyszögletes képen háromárbocos hajó úszik egy hegyektől csipkézett tengeröbölben.

Benyovszkyt megelőzte a híre. Párizsban befolyásos pártfogóra talált XV. Lajos külügyminiszterében, Emmanuel-Armand de Richelieu, d'Anguillon hercegben. Benyovszkynak sikerült meggyőznie a legfelsőbb köröket, hogy Madagaszkár érdemes a befektetésre. Támogatóinak köszönhetően a Tengerészeti Minisztérium azzal bízta meg, hogy térjen vissza Madagaszkárra, ahol a tervezett kelet-indiai vállalkozások bázisaként alakítson ki használható telepeket. Benyovszky az általa szervezett expedícióval 1774. február 14-én szállt partra az Antongil-öbölben, a Tingballe folyótorkolatánál, ahol megalapította a francia királyról elnevezett telepet: Louisville-t. Több felfedező expedíciót vezetett a sziget feltérképezésére. Ez alatt minden eszközzel igyekezett a szigetlakó törzsek vezetőinek támogatását megnyerni. Véget vetett például annak a szokásnak, hogy a testi fogyatékossággal vagy szerencsétlennek tartott napon született gyerekeket vízbe fojtsák, nem ölte meg a hadifoglyokat, gyógyíttatta a sebesülteket és élelmet osztott a nélkülözőknek. Tevékenysége azonban nem váltotta be a hozzá fűzött reményeket. Lehet, hogy a róla kialakuló egyre inkább kedvező kép miatt a közelben fekvő sziget, L'île de France új francia kormányzója ellenséget látott benne, és párizsi feletteseiben is gyanakvást keltett iránta. A revizorok siralmas képet festettek Louisville-ről és a többi telepről. Ez is hozzájárult, hogy elhagyni kényszerült Madagaszkárt. 1777 áprilisában érkezett meg Franciaországba. Számításaiban csalódni kellett, az 1774-ben meghalt francia király utódja, XVI. Lajos a továbbiakban már nem támogatta. Sikert Párizsban csak az időnként szimultán is játszott sakkpartikkal ért el.

Kováts Mihály

Magyar szempontból az 1756-ban kitört hétéves háború legemlékezetesebb epizódja a második sziléziai háborúban huszár vezérőrnaggyá avanzsált Hadik András nevéhez fűződik, aki a lengyel származású sziléziai Franciszka Lichnowskát vette el feleségül. Az eredetileg papnak készülő Hadik korának egyik legműveltebb katonája volt. Rendkívül gazdag bécsi és futaki könyvtárában megtalálható volt Jan Długosz *Historia Polonica* című munkája, a warmiai püspök–történész, Marcin Kromer Lengyelország 16. századi leírását tartalmazó – *Polonia sive de situ, populis, moribus, magistratibus et re publici regni Polonici libri duo* (Lengyelország, avagy a Lengyel Királyság helyzetéről, szokásairól, hivatalairól és köztársaságáról) – műve, továbbá egy lengyel nyelvű munka a Lengyel Királyság és a Litván Nagyfejedelemség rendjeinek generális konföderációjáról.

Hadik András felderítve, hogy a Sziléziából Berlinbe vezető út fedezetlen maradt, mivel a csapatösszevonással elfoglalt II. Frigyes Naumburgnál tartózkodott, egy 2000 gyalogosból és 2500 lovasból álló különítményével – éjszakán-

ként a lovasai mögé ültetett bakákkal 60–70 kilométert megtéve – hat nap alatt Berlinnél termett. A meglepetéstől bénult várost 1757. október 16-án fergeteges rohammal bevette, és 215 000 tallérral megsarcolta. Mielőtt a porosz király által küldött felmentő csapatok október 18-án megérkeztek, a várost 425 hadifogollyal, hat zászlóval s a Mária Teréziának csináltatott két tucat női kesztyűvel elhagyta, s szerencsésen visszatért kiindulási helyére.

A porosz hadseregben is harcolt egy huszárezred, amelynek élén 1750-től Székely Mihály ezredes állt, akit 1758 kora tavaszán tábornokká léptetett elő II. Frigyes. Az ő parancsa alatt szolgált a karcagi születésű Kováts Mihály, akit 1757 februárjában másodhadnaggyá előléptetni terjesztett fel az uralkodónak. A huszárezred új parancsnoka, Kleist ezredes 1759 nyarán engedélyt kapott II. Frigyestől, hogy a hozzá átszökött magyar huszárokból, akiknek száma meghaladta a nyolcvan főt, alakítson egy portyázó szabadcsapatot. Kleist Kováts Mihály hadnagyot nevezte ki az 1760-ban már 9 tisztet, 18 altisztet és 204 huszárt számláló szabadcsapat parancsnokának, aki ezt követően e tisztségében tett szert hírnévre. Hozzátehetnénk azt is, hogy olykor kétes hírnévre, mert egyik feladata a megszállt helységekre kivetett sarcpénz behajtása volt. Lehet, hogy megelégelhette ezt a nem túl dicső feladatot, mert 1760 végén már mint kapitány megvált a porosz hadseregtől, s 1761 kora tavaszán Lengyelországba távozott. Alig egy hetet időzött Varsóban, amelyet április 10-én elhagyva Krakkón és Lublón át Késmárkra utazott, ahol mint gyanús jövevényt nyomban kihallgatták, s még májusban Bécsbe szállították. Az ellene felhozott vádak között a dezertálás, a felségsértés, a hazaárulás egyaránt szerepelt. Kiderült, hogy számon tartották nemesi felkelőként, de szolgált Bercsényi László francia huszárezredében is. Az Államtanács azonban 1762 májusában felmentette a vádak alól, mi több, Mária Terézia megítélte neki – a II. Frigyes által megígért – őrnagyi rangot és a vele járó évi 500 forint kegydíjat. Hogy ennek mi lehetett az oka, nem tudható. 1763. május 29-én elvette feleségül Szinyei Merse Franciskát, akivel Eperjesen telepedett le. A házasság nem bizonyult boldognak, s Eperjes kisvárosi nyugalmát felborította az, hogy 1765-től az új lengyel uralkodóval, Szaniszló Ágosttal elégedetlen lengyel emigránsok egyik központja lett

A porosz hadseregből kilépett magyar huszártiszt 1768 és 1773 közötti tevékenységéről nincsenek adataink. Fia 1767 tavaszán meghalt, feleségétől elvált. Nem kellett tovább a tartásdíj ügyében pereskednie. Megkeseredett szabad ember volt. Lengyelországot is megjárt eperjesi lakosként kapcsolatban állhatott a bari konföderáltakkal. Talán a kiképzésükben is és egy-egy hadivállalkozásukban is részt vett.

A Nemesi Köztársaság 1772-ben bekövetkezett első felosztása az ő életében is fordulatot hozott. 1776 őszén a felettes katonai hatóságok engedélyével elhagyta hazáját, s Genova érintésével Itálián át Párizsba, onnan pedig Bordeaux-ba utazott. A kikötővárost célul kitűző útja összefüggésben lehetett azokkal az Európát bejáró hírekkel, miszerint az észak-amerikai gyarmatokon felkelés tört ki Anglia ellen. London 15 000 fős hadtestet küldött a „rebellió" elfojtására.

Az 1775. április 19-én Lexingtonban – a talán véletlenül – kirobbant lövöldözés nyomán a gyarmati milíciák Concordnál vereséget mértek Thomas Gage tábornok Bostonba visszahúzódó angol csapataira. Ezzel kitört az amerikai függetlenségi háború.

A II. Kontinentális Kongresszus elrendelte egy 15 000 fős hadsereg kiállítását, amelynek főparancsnokává az indiánok és franciák ellen vívott háborúk korábbi hősét, George Washingtont nevezték ki tábornoki rangban. A brit kormány válaszul 25 000 angol katonát és 17 000 német zsoldost hajózott át Észak-Amerikába. London a zsoldosokért fejpénzt fizetett a német fejedelmeknek, akik a váratlan jövedelem miatt készséggel „áruba bocsájtották" fiatal alattvalóikat. Kíméletlen mohóságuk még Nagy Frigyest is felháborította. 1776. május 15-én, néhány héttel az után, hogy az angolok kiürítették Bostont, a II. Kontinentális Kongresszus kimondta a „Tizenhárom Amerikai Egyesült Állam" létrejöttét, majd július 4-ei Függetlenségi Nyilatkozatában az anyaállamtól való elszakadását is.

Az amerikai honatyák ügyük népszerűsítésre több közismert személyt is Európába küldtek. A leghíresebb közülük a szenvedélyes sakkozóként ismert író-filozófus és fizikus Benjamin Franklin, a villámhárító feltalálója volt, aki szabadkőműves kapcsolatai révén hamar bejáratos lett az angol és a francia király udvarába, s következtében szerepe volt az amerikai–francia szövetség tető alá hozásában. 1777 februárjában nem kis elégedettséggel vette tudomásul, hogy Washington tábornok a sakknak köszönhette egyik első győzelmét. Nem azért mert tábornokként sakkfigurákként átgondoltan mozgatta katonáit, hanem azért mert ellenfele is szenvedélyes sakkjátékos volt, akárcsak Franklin. Történt, hogy 1776. december 25-én este Washington egy 2400 fős különítmény élén átkelni készült a jeges Delaware folyón, hogy meglepje a tizennégy kilométerre fekvő Trentonban állomásozó ellenséget, amelynek derékhadát Johann Rall ezredes parancsnoksága alatt álló 1200 fős hesseni dandár alkotta. A karácsonyesti hangulatban a német ezredes éppen egy lépésen töprengett, amikor segédtisztje átnyújtott neki egy papírlapot. A lepecsételt pár soros írás arról tájékoztatta, hogy a közeli órákban Washington meglepetésszerű támadást intéz Trenton ellen. Az ezredes olvasatlanul zsebre tette a levelet, s folytatta a játszmát. Hajnalban fegyverropogásra ébredt. A kapkodásban halálos sebet kapott. Közel kilencszáz embere esett fogságba. Egy részük sebesülten. Nevét azzal örökítette meg, hogy „elsakkozott egy birodalmat".

A győzelemnek nagy lélektani jelentősége volt, de nem döntötte el a függetlenségi háborút. A szerveződő amerikai hadseregnek szüksége volt képzett katonatisztekre. Az 1769 és 1775 között Szaniszló Ágost ösztöndíjasaként a párizsi Katonai Akadémián tanuló mérnökkari tiszt, Tadeusz Kościuszko már 1776 júniusában áthajózott Amerikába, hogy szolgálatait felajánlja a Kongresszusnak…

Kováts Mihály 1777. január 13-án Bordeaux-ból latin nyelvű levelet írt Franklinnak, amelyben útlevélkérését szakmai bemutatkozásával indokolta meg. „A porosz király hadseregében nemcsak a kiképzést kaptam meg, hanem a legalsó

rendfokozatból a főstrázsamesteri rangig emelkedtem fel; de nem véletlenül, hanem inkább katonai erényeim alapján, s nem is a sors kegyéből, hanem inkább a szolgálati fegyelem igen szorgos betartatása révén léptem elő; mindenféle hadjáratban véres veszedelmek közt tanultam meg mindazt, ami főképpen szükséges az újoncok kiképzésében; és azt is, hogy miután sok tanulással már öreg katonákká lettek, hogyan kell őket az ellenség megfutamítására alkalmas fegyverekkel felfegyverezni; nemkülönben azt is, hogy bármiféle katonai fejlemény és háborús esemény közepette hogyan kell derekasan megvédelmezniük az édes hazát." Mielőtt választ kapott volna, az első adandó alkalommal, pontosan február 26-án elhagyta Bordeaux-t, és áthajózott Amerikába.

Akkor érkezett meg Rhode Islandra, amikor egy ismert fiatal francia arisztokrata katonatiszt, Gilbert du Motier de La Fayette április 26-án, királya tiltása ellenére Bayonne közelében harminc társával lopva hajóra szállt, és vitorlát bontott Amerikába. Franklin ezen fellelkesedve írhatta májusban Washingtonnak: „Egész Európa a pártunkon van… Itt most közmondásossá vált, hogy a mi ügyünk az emberiség ügye, és hogy mi saját szabadságunkért harcolva, Európa szabadságáért harcolunk."

Kováts Mihálynak szerencséje volt, megérkezése után nem sokkal Spencer tábornok vele küldte el jelentéseit és információit az amerikai főparancsnoksághoz, s egyben be is ajánlotta a magyar ezredest Washingtonnak. Nem sok sikerrel. Ennek okát maga Washington is jelezte Franklinnak írt levelében: „Csapataink már meg vannak szervezve és tisztekkel teljes számban ellátva. A már kinevezett és az új kérvényekkel még folyton érkező külföldi úri emberek nagy száma ezért nehézségeket okoz…" Persze akadnak kivételek is. Tadeusz Kościuszko, a kiváló mérnökkari törzstiszt Washington teljes bizalmát élvezi. Az erődépítések terén szerzett érdemeiért 1783. október 13-án a kongresszus dandártábornokká nevezi ki, birtokadományban és pénzjutalomban részesíti. A kapott pénz egy részét a rabszolgák felszabadítására hagyja. Washingtoni emlékművét 2020. június első napján a Goerge Floyd halála után kitört tüntetések során meggyalázták.

Kazimierz Pułaski és Kováts Mihály barátsága

1773. június 28-án a Szaniszló Ágost elrablásában részt vettek Varsóban tartott perében Kazimierz Pułaskit távollétében fővesztésre ítélték. Minderről Drezdában szerzett tudomást. Nem térhet haza. 1774-ben a balkáni fronton részt vett az orosz–török háború utolsó szakaszában. Az oszmán hadsereg elszenvedett vereségei csak személyes kudarcainak számát gyarapítják. Az év végén anyagi gondoktól gyötörten Marseille-ben telepszik le. 1777 tavaszán azzal a szándékkal indul Párizsba, hogy továbbutazva önkéntesnek beáll az amerikai hadseregbe. Nem más ajánlja be Franklinnak, mint *Az anekdoták az orosz forradalomról. A lengyelországi anarchia története* (Anecdotes sur la Révulution de Russie. Histoire

de l'anarchie de la Pologne) című könyv híres szerzője, Claude-Carloman Rhulière. A könyv egyik hőse maga Pułaski, de szerepel benne Marcin Lubomirski is. A bari konföderáció történetébe belemélyedő Franklin meggyőződhet Pułaski katonai tehetségéről. A másik személy, aki még Rhulière-nál is befolyásosabb pártfogója Pułaskinak, maga Benyovszky Móric. Franklin, mint említettük, szenvedélyes sakkozó, aki még szakcikket is írt a játékról. Így őt Benyovszkyval elsősorban a partik, az egymás követő visszavágók kötik össze, bár a „nagy utazó" megemlíti a „villámok emberének", hogy az Egyesült Államok szemet vethetne Madagaszkárra… Ahogy Anglia, Ausztria és Franciaország is… Erről az éppen álruhásan Párizsban tartózkodó II. Józsefnek is említést tett, akihez húga, a majdani szomorú sorsú Marie Antoinette járta ki a személyes találkozást Benyovszky számára. II. Józsefnek szöget ütött a fejébe, hogy Ausztriának nincs gyarmata…

Franklin 1777. május 29-én írta meg a Washingtonnak címzett levelet, amelyben „a három hatalom: Oroszország, Poroszország és Ausztria ellen harcoló" Pułaskit honfitársa figyelmébe ajánlotta. La Fayette felesége Pułaskira bíz egy férjének címzett levelet, amely részben ajánlólevél is. Június 6-án hagyja el Nantes kikötőjét a „Massachusetts" fedélzetén, amely július 23-án köt ki a Boston közelében fekvő Marbleheadben. Neki több szerencséje van, mint Kováts Mihálynak. Szeptember 11-én a Filadelfiáért vívott brandyvine-i csatában Washington 30 fős lovas testőrsége élén végrehajtott rohamával feltartóztatta az előrenyomuló angolokat, s megmentette a visszavonuló amerikai hadsereg málhavonatát. A kongresszus ezért brigadérossá és a lovasság parancsnokává nevezte ki. Ennek híre az éppen Párizsban tartózkodó és Franklint ismerő kassai filozófiatanár, Zinner János révén Magyarországra is eljutott.

La Fayette márkinak is ez volt az első csatája, s hosszú hetekre az utolsó is, mert comblövést kapott. Pár hónappal később még lábadozó önálló parancsnokként győztese lett a november 25–26-án Gloucesternél vívott ütközetnek, amiért a Kongresszus vezérőrnaggyá léptette elő. Így lett húszévesen a világtörténelem talán legfiatalabb tábornoka. XVI. Lajos ezt büszkén vette tudomásul, s megbocsátott engedetlen alattvalójának. Hogy Szaniszló Ágost miként fogadta a Kazimierz Pułaskiról Amerikából hozzá eljutó híreket, nem tudható.

XVI. Lajos La Fayette tábornok iránti elismerését azzal tetézte, hogy 1778. február 6-án szövetséget kötött az amerikaiakkal, és áprilisban útnak indított egy hatezer katonát szállító segélyflottát. Ezt egy expedíciós sereg is követte, amelynek kötelékében Armand Louis de Gontaut Duc le Lauzun ezredes engedélyt kapott egy önálló légió felállítására. Az 1780. április 12-én behajózott légió könnyűlovasságának parancsnokává Lauzun ezredes a korábban a Chamborant-huszárezredben, s még azelőtt a Bercsényi-huszárezredben szolgált Pollerecky Jánost nevezte ki őrnagyi rangban. Pollereczky János annak a Pollereczky Andrásnak volt az unokája, aki 1743-ban érdemeiért saját huszárezredet alapíthatott, s rá öt évre XV. Lajos brigadérossá is előléptette. Így Kováts Mihály mellett Pollereczky volt a másik magyar, aki törzstisztként részt vett az amerikai függetlenségi

háborúban. Ráadásul a Turóc vármegyei Polerekából származó családnak valóban voltak lengyel gyökerei, mivel a középkorban több évszázadra Lengyelországba telepedett át, s csak a 16. század végén tért vissza Magyarországra.

Míg Pollereczky Jánosnak Lauzun ezredes volt a pártfogója, Kováts Mihályt Pułaski indította el az amerikai katonai pályáján. A lovasezredek önálló alkalmazása érdekében beadványokkal ostromolta Washington tábornokot. Tervezetei kidolgozásában elsősorban a porosz hadseregben tapasztalatokra szert tett Kováts Mihályra támaszkodott. 1778. január 9-én kelt felterjesztésében a következőket írta: „Az ezredesnek kell a legénységet begyakoroltatnia és a szolgálatra kioktatnia. Kováts ezredes nagyérdemű férfiú, és ő látja el a kiképzőmester beosztását. Kiválasztásra méltó tiszt, és ezt képességeinek teljes ismeretében állítom. Kérem, hogy Excellenciád őt alkalmazza." Hogy Washington számára is fontos volt egy ütőképes lovasság felállítása, az január 14-én kelt válaszából is kiolvasható: „Mint hogy oly sokat beszélt már Kováts úr jelleméről és képességeiről, nincs kifogásom az ellen, hogy néhány hónapra kiképzőmesteri beosztásban alkalmaztassék. Egyidejűleg azonban óvom Önt attól az előszeretettől, hogy külföldieket vegyen fel szolgálatra. Az ország nyelvének, a nép géniuszának, szokásainak hiányos ismerete gyakran nehézségeket és kellemetlenségeket okoz, ezek kockázatát nem szabad vállalnunk, kivéve rendkívüli tehetségek és képességek esetén."

Attól függetlenül, hogy a Pułaski parancsai alá tartozó dragonyosai „csodát műveltek" a március 3-án Haddonfieldnél vívott ütközetben, a lovasság felállítására vonatkozó beadványai nem találtak kellő fogadtatásra. Emiatt március 19-én Pułaski a kongresszusnak benyújtotta lemondását, de egyben arra vonatkozó kérelmét is, hogy önálló légiót szervezhessen. Leszögezte azt is, hogy „alárendeltemnek egy tapasztalt tisztet ajánlanék, Kovátsnak hívják, előzőleg szabadcsapatvezér és ezredes volt porosz szolgálatban". Az arra vonatkozó engedélyt, hogy egy 60 dzsidásból és 200 gyalogosból álló önálló csapattest megalakuljon, már másnap megkapta Pułaski. Rövidesen jóváhagyták Kováts Mihály ezredes-parancsnokká történt kinevezését is. Míg a róla szóló monográfia (*Az amerikai függetlenségi háború magyar hőse*) szerzője, Zachar József részletesen ismerteti Pułaski érdemeit és tevékenységét, Janusz Roszko Pułaskiról írt vaskos könyvében Kowacz családneve négy-öt helyen szerepel – nemzeti hovatartozásának említése nélkül.

A légió elkövetkező évének története nem pusztán diadalok fűzére: kudarcokban és megaláztatásokban is része volt. Dicsőségessé azok a helytállások tették, amelyeket két parancsnokának hősi halála övez babérkoszorúval.

Kováts Mihály halála

1779. május 8-án Pułaski „toprongyos" légióját rendelték az angolok által fenyegetett Charleston védelmére, amely Dél-Karolina fővárosa volt. Az alig 300 főt számláló különítmény május 11-én érkezett Charlestonhoz, éppen akkor,

amikor a városi tanács már a megadás feltételeiről tárgyalt az angol Augustine Prévost tábornokkal. A légió egyik tisztje, Bentalou kapitány visszaemlékezése szerint „a kormányzó és a tanács már megegyezett a megadás nem éppen tiszteletre méltó feltételeiben, amikor a bátor Laurent ezredes kíséretében Pułaski tábornok a tanácsterembe lépett, hogy az elsietett elhatározás ellen tiltakozzék, kijelentvén, hogy kontinentális tisztként a várost az Egyesült Államok részére meg fogja védeni. Prévost rögtön értesült erről az elhatározásról. Pułaski azt is látta, hogy a lakosságot nyomott hangulatából fel kell rázni, ezért az éppen megérkezett légióval kivonult az ellenség elé. Ebben a kirohanásban esett el a légió ezredese. De Prévost is félbehagyta a vállalkozást, és a szigeteken keresztül visszavonult."

Pułaski a légió mintegy 120 fős lovasságával rontott rá a 900 fős angol elővédre. A helybéli orvos, dr. Joseph Johnson feljegyezte, hogy „az angol előrenyomulás ellen irányuló merész támadása során számos több ellenséges katonával összecsapott, és mindig ő volt a győztes. A parancsnoki rangsorban őt követő Kováts ezredes nem volt ilyen szerencsés. Miután az ellenséggel bátran szembeszállt, halálosan megsebesült. Az angolok ott temették el, ahol lehanyatlott lováról…" Egy névtelen szemtanú pontosabb közelképet rajzol haláláról: „Kováts ezredes a rohamozók élbolyában volt. Néhány angol dragonyos azonnal rárontott. Szablyáját derekasan forgatta, amikor lövés érte. Még vagdalkozott az ellenség gyűrűjében, majd erejét elvesztve lezuhant lováról."

Halálának napját 1955. április 13-ai ülésén az Egyesült Államok Kongresszusa hivatalosan Kováts Mihály-emléknappá nyilvánította.

Kazimierz Pułaski halála

Pułaski tábornok pontosan öt hónappal élte túl ezredesét. A francia szövetségesek Jean Baptiste Charles d'Estaign admirális vezetésével Nyugat-Indiából érkező 3000 fős különítménye Savannah közelében szállt partra, s rögtön megadásra szólította fel a közeli erődítményben védekezésre berendezkedett Augustine Prévost tábornokot, aki kijelentette, hogy nem kapitulál. A francia parancsnok mindenképpen az amerikaiak derékhada nélkül – csupán Pułaski légiójára támaszkodva – akarta bevenni a várost. Az erre kidolgozott tervet azonban egy Curry nevű amerikai őrmester elárulta az angol tábornoknak, aki felkészült a támadás visszaverésére. A három ízben is rohamot indító franciákat ott fogadta a legerősebb tűz, ahol legkevésbé várták. A bátor francia admirálist az első rohamban lövés érte, de úgy-ahogy helyre tudta állítani a rendet megingott rohamoszlopában. Pułaski tisztában volt a fenyegető veszéllyel, de felmérte, hogy a fedezetlennek mutatkozó Spring Hill-i erődítménynél esélye lehet a betörésre. Rohamra indította a légió ötven-hatvan fős lovasságát. Vágtázó lova golyótól találva összerogyott, s gazdáját, miközben másik lóra szállt volna, halálos mell-lövés érte. Két nap múlva, október 11-én halt meg. Az angol szolgálatban

álló hesseni kapitány, Johann Heinrich leplezetlen elégedettséggel jegyezte föl: „Győzelem! A franciákat és a rebelliseket legyőztük Georgiában! Pułaski elesett! D'Estaign megsebesült! 1500 francia és 72 rebellis esett el. Ez csodálatos!"

A Kontinentális Kongresszus már 1779-ben határozatot hozott arról, hogy Pułaskinak állítsanak Savannahnál emlékművet. A tizenhét méter magas obeliszket, amelynek két méter magas talapzatába Henryk Dmochowski belefaragta a lováról lebukó Pułaski domborművét, 1855. január 9-én avatták fel. Az amerikai Szenátus 1929-ben Pułaski Tábornok Emléknappá nyilvánították október 11-ét.

Benyovszky Móric halála

Mária Terézia II. József közbenjárására megkegyelmezett Benyovszkynak, aki 1777 végén újra megláthatta szülőföldjét. A nyugalmazott tábornok-poéta, Gvadányi József azt állítja, hogy ebben az időben ismerte meg Benyovszky Móricot, akivel több napot eltöltött és átbeszélgetett a nagyszombati Aranykorona vendégfogadóban. De hogy a róla és Rontó Pálról, a Lengyelországban is kalandozó huszárról szóló verses regényét 1792-ben megírja, arra a költészetéért rajongó hölgyek kérlelésén kívül Benyovszky angolul kiadott visszaemlékezésének németül megjelent részletei késztették.

Míg Mária Terézia uralkodásának első nyolc évét az osztrák örökösödési háború gondjai terhelték, utolsó éveit a bajor örökösödési háború, pontosabban ismét Nagy Frigyes keserítette meg. 1777 utolsó előtti napján elhunyt bajor választófejedelemmel, III. Miksával kihalt a Wittelsbach-ház egyenes ága, II. Józsefnek, akinek Miksa húga, Mária Jozefa Antónia hercegnő volt a felesége, esélye nyílt Alsó-Bajorország és Felső-Pfalz megszerzésére. III. Miksa özvegye, Mária Anna Zsófia viszont meg akarta őrizni Bajorország függetlenségét, s ehhez megnyerte II. Frigyes támogatását. Miután a tárgyalások Berlin és Bécs között megszakadtak, a szászokkal szövetkezett porosz csapatok 1778 júliusában benyomultak Csehországba és Morvaországba. Az operett jellegűnek bizonyuló háborút inkább a korgó gyomrúak „fegyveres egyezkedésének" hívták.

Ebben a „fegyveres egyezkedésben" a Mária Teréziától 1778. április 3-án grófi címet kapott Benyovszky Móric is szerepet játszott, akit Hadik András tábornagy a székely huszárezredhez „másodezredesének" nevezett ki. A székely huszárezrednek néhány osztályát a porosz frontra vezényelték, s parancsnokával az élén Alsó-Sziléziában Kłodzko térségében végrehajtott néhány eredményes rohamot, de főleg az élelmiszer-utánpótlás hiányának gondjaival viaskodott. Nem véletlenül hívják a bajor örökösödési háborút Ausztriában „szilvarumlinak", Poroszországban pedig „krumpliháborúnak". Mindenesetre Benyovszkynak termett annyi babér, hogy 1778. november 2-án kinevezzék a székely huszárezred parancsnokává. Ennél nagyobb öröm is éri: 1779. január 18-án lánya születik, aki a keresztségben négy nevet kapott: Herula, Anna, Zsuzsanna, Róza.

Mindeközben Mária Terézia orosz és francia közvetítéssel 1778 decemberében fegyverszünetet kötött II. Frigyessel. A tavasz folyamán a székely huszárezredet visszavonják az ország belsejébe. A Cieszynben meginduló béketárgyalásokon Mária Terézia felveti, hogy Bajorországért cserében visszaadja Galíciát Lengyelországnak, annak fejében, hogy Varsó engedje át Poroszországnak Gdańskot, Toruńt és Nagy-Lengyelország (vagyis a Poznań környéki területek) egy részét… Javaslata nem talál meghallgatásra. A poroszokkal 1779. május 13-án megkötött béke előestéjén II. József rangja és gázsija megtartása mellett felmentette tisztségéből pártfogoltját. A tettre kész Benyovszky 1780. március 3-án Bécsben tervet nyújtott be egy osztrák hadiflotta felállításáról, amelynek a bázisa Fiume lett volna, ahol kereskedelmi vállalkozóként ő maga is letelepedett egy időre.

Miután terve elutasításra talált, s vállalkozása is csak adósságait gyarapította, 1781 őszén visszatért Párizsba, ahol ezúttal már memoáríróként is bemutatkozott Franklinnak, aki nagy érdeklődéssel olvasta kamcsatkai úti élményeiről írt emlékirat-részleteit. Mondhatnánk azt, hogy honorárium ajánlólevél lesz a Kongresszushoz. 1782 tavaszának napjaiban ennek révén jelentkezett személyesen egy külföldiekből verbuválandó légió felállításának tervével Washingtonnál. Hogy rokonszenvét megnyerje, még Pułaskira mint távoli unokaöcscsére is hivatkozott. A függetlenségi háború már végéhez közeledett. Kár, hogy nem korábban jött – jegyezte meg Washington –, most már nincs szükség a szolgálatára.

San Domingo érintésével nem kis kalandok árán 1783 áprilisában tért vissza Franciaországba. Három hónap múlva már családjával együtt Londonban tartózkodott, ahol az angolok érdeklődését akarta Madagaszkár iránt felkelteni. Közben az osztrák követségen át Wenzel Anton Eusibius von Kaunitz kancellárhoz is beadványt intézett, amelyben Madagaszkár királyaként mutatkozott be, akinek 2300 rabszolgája és több ezer vágóállata van. A páratlan írói fantáziával megáldott, kalandos életű Benyovszky apránként el is hitte, hogy Madagaszkár királya és hatalmas gazdagság birtokosa. Királlyá választásának történetét emlékiratába is beleszőtte, amely annyira hitelesnek tetszett, hogy miután Londonba érkezett, felkeltette kora egyik legnagyobb tudósának, Jean Hyacinthe de Magellannak, a felfedező egyenes ági leszármazottjának érdeklődését.

Az 1778-tól már állandóan Londonban lakó tudós negyvenéves koráig, az 1760-as évek közepéig, Ágoston rendi szerzetesként Lisszabonban élt. Mindennapjait inkább természettudományos kutatásoknak szentelte, mint lelki tökéletesedésének, bár a kettő nem zárta ki egymást. A párizsi, madridi és szentpétervári tudományos akadémiák levelező tagjaként 1774-ban beválasztották a brit Királyi Természettudományos Társaságba. 1775-ben könyvet jelentetett meg a különböző anyagszerkezetekről, amelyet a szabadkőműves francia csillagász, Joseph Jérôme Lefrançais de Lalande a témájában a legjobbnak ítélt. Különböző hőmérséklet és nyomásmérő szerkezetek kidolgozásával foglalkozott, de használható órát készített egy vak hercegnek is. A több nyelven beszélő

Magellan kitűnőnek találta a Benyovszky által letisztázott emlékiratfüzért. A memoár oly nagy visszhangot keltett Londonban, hogy a Nemesi Köztársaság követe, Franciszek Bukaty be akarta szerezni egy példányát, meggyőzendő, hogy Benyovszky nem ír-e valami kompromittálót a lengyel királyról, Szaniszló Ágostról. Magellán nemcsak az emlékirat kiadását támogatta, hanem Benyovszky tervezett expedícióját is, amelyről a londoni kormány nem akart tudomást venni. A hajót Magellan részvénytársasága vásárolta meg Benyovszkynak, és töltötte fel 4000 fontsterling értékű áruval.

1784. április 4-én kelt útra Londonból Amerikába, Baltimore-ba. Üzleti számítása nem váltotta be a hozzá fűzött reményeket. Benyovszky az ősz folyamán innen bontott vitorlát, hogy Madagaszkárba hajózzon, ahová – időközben egy kislánnyal megszaporodott – családját már nem vitte magával. 253 napig tartó út után – brazíliai és nyugat-afrikai kitérővel – érte el a szigetet, amelynek rövidesen királyává nevezte ki magát. François de Souillac algróf, a Jóreménység fokon belüli francia telepek főkormányzója, aki alá tartoztak a L'île de France és a Bourbon szigetek is, arról szerzett tudomást, hogy Madagaszkár lakóinak egy része uralkodójának tekinti a vélhetően Anglia és az Egyesült Államok által támogatott Benyovszkyt. Emiatt kettőzött figyelemmel igyekezett kifürkészni madagaszkári tevékenységét. Gondjai tetézéseként attól is tartott, hogy Benyovszky esetleg Ausztriának akarja „átjátszani" szigetet. 1785. december 28-án megnyugodva jelentette miniszterének, hogy Benyovszky meghalt. Pár nap múlva kénytelen volt cáfolni a hírt.

A mondás, hogy akinek halálhírét keltik, hosszú ideig él, Benyovszky esetében nem igazolódott be. Souillac 1786 tavaszán a lehető leghatározottabban le akart számolni a Madagaszkár törzseit a franciák ellen állami közösséggé szervezni szándékozó „álkirállyal", akiről ekkor már tudta, hogy nem rendelkezik számottevő erővel. Utasítására 1786. május 9-én indult el Lercher kapitány vezetésével egy 60 fős különítmény a „La Louise" hajó fedélzetén, amely két hét múlva vetett horgonyt az Angonista foknál, amelynek közelében a Mauritanie telep feküdt. A Benyovszky csapatát képező bennszülöttek többsége az első sortűzre megfutamodott, miközben az általa leadott három ágyúlövés nem tett kárt a támadókban. Ráadásul a negyedik lövésnél csütörtököt mondott az általa kezelt löveg. Ezt követően érte halálos lövés Madagaszkár „királyát". Lercher kapitány nem temette el halott ellenfelét, de melléről letépte és zsebre vágta XV. Lajostól kapott kitüntetését, az uralkodó apja által alapított Szent Lajos-rend lovagkeresztjét, amelyet a 18. században harminchét magyar kapott meg. Így már Lercher kapitánynak is volt Szent Lajos-rend kitüntetése, nemcsak felettesének, de Souillac főkormányzónak.

Benyovszky vállalkozásának finanszírozását nem ellentételezte memoárjának angliai kiadása. Halálhíre se tölthette el különösebb elégtétellel a zseniális memoáríró támogatásában anyagilag tönkre ment Magellant, aki hosszan tartó betegség után a London közeli islingtoni elmegyógyintézetben hunyt el 1790-ben.

Németh István Péter

Episztola egy őszi kertből

Abba a régi kertbe hiába is vágynék már,
tőle kerítés választ, nem szélső virága,
ám jött velem, akár léceken túlra a köd;
mint gyóntató fülke rácsán át a szó,

tő hóvirág s ibolya, pár szál kankalin és
százszorszép e 7×2 méternyi újba, ide.
Álmatlan szemhéjam mögött sokáig
lángoltak anyám elárvult tulipánjai,

aranyágai, krókuszai, nárciszai,
s még sorolhatnám, de hát ő gonddal úgyis
följegyezte maga körött mindnek a nevét
sokadik szélütése után, hogy besegítsen

végül a Jóistennek, ki lefújja majd egyszer a
pelyvát a tenyerén vacogó többi virágmagról.
A boglyas lángvirágra ha mosogatóvizet
öntök, az ő kertjét sem veszítem egészen,

illatozik a rózsára fonódó lonc, lehajolva
megsimálom a bársonyos nyuszifület,
s halott-hűvösen ő csókol meg, ha
az utolsó magvaváló barackba harapok.

Vigasz nekem most, hogy magaménak
megint mondhatok néhány mezei violát,
törpécske dáliát; megeredt egy leander,
árnyul Jónások fele nyújtóz indájával a tök,

Németh István Péter (1960) az ELTE magyar–könyvtár szakán végzett. Tapolcán él. Legutóbbi kötete: *Virágok világánál* (2020).

bordó oroszlánszájba hajtja fejét a méh,
kokárdavirág szárítja szirmait, kúszik a meténg,
beisszák esténte kanna-vizeim, míg öregszem
s latolgatom, ez csicsóka vagy inkább ördögszem?

Zalaújlakról hoztam, bevallom, a kankalint,
vétkem elévült, hisz harminc éve volt,
azóta az egész kertvárosban virul tavaszonta,
még a rendőrség épületénél is.

A hunyor viszont ajtómig az Alpokból
zarándokolhatott, a hó alól elsőként köszönt.
A fagyalbokrokat magam ültettem nem rég, s
ámulok, hogy idén már jócskán túlnőttek rajtam.

A régi utcánkban, s e mostani újban, így ősszel
egyformán szinesednek a tűztövis bogyói,
madaraknak eleség, s eleven kalitkák, amelyek
örökzöld rácsaikkal óvnak, de rabbá sose tesznek.

Látod-e, Drága Barátném, néked is jutott cserépben
egy korallpiros begónia, hogy még szebb te legyél, miképpen
szál narancsszín sásliliomtól a kék szarkalábak nyáron itt,
hol a macskalépcső tetején gyanútlan rigó énekel.

Wodianer-Nemessuri Zoltán

Tájkép csata közben

Utóvéd előre!

A felszólítást a műértőnek és felettébb elméletinek szánt poszt-, transzavantgárd stb. után Balaskó Jenő költő, muzsikus, publicista, többször letartóztatott és betiltott garabonciás fogalmazta. Átírta az elmélet kategóriáiba gyömöszölt törekvéseket, egyúttal fölfedte a művészet búvópatakjait, melyek a felszín alatt csörgedezve később sarjadt hajtásokat nevelgettek. E jelenség soká nem szúrt szemet, mert a pártállam egyrészt marginálisnak láttatta, másrészt lélegzethez sem hagyta jutni. Így aztán a 60-as évek elejétől a 70-es évek végéig eltelt két évtized mocsarából csak a valóban eltökéltek léptek tovább. Kevés kivétellel független művészképzés nem folyt, a szabadlelkű alkotókat elhallgatták-elhallgattatták, vagy önként feloldódtak a szocreál heroizmus tégelyében. Bevett sémáktól elrugaszkodók mindig voltak, de nemhogy egy fecske, egész raj sem képes nyarat csinálni. Vagy mégis?

A valóban újfajta törekvéseket Magyarországon az olvadó (alvadó?) Kádár-korszak ínsége, nyugaton az ún. fogyasztói társadalom bősége, magyarán a konzumidiotizmus torzította vagy épp hamisította és silányította kérészéletű divatokká. Nálunk a cenzúra, míg a vasfüggönyön túl némely kiadók, galériák, a bulvármédia, a szakirodalomnak álcázott fontoskodás (fondorkodás) és a pőre sznobizmus túlnyerte magát, egészen a blöffig, vagyis az üres gesztusokig.

Mindez csöppet sem előzmények nélkül való.

Szabadság helyett a szabadosság sulykolása sokszor vezetett álművészetekhez, azok sikerré ordításához, fanyalgáshoz a természetestől, mi több, annak leszólásához, filmben, színházban, képzőművészetben és a szépirodalomban egyaránt. Jóllehet a nemi irányultság csupán hajlamaink egyike, semmi több. A deviancia és az öncélú megbotránkoztatás Nyugaton már rég katedrát nyert, kezdve a hírneves kasseli Dokumenta-kiállításon Joseph Beuys gépzsírral félig töltött termétől a feszületet vizeletbe mártó Nietschig meg a Hriszto Botev-féle land, a body és a mail-art-féle próbálkozásokig. Az efféle buzgalmat nehéz mosolygás nélkül megállni. Nulla vagy minimális szakmai-technikai felkészültség

Wodianer-Nemessuri Zoltán (1948) író, forgatókönyvíró, kommunikációs szakértő. Legutóbbi regénye: *Alkony, 1580–1605* (Hitel Könyvműhely, 2019).

nem helyettesíti a mondanivalót, hát még a szexuális vonzódás bárkihez, netán egy tárgyhoz. Sapphót nem leszbikusságáért, Verlaine-t, Rimbaud-ot, García Lorcát, Pasolinit nem homoszexualitásukért, másokat nem annak ellenére becsülünk. Salvador Dalí nem exhibicionizmusa miatt korszakalkotó. Gaudí sem. Csernus Tibort, Lakner Lászlót, Méhes Lászlót nem csupán virtuóz ecsetkezelésükért és újszerű látásmódjukért, gondolati tartalmukért is értékeljük. Makovecz Imrét nem nyers szókimondása, hanem a szerves építészet tette egyedülállóvá. Ajtony Árpád, Balaskó Jenő, Csörsz István, Dobai Péter, Fodor Ákos, Hajas Tibor, Hajnóczy Péter, Juhász Sándor, Petri György, Tábor Ádám s néhány más tollforgató egy forradalminak hazudott kor úttörői voltak. A hirtelen feltűnni vágyók viszont szétporladtak, mint a divathullám fölhabzó tajtékja. Erős késéssel mind Marcel Duchamp farzsebéből bújtak ki. Az újító francia szerint „mindenki művész s minden lehet műtárgy". Francois Truffaut azt mondta: „A film közelít a népművészethez, s akkor válik teljessé, ha a kamera, a nyersanyag, a labormunka és a vágás nem kerül többe, mint egy golyóstoll." Duchamp megpróbálta lerombolni a megmerevedett esztétikát, ezzel az androgün, a homoerotikus, a pop, a happening, a koncept és a performance előfutára, miközben saját magát képzőművészként, íróként, esszéistaként egyaránt a szexmániásokhoz sorolta. Csakhogy követőik és utánzóik Duchamp és Truffaut provokatív megállapítását túl komolyan vették, így hát legföljebb sikeres provokátorok. Ám ők ketten – és sokan mások – elindítottak egy kezdeményezést, mely lényegében sose maradt abba.

A filmezés a digitális kamerákkal valóban olcsóbb lett, de jottányival se több a jó rendező, a jó operatőr, illetve az emlékezetes alkotás, mint korábban. Éppúgy, ahogy a remek írót-költőt meg a tervezőgrafikust sem a számítógép teszi azzá. Főleg nem a botrány és a szándékolt elrugaszkodás a józan észtől és a valós problémáktól. Más a rendszerkritika és a túllépés a meghaladott előzményeken – nyugaton a túlfogyasztás, keleten a diktatúra és az ostoba korlátoltság elvetése –, megint más a feltűnésvágy és a kérészéletű hírnév hajszolása. Ami ott társadalmi és művészi elidegenedés, vagyis ellenkultúra, az itt ellenállás.

A többség ízlése vagy ízlésficama a művészetben nem mérce, de egy deviáns kisebbségé sem az. A minoritásból hamar kitűnnek a tehetségtelenek – de a tehetségesek is. Előbbiek a leghangosabbak, mert képesség és mondanivaló híján marad a marketinggel megtámogatott sznobizmus és önnön viszketegségük. A többség ítélete esetenként valóban kétséges, de az idő a valódi értékeket visszaigazolja.

A Balaskó Jenő emlegette utóvédek a korábbi progresszió, vagyis az avantgárd, a nonfiguratív absztrakció, a kubizmus, a szürrealizmus meg a Bauhaus-konstruktivizmus örökösei és folytatói a megújulást valóban komolyan vették. A műhelymunkát elvégezték, feladatukat szakmának (is) tekintették éppúgy, mint a társadalomkritikai törekvést és az elmélyült gondolkodást. Magyar képviselőiknek a média és a divat csöppet sem segített, mi több, munkáikat hazai kritikusaik lekicsinyelték vagy elnyomták, közülük nem egyet följelentettek

és börtönbe juttattak. Nekik 2019-ben elsőként Szemadám György festőművészíró állított emléket a Műcsarnokban az Egy/Kor, Különutak és kivonulók című, tizenegy képművészt (Blaskó János, Bocz Gyula, Cerovszki Iván, Csutoros Sándor, Dombay Győző, Gadányi Jenő, Karátson Gábor, Lisziák Elek/Lexi, Jakobovits Miklós, Ócsai Károly, Szeift Béla) felvonultató csoportos tárlattal és róluk forgatott tartalmas portréfilmjével. Készült rá, mivel nevezettek pályatársai voltak, nem mellesleg *Háromperhármasok* című könyvét az újítók besúgóiról és kerékkötőikről jóval korábban írta. A felsoroltak munkái fénykörbe vonják a homályba borított esztendőket olyannyira, hogy a néző hunyorog. Sokan azt sem tudják, hogy az épp csak megtűrt vagy tiltott irányzatoknak volt senkiföldje, ahol már-már halotti csöndben vagy golyózáporban születtek jelentős alkotások. A tárlat láttán felmerül a kérdés: vagyunk olyan gazdagok, hogy másfél évtized termését elfeledjük, vagy hagyjuk porosodni? Engedjük, hogy azok, illetve szellemi örököseik lökjék sutba, akik nem is olyan rég árulkodtak és tiltottak, ma pedig „elhatárolódnak" és kirekesztésről fecsegnek?

Hasonló áttörés volt Kisfaludy András dokumentumfilmje, az „Elhallgatott zenekarok" a 60–70-es évek muzsikus számkivetettjeiről és száműzőikről. Az említett időszak húzd meg–ereszd el játszmái persze nem múltak el nyomtalanul. Kisebb csoda, hogy a még élő tanúk: Szemadám György, Kecskeméti Kálmán, Prutkay Péter, Kisfaludy András és mások a történteket legalább az emlékezés szférájában képesek feleleveníteni, beleértve annak mérföldköveit: a két Iparterv kiállítást és a Szürenon csoportot (Csáji Attila szóalkotása a szürrealista és a nonfiguratív összevonásával), melyek egyszerre jelenítették meg a pop artot, a performance-ot és a konceptuális törekvéseket. A Szürenon tárlatok első állomása 1969-ben a Kassák Művelődési Ház, amit olykor a részt vevő művészek betiltása, illetve munkáik eltávolíttatása követett (így járt Prutkay Péter, más alkalommal Veszely Ferenc/Fityi).

Az odakozmált gulyásszocializmus – ahogy a leves – vegyesen főtt: kinek laktatóan, kinek egy életre elcsapta a hasát. A korszak felettébb tarka figurákat vonultatott fel. Működésük a trabantos-paneles kispolgári szürkeségben valóságos színorgiaként hatott. Pályakezdő írókat, költőket, festőket, szobrászokat, filmeseket, fotósokat és más szegénylegényeket akkoriban két ember toborzott maga köré: a klasszikus hanglemezeket gyűjtő Petrigalla Pál és a később leleplezett besúgó, dr. Végh László röntgenorvos. (Mint egy tacepaót, éppen ő függesztette ki lakása falára: „Ne jelents! Mi már jelentettünk!")

A Kádár-kori katakomba-évekről, illetve a 70-es évek hat magyar pop stílusban (is) alkotó művész munkáiról (Csáji Attila, Kemény György, Lux Antal, Pinczehelyi Sándor, Tót Endre, Veszely Ferenc) 2013-ban a szentendrei régi Művésztelep és Galéria termeiben Szabó Eszter Ágnes szervezett kiállítást, mintegy igazolva, hogy a markáns üzenet átjut a vasfüggönyön is. Nem azonos a Beatles Sárga tengeralattjárója motívumaival és töltetével, nem másolja azokat, de nem is vidékies. A korszak elutasítottjai megértették a pop-pápa, Andy Warhol üzenetét az irányzat demokráciájáról: „a leggazdagabbak lényegében ugyanazokat

a dolgokat vásárolják, mint a legszegényebbek. Nézzük a tévében a Coca Colát, közben tudjuk, az elnök is, Liz Taylor is azt issza…" Egyszóval a pop közérthető éppúgy, mint az amerikai beat-irodalom Walter S. Burroughs „Meztelen ebéd" (Naked Lunch) című regénye vagy a Rolling Stones zenéje, szövegeivel együtt. Csakhogy azok a túlfogyasztást és a burzsoá felszínességet propagáló társadalom kritikái, míg Magyarországon felszabadító szelleműen játékos-ironikusak. Ugyanakkor a pop art nálunk is a jelen művészete; nem elvágyódó, sokkal inkább kiterjesztő, az ábrázolás határait feszegető, egyben a tömegkultúra parafrázisa, a hagyományos ábrázolás szöges ellentéte. Szabó Eszter Ágnes szerint „személytelenség, távolságtartás jellemzi, a művek nem tükrözik alkotóik érzelmeit, hangulatukat és vágyaikat".

Itt azonban a pop sajátos értelmet nyert. Szabadsághiányos világunkban a változtatás vágya egyszerűen felülírta az irányzat eredeti célját és üzenetét. Szabó Eszter Ágnesnek igaza van: „a magyar pop art kevéssé kapcsolódik az angol–amerikai példákhoz. Inkább a formai–technikai elemeket vette át: a nagyítást, a szitanyomást, a ready-made-et stb." Átvette a kockakövet is, noha – vagy épp azért – sokkal inkább az 56-os forradalom egyik jelképe. Párizsban a 68-as diáklázadás, Csehszlovákiában a prágai tavasz szimbóluma. Mifelénk is a változást megjelenítő attribútum, csakhogy más előzmények nyomán, másfajta közegben. A popkulturális kezdeményezések Nyugaton az akcionizmus ismétlődő produktumai, nálunk azonban reakciók, vagyis válaszok az elnyomásra és az össztársadalmi tespedésre.

Az offset és a szitanyomás a viszonylag későn, 1977-ben kezdeményezett Makói Grafikai Művésztelep elsődleges technikája, groteszkbe hajló fotóival együtt. A telephez számtalan ma már elismert művész csatlakozott, de ahogy mondani szokás, az egy másik történet. A szita a sokszorosítás hosszú éveken át bevett alkotói módszere és technikája, olyannyira, hogy egyik legjelesebb művésze, a nemrég elhunyt Horváth László Xavér/Hitves és Veszely Ferenc/Fityi sose mondtak le róla. Már csak azért sem, mert a mai számítógépes feldolgozás mellett „kézművesnek" számítanak, akár a rézkarc, a linó, a fa- és az acélmetszet. Ezért születtek jóval később is tárlatok, többek közt a Karton galériában, a „magyar hippik" és az underground kapcsolatait vizsgálva. Ezért folytak heves viták a 90-es években Keserü Katalin „Variációk a pop artra" című kiállítás-kezdeményezéséről és kötetéről, melyben a művészettörténész a magyar változat(ok) sajátosságait kutatta összehasonlító módszerrel. Keserü szerint a műfajnak megvan a maga kelet-európai jellegzetessége, többek közt a politikai tornasorból kitüremkedő ifjúságnak szánt üzenetei miatt. Nem mellesleg a 60-as években jött létre egy sajátos jelenség: a nagyvárosi galerik összeverődése. Leghírhedtebb csoportosulása a Kex együttes baráti köre, a ma is létező, jórészt művész–értelmiségi összetételű „Kalef"; az a Moszkva téri társulás, mely ellen számtalan rendőri eljárást, végül politikai pert indítottak. A kulturális ellenállás keleten-nyugaton egyaránt szült alkotókat és alkotásokat, de nálunk nagyon más. Akkoriban hozzánk még nem jutottak el Elliot Aaronson, Vance Packard,

David Riesman, Marshall MacLuhan és az LSD-propagátor Timothy Leary írásai, de ha hozzáférhetőek, túlzottan akkor sem befolyásolják a hazai pop artot, a performance-ot, a happeninget és a konceptet. Azonban némi késéssel itthon is megjelent a francia egzisztencializmus, a tárgyiasra csupaszított „nouveau roman" meg a (nyugat)német és az olasz újbalos esztétika-filozófia (ma kulturális marxizmusnak hívják). Kísérletező művészeti törekvéseinkre csöppet sem hatottak, annál inkább a Jogi és a Bölcsészkar környékén szerveződő, a dogmatikus eszmékből kiábrándult szélsőbaloldali-maoista, Che Guevara kubai forradalmár-terroristát dicsőítő csoportocskákra.

A nyugaton divatozó experimentális performance egyik jellegzetessége, Szentjóby Tamásnak az Ipartervben kiállított, primitíven sokatmondó „Hordozható lövészárok" című munkája annyira közép-európai, hogy amerikai, német stb. példákra nem is emlékeztet. Csupán közelít hozzájuk, amennyiben a „nem művészet" egyik tárgyformáló ideológusa, Szentjóby pár megoldást onnan is átvett, akár az angol nyelvtudással felvértezett, az egyetemről egy tüntetés miatt eltanácsolt és bíróság elé citált költő-író-performancer Hajas Tibor/Biki.

Másképp dolgozott a szakmailag magasan képzett, csöppet sem autodidakta Kemény György, Pecsenke József, Árendás József és Bakos István. Vérgúnyos plakátjaikat és Veszely Ferenc képregényeit csak azok értették, akiknek látóköre a 30–40-es évek illusztratív rajzosságát és a szocreált meg a modernkedő brutalizmust jócskán meghaladta. Korai útkereső munkáikat a tiltás és a cenzúraellenesség határozta meg, de körülhatárolható műfajuk, a falragasz és a magazin tágabb mozgásteret biztosított. Pedig Bakos néhány divatfotója a modell mögött a rácsos kerítéssel meg a háttérben leskelődő napszemüveges nyomozóval jelzésértékű. Árendás nyelvi leleménye egy augusztus 20-ai plakát a nemzetiszín szalaggal átkötött tőkehússal és szövege: „Éljen a gusztusos hús!" ugyancsak, bár kiragasztása szóba se került. Másik markáns, időtálló munkája, a híres-hírhedt „Iparművészeti Főis-Cola *volt az igazi*" (törv. védve) is kapott hideget-meleget, de betudták a művész szójátékának. Rájuk – akár a korszak jelentős tervezőgrafikusaira – tán legerőteljesebben a méltán világhírű lengyel plakát hatott, hozzátéve: Lengyelország az időtt kulturálisan sokkal szabadabb volt, mint a keleti blokk bármely állama. A kapcsolat hangját az üvöltésig felerősítette az autóstopos utazgatás Krakkóba, Varsóba (a 67-es Rolling Stones koncertre), Lodzba és a tengerpartra. Mick Jaggerék csekély gázsijuk fejében három darab Warszawa személykocsit kaptak, azokat lengyel vodkára cserélték, de haza nem vihették, mert a brit vám értéküknél jóval több lett volna. A koncertre a magyarok belógtak vagy az ottaniak a stopos vándorokat besegítették. Ám a lengyel tervezőgrafikának nem volt szüksége rá. Magától lépte át a küszöböt, nemcsak felénk – egész Európában és a tengerentúlon is.

A kiátkozott művészeknek jót is tett, hogy nem kényszerültek belesimulni a hivatalosságba. Műveikkel lázadtak, vagyis a kiutat az értékteremtésben fedezték föl. Egyikük, Balaskó Jenő poéta-zongoraművész ellen két verse: a „Dózsa

halála" és a „Fasiszta vasárnap" miatt indult eljárás. Az indok megnevezése: „izgatás" fogalomként is nevetséges. Napjaink feledékenyei belelapozhatnának Balaskó nagy soká, 1985-ben kiadott *Miniciklon* című verseskötetébe, azután Szemadám dokumentumregényébe és Gervai András *Művészek, ügynökök, tartótisztek* monográfiájába, hogy a valódi kirekesztésről fogalmat alkothassanak.

Besúgók és besúgottak kitüntetett helyszíne volt Galántai György egy balatonboglári romos kápolnába szervezett csoportos tárlatsorozata. Végül az épületet a rezsim befalaztatta, a kiállítóteret lelakatolta. A vegyes társaságra és a politika zavarodottságára jellemző a résztvevők összetétele is. A kiállítók közé tartozott a Londonba távozó Háy Ágnes grafikus, animációs filmes, Pór György maoista bölcsészhallgató, a Párizsba emigrált Ajtony Árpád író, Csáji Attila képzőművész és az egymásra uszuló, zsarolással megfenyegetett alkotók közt a magyar filmet megújító Bódy Gábor, aki többek közt Ajtonyról is jelentett.

A végül mégiscsak engedélyezett boglári összejöveteleken tetten érhető egy tipikus magatartás: a korábbi ellenállók egy részének idomulása a rendszerhez, rosszabb esetben hithű azonosulásuk. Szemadám György találó megjegyzését idézve: „úgy jelentettek, ahogy – ha írni tudna – kutya a gazdájának."

Túllihegés? A helyes kifejezés: szolgalélek, még inkább cselédtempó. 1991-ben a Magyar Demokrata Fórum 5. Országos Gyűlésén a nemzeti kultúra alapkérdésként merült fel. Ott és akkor Csengey Dénes költő-író-politikus – „Mélyrepülés" című drámájukban Cseh Tamás alkotótársa – a közelmúltat pár erős mondattal jellemezte: „Én oszlatni szeretném az illúziót, azt, hogy a kultúra úgy működött, ahogyan kellett. Egy várszerű képződmény volt, abból időnként ki-kicsaptak a vár lakói… De nem ott időztek, hanem a várban. Megejtő látszat, hogy a vár áll. Csak az a szépséghibája, hogy a vár birtoklója nem a kultúra, hanem a politika. Az értékteremtő művészek nem várkapitányok, hanem a kazamatákba vannak zárva, olykor felhozzák őket a bástyákra, és körbemutogatják, hogy lám, még megvannak, mire a vár körül szolgáló népek eloszlanak." Tegyük hozzá: a kazamataélet légszomjasai: Ajtony Árpád, Csernus Tibor, Lakner László, Méhes László, Sipos István filmrendező és sokan mások inkább emigráltak, semhogy a levegőtlenséget elviseljék.

Az alattvaló viselkedést a korszak kegyelt művészeinek is előírták. Ám a puhuló rendszer inkább dicsért és jutalmazott, semhogy ideológiájának erőszakkal szerezzen érvényt. Az elhallgatott művészek megélhetését többnyire alkalmi munkák biztosították. Csak a második-harmadik nyilvánosságban juthattak szóhoz. Művészeti kérdésekről csupán zárt baráti körben esett szó, ott sem veszélytelenül. Csutoros Sándor – a sors iróniájaként – Bódy „Amerikai anzix" című filmjében szerepelhetett, de az 56-os egyetemi tevékenységéért két évet ült Karátson Gábort csaknem légmentesen elszigetelték. Bocz Gyula az elhagyott nagyharsányi kőfejtőben faragta remek szobrait, Cerovszki Iván remeteként munkálkodott, egy-egy mobil fa szobrán akár tíz-tizenegy évig, Lisziák Elek/Lexi a Pannonia filmstúdió fázisrajzolójaként küszködött. Magányos harcosok voltak, életvitelükkel, eredeti világlátásukkal és technikájukkal egyaránt.

Kitaszítottságukat fokozták Vadas József, Rényi Péter és a két Julianna: P. Szűcs és R. Székely értetlen, többnyire lesajnáló kritikái, akár az írók-költők esetében Király István, Pándi Pál s a hozzájuk hasonló irodalmi cézárok; a színházi világban Major Tamás és Molnár Gál Péter sokoldalúan kártékony döntnökök; a koncertszervezésben Pentz Zsolt és Borba Lajos; a hanglemezkiadásban Bors Jenő majd Erdős Péter, a Hungaroton vezérigazgatói, a magyar pop-rock-progresszív jazz főfelügyelői.

Ma már elképzelni sem könnyű, hogy a pártállam miért szentelt figyelmet – népes apparátust – a művészi próbálkozásoknak. A rendszer egyre trehányabbul, mind kevesebb meggyőződéssel tette a dolgát, de volt ereje a kezdeményezéseket elfojtani. A fiatalokat százszám listázták akkor is, ha csak bulizni akartak, illetve a rendezvények és a tárlatok passzív résztvevői voltak. Csupán a Kexről, az adatok szerint legszorosabb felügyelet alá vont zenekarról, frontemberéről, Baksa Soós Jánosról és híveikről készült iratok öt-hat polcot töltenek meg. A rezsimet aligha veszélyeztették, ám akkori kifejezéssel élve „fellazítottak" – szorongatásukra árulkodó jelző –, vagyis a pártállamot puszta létükkel és működésükkel valóban erodálták.

A fojtogató légkörből kitörés, egyben a besúgás legismertebb színtere a Fiatal Művészek Klubja (Fika) volt. Előadások, tárlatok, happeningek, kísérleti filmek, ivás, csajozás-pasizás, följelentések garmadája egy Népköztársaság úti épületben: szelep, melyből a gőz engedéllyel távozhatott. Megkönnyítette a spionok dolgát. Kifelé-befelé egyaránt igazolta, hogy a pártállam keretei közt ezt is lehet. Ráadásul a közvetlen vagy közvetett nyomás többnyire nem az MSZMP ismert korifeusain, hanem értelmiségi-művész megbízottain keresztül hatott. Ők játszották a portás szerepét, más szóval a beengedő-kidobó emberét, méghozzá meggyőződéssel. Ezért nehéz beszélni a magyar pop szervességéről és kiteljesedéséről. Maradandó értékei ellenére töredezett, hatása viszonylagos, merthogy kevesekhez jutott el. Szerepe nem azonos a vágyott trapézfarmeréval, a kockás inggel, a nylon orkánkabáttal és a hosszú hajjal. Azok divattermékek, az eredeti művészet azonban nem másol, és nem silányul utánzattá. Arra törekszik, hogy mondanivalóját hazai tartalommal töltse meg. Itteni jelenségekre reflektál akkor is, ha az adott irányzat nemzetközi és elnevezése angolszász, francia vagy német. A filmes new wave, magyarul új hullám, és akként ismert, az olasz–francia neorealizmus meghonosodott kategória. Más a pop, a happening, a koncept stb., mert ezek az irányzatok elsőként valóban ott tűntek föl, s elnevezésüket egyszerűbb volt átvenni – de nem kopírozni.

A korszak újítóinak gyűldéje – inkább buborékja – néhány kocsma, kávéház, művelődési ház és magánlakás is megfelelt ahhoz, hogy irányzatokat teremtsenek. Máig legismertebb személyiségük, Erdély Miklós építész, író, filmes, képzőművész, főképp teoretikus mellé változó összetételű csoportok szerveződtek – hasonlóan egy zenekar rajongóihoz –, csakhogy az ő társai nemcsak befogadókká, önálló alkotókká lettek. Erdély munkái azzal váltak szintézissé, hogy képes volt egy-egy tendenciát: az akciót, az environmentalt és a konceptet

tömören felmutatni és összegezni. Budai háza és annak kertje 1962 óta számtalan találkozó, művészeti akció, tartalmas viták ikonikus helyszíne; a kései avantgárd valóságos origója. A montázs, a fotogram és az INDIGO (interdiszciplináris gondolkodás), mindezekhez az indigó mint kellék felhasználásának hazai ősapja, művészetpedagógus, szuggesztív, megnyerő személyiségként már-már hadvezéri talentum. Újító volt az 50-es évek óta. Akkor az Európai Iskola képviselői ösztönözték: Korniss Dezső és Bálint Endre, majd Csernus Tibor, Lakner László, Pilinszky János, Kondor Béla és Altorjai Sándor. Humánumára jellemző: 56 októberében gyűjtést szervezett az áldozatok özvegyeinek és árváinak, később „Őrizetlen pénz az utcán" címmel ezt is művészeti akcióvá nyilvánította. 1986-ban bekövetkezett haláláig küzdött, dolgozott és szervezkedett. Ehhez képest az egyetlen, máig megtekinthető nagyobb installációja, a „Hadititok" a Ludwig múzeumnak köszönhető. Első önálló gyűjteményes kiállítására súlyosbodó betegsége miatt már elmenni sem tudott.

Ami a művészkocsmákat illeti, a századforduló és a két világháború közti időszak legjobb hagyományait vitték tovább. Voltak „harmadik útnak" nevezett, féllegális felolvasóestek az Eötvös Klubban, az Egyetemi színpadon, a műegyetemi Szkéné Színházban, a Bem rock-parton (zenével), a Fiatal Művészek Klubjában és másutt, de a vitajellegű műhelymunkát egy Akácfa utcai kocsmában, a Hungária kávéházban, a Balettcipőben, a Kárpátia sörözőben, a Muskátliban, a Kispipában, a Gong presszóban, a Váci utcai Annában, a budai Tik-Takban, a Sarokházban, a Krisztina cukrászdában s még a fene tudja, melyik ivóban végezték. Pár évre a művészek törzshelyeivé váltak, aztán elvándoroltak máshová. Többek közt a Belvárosi kávéházban, a Vén diákban és a Felszabadulás téri Egyetem presszóban nézegettük Koncz Csaba fotogramjait, Lugossy István/Johel dinamikus szociofotóit, fény-árnyék hatásokra alapozott, 18×24-es fekete-fehér felvételeit és Rózsa Endre verseit. Onnan (is) kerültek szövegek az újvidéki *Új Symposion* és a párizsi *Magyar Műhely* szerkesztőségébe. A „Felszab téri" kávéillatú, füstös Egyetem presszó intézményként valóban felszabadító volt a találkozókra s a munkákra nézve (főképp a Kassák Színház betiltása után). A korszak jeles szervezője, a költő-esszéíró Tábor Ádám szerint a cél „igényes irodalmi-kritikai műhely létrehozása" megvalósult. A felsorolt „vendéglátóipari üzemegységekből" indultak a 70-es évek kezdeményezései. Írók, színészek, filmesek, fotósok, képzőművészek, a későn elismert Halmi Miklós festő, a Rómába emigrált Szalczer Sándor fényképész–operatőr, Gémes János/Dixi beatbohóc, nyelvbűvész és hivatásos csavargó, Cseh Tamás, Bereményi Géza meg a többiek ugyancsak Tábor Ádám kifejezésével élve onnan küldözgették „palackpostájukat" egészen a 80-as évek elejéig-közepéig. Ott szerveződött a későbbiek undergroundja, és érlelődött markáns törekvéssé. Persze már akkor is bőven támadtak a csoportosulásokat megosztó nézetkülönbségek. Ezért sem sikerült egy irodalmi antológiát összehozni Ajtony Árpád, Bereményi Géza, Hajnóczy Péter, Oravecz Imre, Tábor Ádám meg a „körön kívüli" Mészöly Miklós és Nádas Péter írásaival. Ajtony a kötetet szerette volna kiegészíteni Balaskó Jenő, Erdély

Miklós és Szentjóby Tamás szövegeivel, páran ellenezték, így hát a gyűjtemény kéziratban maradt. Erre vonatkozóan Tábor Ádám idézi Tandori Dezső velős megállapítását: „egyszerre kezdődtek és egybemosódtak az új elgondolások és azok szerzőinek félrekezelése".

Sajátos, egyben érthető, hogy a 60-as évek nagy generációnak nevezett korosztálya legkevésbé a szépirodalomban képviseltette magát. Egyszerűen azért, mert a cenzúrát, a kiadói és terjesztői korlátozást meg az akkori nevükön „pártszerűen" és „elvhűen" futtatott kritikusok és apparatcsikok tiltását vagy épp csak megtűrésüket nem hagyhatta figyelmen kívül. (E sorok írójának egyetlen novelláját tették indexre, de az is elég volt ahhoz, hogy az írástól évekre elvegye a kedvét.) Tengődni, kihallgatásokra járni, éhen halni, a süket csöndre fülelni bárkinek jogában állt, publikálni nem. Felolvasni a viszonylag nyitott Egyetemi Színpadon sem. Mondhatni, jónéhány író-költő egy ideig mások életét élte ahelyett, hogy a sajátján dolgozott volna. Egyik legismertebb alakjuk, a székelykeresztúri születésű Ajtony Árpád magyar irodalom- és történelemtanár sorsa jellegzetes. Filmgyári dramaturg, írásai 1968-tól kezdtek megjelenni hazai folyóiratokban a jugoszláviai *Új Symposion*ban és két antológiában („Naponta más", „Ahol a sziget kezdődik") végül 1973-ban Párizsba emigrált, s az ottani Magyar Műhelyben folytatta. Merthogy a hatalmasságok Ajtony tabudöntögetését, szokatlanul újszerű stílusát, de még témaválasztását is nehezen tűrték. (Két jellemző elbeszéléséből: a „Rákóczi Kázmér" és az „Elmentem Cselebihez" címűekből Gödrös Frigyes rendező harminc évvel később tévéfilmet forgatott.)

Az összművészet vándordeákja, Balaskó Jenő zongorista, költő-író-publicista (és sok más), a budapesti éjszakai élet robotosa – hosszú hullámos hajú, vékonyhórihorgas, szemüveges, sötét lebernyeges jelenség – a 60-as évek elejétől az irodalmi ellenállás magányos hőse. Bár a „Dózsa halála" és a „Fasiszta vasárnap" című versét 1963-ban írta, poémáiért két évvel később tartóztatták le. Nagy László próbálta megvédeni – hiába. Sokéves munkája kéziratait elkobozták, s többé sosem adták vissza. Szövegeit emlékezetből kellett újraírnia, hogy első kötete, a *Miniciklon* 1985-ben megjelenhessen. *Ilyen éjszakát hagytatok* című versgyűjteményét 1990-ben adták ki, de a terjesztők nem forgalmazták. Nemcsak lázadozott – lázított, míg 1986-ban elnyerte az Írószövetség Örley-díját jó húsz évvel megkésett elismerésként. 1975-ben ő is szerepelt Bódy Gábor „Amerikai anzix" című filmjében, mert a rendezőnek kiváló érzéke volt a korszak jellegzetes nonkonformista alakjainak az összegyűjtéséhez. Markánsan újító felfogásához és módszereihez szüksége volt rájuk, nem mellesleg neki megengedték. Balaskó nemcsak magyar, igazi közép-európai jelenség volt, valamelyest Bohumil Hrabalhoz és Jirži Menzelhez hasonlíthatóan. Filozofikusan elmélyült, sokoldalúan művelt, kocsmák és kávéházak főszereplője, maró iróniájáért, találó megállapításaiért és eredeti hasonlataiért egyszerre gyűlölt és csodált személyiség. Többek közt azért, mert látomásos verseiben szétrobbantotta a nyelvet, majd összerakta – a maga módján. Egyik törzshelyén, az Akácfa utcai kocsmában borúsan megjegyezte: „Európa legjobb borokat termő országában

a téeszek és állami gazdaságok hamisított lőréit isszuk." Ugyanígy gyönyörködhettünk az ún. „képcsarnoki festők" nagy részének silány munkáiban – igaz, a nyomott árú felvásárlás még a jóknak is megélhetést biztosított.

Balaskó sok egyéb mellett a rendszerváltozást követő háromrészes politikai tárgyú írásai címe: *Lóvásár vagy lovasroham* és az ugyancsak háromrészes *Mosolyspulni* magukért beszélnek (ivászattal párosuló monológjai sajnos nem maradtak fönn). Róla még annyit: szűkebb baráti köréhez tartozott számos klasszikussá halt író-költő mellett a koncept egyik legjelesebb fotósa, Török László, később Csengey Dénes.

Csörsz István a magyarított beat-irodalom tán egyedüli képviselője. „Sírig tartsd a pofád" című 1971-ben megjelent regénye és egy évvel későbbi elbeszéléskötete, a *Bocsánatos bűnök* meg a „Vastövis" Jirži Menzel – Bohumil Hrabal „Pacsirták cérnaszálon" filmjét húsz évvel előzte meg. Csupán közegük hasonló, de az a mozi fanyar iróniájától eltekintve csaknem azonos. Az ő története egy galeriről szól, szépirodalmunkban legelőször. Érdemes idézni *Okos madár* című 1973-ban megjelent regénye egy mondatát: „Sokáig azt hittem, jó, ha én vagyok szereplőim apja, anyja, testvére és szeretője is. Ma egyszerűen a barátjuk akarok lenni."

Nem véletlen, hogy a hatvanas évektől a hetvenesek végéig terjedő korszak képzőművészeti és szépirodalmi törekvései esetenként összemosódnak. Úgy tűnik, az akkori szűkös láthatár kedvezett a műfaji kísérletezésnek és a Nyugatról beszüremkedő próbálkozásoknak. Nem másolásról, sokkal inkább a keretek feszegetéséről van szó. Az uralkodó ideológia és irányzatosság mindig megszüli a választ, vagyis az újító szándékot és a vaskosan megtámogatott, bevett stílus meghaladását. Magyarországon a Horthy-korszak „neobarokkját" (Szekfü Gyula meghatározása) az absztrakt és a Bauhaus konstruktivizmusa ellentételezte, a szocreál heroizmust a nonfiguratív föltámadása és a „mélyrétegek" megjelenítése képzőművészetünkben és irodalmunkban egyaránt, végül a Kádár-féle akváriumot jócskán fölkavarta a popkulturális rajzosság és a színorgia. A koncept és a happening is kitörési kísérlet volt vadhajtásaival együtt. Utóbbiakat hol betiltották, hol vállalati kiállítóhelyiségekbe száműzték. A kritika tudomást sem vett róluk, vagy gúnyosan elmarasztalta. A leggyakoribb vád, a „társadalomellenesség" a progresszív művészeket száműzte a második-harmadik nyilvánosságba, hogy minél kevesebb érdeklődőhöz jussanak el. Csakhogy a törekvés a visszájára fordult; épp ez adott a próbálkozásoknak lázadó jelleget, és vált kívánatosan tiltott gyümölccsé.

Van három író-költő, akinek kis példányszámú vagy magánkiadásban megjelent munkái külön említést érdemelnek. Olyannyira sajátosak, hogy műfaji besorolásukra nem is vállalkoznék (tán maguk sem fogadnák el).

„Szerelem és vágy közös megegyezéssel külön költöztek. Amit ma letehetsz, ne cipeld holnapig. Ha megdobnak kővel, építsd be házadba!" Ezek és hasonló megjegyzések Fodor Ákos költő, műfordító, haiku-mester, John Lennont magyarító, akadémiai végzettségű zenei szerkesztő, cingár, hosszúhajú, kerek

szemüveges, már-már a végletekig elmagányosodott öregifjú leleményei. Szerzőjük emberi-irodalmi ritkaság. A 70-es évektől huszonkét könyvecskéje jelent meg. Az utolsó jellegzetes, „fodros" címe: *Feljegyzések mosttól mostig.* Nem mellesleg tizenkilenc színházi műfordításra, meghatározhatatlan számú és műfajú egyébre is vállalkozott. Feleségétől eltekintve a kerek világ egyetlen remetehippije. Irodalmon kívüli életét Podonyi Hedvig élte, ő maga lakásukból 30 éven át nem volt hajlandó kimozdulni, megbízói is kizárólag ott beszélhettek vele. „Nem rejtőzöm – mondta –, egyszerűen nevetségesnek tartom, ha a festő a képe és annak nézői közé áll és hadonászik. Hamlet ne menjen a szünetben a nézőtérre vicceket mesélni." Fodor a maga módján és önkéntes (el)szigetén tiltakozott a központilag megszabott hülyeség ellen, közben borozott, sörözött, unicumozott és láncdohányzott, végül mielőtt elment, tapintatosan közölte: „Úgy látszik, sose nő be a szívem lágya." Nem sokkal halála előtt így búcsúzott: „Szerves életbe merülten / sebeztem és sebesültem. / Mindezeken túl vagyok. / El- és megbocsássatok."

Juhász Sándor vagabund költő–novellista, grafikus, festő, fafaragó, forgatókönyvíró, dalszerző, a korszak felettébb sokoldalú jelensége, a Képzőművészeti Főiskola diplomása, Kovásznai György, a dokumentumfilmes Kisfaludy András s néhány remek tollforgató barátja – köztük Gyurkovics Tiboré – Fodor Ákosra emlékeztetően kategóriákon kívül áll. A 60-as évek megalvadt közegéből szürrealista jellegű szabadversekkel próbált kitörni. Villonra hasonlító magánmitológiát teremtett, végül – huszonöt év kihagyással – Mártélyon a festészetre összpontosítva munkálkodott, és színpompás tájképeket, combos-popsis leányaktokat, biblikus csoportképeket pingált. 1993-ban, élete alkonyán Kisfaludy Juhászról „Arcom folyó tükrén"címmel két éven át forgatta portréfilmjét, majd 1995-ben, halála után barátai jóvoltából magánkiadásban jelent meg vers- és novelláskötete, a *Károly utca*. A fordítás (Rue Carolus) az 1965-ben Budapesten tartózkodó Alain Robbe-Grillet újhullámos francia filmrendező, költő-író kérésére született. Abban jelent meg „Két férfi, jóbarát" című verse: „Két férfi, jóbarát / megitta sok sörét, / borát. / Csónakra szálltak / vizikirályok, / és parancsoltak / a halaknak. / A kurvákkal heccelődtek. / Fillér fütyült a zsebükben, / S az egyik erre utazott: / a másik arra." Kovásznai Györgyről így verselt: „Kissé hajlottan – félig háttal / a Rózsadombon láttam őt. / Hunyorítva és mozdulatlan / nézett egy fénylő háztetőt." Kisfaludy saját ítélete szerint legjobb munkáját róla forgatta. A Magyar Művészeti Akadémia 2014-ben Juhász Sándor emlékére szervezett összejövetelének címe sem szokványos: „Az élet egy puskalövés."

„Engem egy pillanat megölhet"? / „Nekem már várni nem szabad?" / Bizti? / Nincs az egész / – L. Gy.-vel szólva / – felsti-hi-li-lizálva? / Nem a helyett állnak e lázas szavak / hogy „Nem volna három rongyod / garantáltan folyó hó 15-éig / amikor is nekem befolyik egy nagyobb… / értem, kettő is elég, vagy annyi, amennyi. / De azt prompt! Nem a helyett? / Tedd „fekély galád" szívedre kezedet." A szakasz Petri György „Álljon meg menet" című verséből való. Neki

inkább csekély vagy semmi pénz folyt be, néha annyi, hogy olcsó sörökre és cigarettára fussa. A korszak szegénylegényei közt is a legszegényebbek közé tartozott. Ez persze csupán állapot vagy helyzet, akkoriban nem is különösebben kirívó. Az egyetemen magyar–filozófia szakra járt, a sörök mellé elfogyasztott három feleséget, 1975-ben megtiltották, hogy publikáljon. Első munkáit, a *Homorú verse*ket és a *Sirálymellcsont*ot 1963-ban a *Symposion* szerkesztője, Tolnai Ottó adta ki, 1969-ben az *Agyonvert csipké*t ugyancsak, majd sorban *Ördögfej* című regényét, a *Gogol halálá*t és a többit, két kivétellel: más munkáit 1971-ben és 1974-ben a Szépirodalmi Kiadó. *Körülírt zuhanás* című kötetében jellemző sorokként akkor írta: „Marad maradni otthon / az egy-két személyes / katakomba-lakások; / a lefeketedett gondolatok / fel-alá járkálása / alsó kapcsolatukra / várva az / elszigetelt agyban." A hallgatag-borongós petrigyuri nemcsak így érzett és érzékelt – így is élt. Örökös halál közeliségben tanyázott. Tán az sem véletlen, hogy a 60-as évek egyik legfájóbb, legkülönlegesebb versét, az elhagyott szerelméhez írt „Sári ne vigyorogj rajtam" címűt aznap írta, amikor Kepes Sára öngyilkos lett. Ő is megpróbálta, de felesége, Mosonyi Aliz megmentette. 1977-ben Móricz-ösztöndíjat kapott, de mert aláírta a Charta 77-et, a 3000 forintot azonnal megvonták. A pénzt író-költő barátai dobták össze havonta, köztük Nagy László. Ilyesmire alig néhányszor került sor a magyar irodalom hosszú történetében.

Fentiek iránt alaposabban érdeklődőknek érdemes elolvasniuk Papp Tibor *Avantgárd szemmel az irodalmi világról* című, a Magyar Műhely kiadásában 2008-ban megjelent könyvét, mely egyszerre dokumentum és helyzetjelentés írókról, költőkről és környezetükről.

A korszaknak volt két sokoldalúan művelt, széles látókörű kritikus-elemzője: Hegyi Loránd teoretikus–kiállításszervező és Perneczky Géza művészettörténész, kritikus, festő, író, tanár. Előbbi sokéves külföldi tanítás és különböző múzeumok igazgatása után 2005 óta a strasbourgi Apollonia Alapítvány elnöke, utóbbi 1970 óta Kölnben oktat és fest. 1964 óta Hágától San Franciscóig és Chicagóig, Reykjavíktól Gentig és Bécsig számtalan kiállítása volt.

Hegyi Loránd ugyan a 70-es évek végén bukkant föl (1977-ben szerezte műtörténet-esztétika diplomáját), de mindenképp említendő, mert úgyszólván visszamenőlegesen, csaknem kortársként értelmezte és méltatta a magyar progresszió jeleseit és munkáikat. Szellemes cikkeiben és főműveiként számon tartott két könyvében (*Új szenzibilitás – egy művészeti szemléletváltás körvonalai* [1983] és *Avantgarde és transzavantgarde – a modern művészet korszakai* [1986] személyes indíttatású, mégis hajszálpontos elemzést tett az asztalra. 1991-ben megjelent Élmény és fikció – *Modernizmus, avantgárd, transzavantgárd* című munkáját a szakirodalom alapműként emlegeti, továbbá fontosabb nemzetközi kiállításai közt huszonhármat tart számon. Néhány megállapítása emlékeztet Balaskó Jenő 2000-ben Kodolányi Gyulának adott, „A szeretet a lét pillére" című interjúja legerősebb mondataira: „A 64-es diáklázadásoktól egészen 74–75-ig megint volt egy felívelés. Avantgárdnak lenni erkölcsi magaslatot jelentett… Nem deduktív,

kívülről behozott divatok szerint lesz valaki avantgárd. Tulajdonképpen a konzervatív művészet, vagy mondjuk inkább, a hagyományos művészet valamikor mind avantgárd volt, a lényegét tekintve. Az akciót a diktátor adja, a reakciót a társadalom… És ugyanazt a leképezést élik tovább. Ez a csürhekarakter még 20–30 évig úgy megmarad, hogy meg lehet tőle dögleni."

Perneczky Géza egyik revelatív írásának címe, „És az itteni Aczél elvtárs?", meglehetősen sokatmondó. 1975-ben *A klorofil kora* címmel írt kiadatlan regénye kéziratát elküldte Arthur Koestlernek, a *Sötétség délben* szerzőjének. „Ebben már tényleg megmozdult az idő, néha szálakra szakadtak, máskor pedig újra egyetlen lázasan nyargaló nyalábbá fonódtak össze benne az események" – írta szövegéről. Koestler angolul felelte: sajnos annyira elfelejtett magyarul, hogy csak néhány bekezdést tudott elolvasni. Mivel Perneczky 1970-ben Németországba emigrált, ott és akkor készítette legismertebb konceptmunkáit (pl. Concept like commentary) és fotóit, melyek többek közt a New Yorki Metropolitan múzeumban és a párizsi Centre Pompidou-ban láthatók. Rendszeresen publikál, továbbá saját kiadásában „Soft-geometry" névvel jelentet meg írásokat.

A szépirodalomnál – mint említve volt – a korszak újító képzőművészete gazdagabb és bőségesebb. Annak bemutatásához ugyanis csak egy helyiségre, illetve külső-belső térre volt szükség. Fotók, grafikák, kisplasztikák szitanyomatok stb. egy lakásban vagy a kocsmákban, eszpresszókban is megmutathatók (nem be, mert az feltételezi a bárki által látogatható kiállítást). Ugyanez áll a szuper 8-as kézi kamerával készült, meszelt falra vagy egy lepedőre vetített filmekre nézve is. Prózák és versek gépiratmásolatait kölcsönben is olvashattuk, nyomtatásban nem.

A magyar hiper realizmus vagy másodlagos realizmus, hasonló meghatározással expresszív realizmus annak ironikus kritikai attitűdjével és erős érzelmi töltetével három festőművészhez köthető. Csernus Tibor és Méhes László Párizsba emigrált, Lakner László Németországban telepedett le, s ott váltak nemzetközileg elismertté. Róluk sokan sokat tudnak, de ugyancsak három viszonylag kevéssé ismert, a korszakra jelentős hatást gyakorló személyiség munkásságát érdemes röviden összefoglalni.

Kovásznai György festő-író-animációs filmrendező 1952-ben kezdte a Képzőművészeti Főiskolát, 54-ben otthagyta, mert: „a tanárokat tehetségtelennek, a szellemet pedig ostobának tartottam". Három évvel később visszatért, akkor viszont kirúgták. Első önálló filmjét, a „Monológot" 1963-ban a Pannonia Filmstúdióban rajzolta, a következőt: a „Gitáros fiú a régi képtárban" címűt betiltották. A legelső magyar festményfilm, az „Átváltozások" is az ő munkája. 1979-ben, halála előtt négy évvel csinálta máig legismertebb filmjét, a „Habfürdőt" (ezzel együtt összesen huszonhatot). Munkássága legjobb összefoglalása a 2010-ben róla készült „Riportré" című film, melyben Hegyi Loránd többek közt Cocteauhoz és Boris Vianhoz hasonlítja. Kovásznai a csúfondáros pop-art tán legjellegzetesebb művésze. Barátjához, Juhász Sándorhoz hasonlóan abszolút önálló személyiség. Mondhatni, a műfajok határesete. Messze nem annyira radikális,

mint mondjuk Marcel Duchamp, ugyanakkor számos rajza és festménye egy megújult Csontváryra emlékeztet, elődje zsenialitását jellegzetes magyar poppá színezve-alakítva. Közben novellákat, kisregényeket, filmelméleti tanulmányokat és kritikákat írt. „Különállónak" tartották kisugárzó hatása ellenére – vagy éppen azért. Talányos személyiségét többé-kevésbé „Öninterjú" című kései írásában oldotta föl. Kezdve azzal: „A főiskolán a legkeményebb politikai ellenőrzés mellett folyt a legfantasztikusabb szakmai és pedagógiai linkeskedés. Mégsem vesztegettük hiába az időnket, még egy Fónyiban, Kádárban, Ék Sándorban is, hogy Bernáthról és Barcsayról ne is beszéljek, munkált valamilyen konok, gyakran görcsös és ortopéd áhítat – szinte megható áhítat – […] igenis a valóság feltárása érdekében." Kovásznai akkor már nagyméretű képein dolgozott. Filmjeit, írásait, festményeit egy szóban összegezve: ahogy a „60-as évektől haláláig *érvényes* volt, ma is az".

Kemény György plakátsorozata („Az alkohol nem old meg semmit") a 60-as évek végén harsány, rajzosan megjelenített kötélcsomójával, emlékezetem szerint, a magyar tervező-grafika legelső, országszerte kiragasztott, nagyhatású produktuma. Mondhatni: a pop iskolateremtő magyar és közép-európai jelensége. Kemény a Képzőművészeti Főiskolán Gábor Pálnál és Barcsay Jenőnél tanult, majd színházi- és filmplakátok, könyv- és lemezborítók, katalógusok és kiadványok százait tervezte, közben az *IPM*-magazin és a *Színház* folyóirat címlapjait is ő csinálta. Nagyszabású munkája, a Műcsarnokban megrendezett „100 + 1 éves a magyar plakát" (1986) térberendezése, plakátja, katalógusa és hanginstallációja – a száz évet átfogó válogatás ellenére – pop-artos megjelenítésű. Ez az akkoriban már lecsengő irányzat tudatos feltámasztása – és miért ne? Hiszen a tárlat címe is a kezdeteket és a folytatást sugallja egy korszak végpontjáig. 1969-es „Konzervatív szék" című konzervdobozokból összeállított munkája (Szentendre) a pop egyik legmarkánsabb, vérgúnyos megjelenítése. Nemrég nyilatkozta: „ma a grafikus már nem Dürer vagy Cranach, hanem… az a gyerek, aki félóra alatt megcsinálja neked a névjegykártyát." Majd hozzátette: „Az új művészet mindig az, amit a többi ember, sőt a művészettörténészek sem tartanak művészetnek." Provokatív, de többé-kevésbé helytálló megállapítás, hiszen az újítók évezredek óta egy lendületes kisebbség; legjobbjaikat az idő teszi elfogadottakká. Kemény egyik emlékezetes, 1970–71-ben készült munkája, Kőszeg Ferenc lakásán egy szoba kifestése a magyar pop formai- és színorgiája. Létrejöttét Kenedi János író, a *Máshonnan beszélő* szamizdat alapító-szerkesztője támogatta. Kidolgozásában Bence György filozófus is részt vett. Végül az akkor 48 éves művet védetté nyilvánították, s a Képzőművészeti főiskola négy végzős növendéke restaurálta. A munkán – nem véletlenül – látható Marx, Lukács György és Trockij. Kőszeg lakásán ugyanis Bence György titkos marxista lakásszemináriumot szervezett (eltérően a „létező szocializmus" bevett és jóváhagyott ideológiájától).

Altorjai Sándor gyógyszerész végzettséggel diplomázott a Képzőművészeti Főiskolán. 1963-tól félhivatalos kiállítások résztvevője, 65-ben Szigligetre távozott

egy víz-gáz-fűtésszerelő átalakított fészerébe, szállásáért-ellátásáért képeket adott, ott is halt meg 1979-ben. Erdély Miklós hatása nyomán fordult a poszt-avantgárd szemléletéhez és technikáihoz, végül 1971-es, a Mednyánszky-teremben rendezett tárlatán „A gyagyaizmus manifesztuma" című röpiratát Erdély olvasta fel. Szerepelt „Verzió" című filmjében is. 1976-ban a Fiatal Művészek Klubjába tervezett kiállítását betiltották. Harmadik hivatalos tárlatára jóval halála után, 1990-ben a székesfehérvári Szent István király múzeumban került sor. Szücs György írta róla: „Művészete egyik vonulata az ún. szürnaturalizmushoz sorolható, csorgatásos, átdörzsöléses és cuppantásos eljárással kialakított színes festői művein egyéni mitológiájának szereplői jelentek meg („Részeg disznó önarcképem", „Gyagya bácsi piros guru képében"). Elhatalmasodó betegségtudata mind fanyarabb és provokatívabb művek készítésére ösztönözte…" 1980-as kiállítását még maga készítette elő, végül gyűjteményes tárlatára a Műcsarnokban került sor, Vörösváry Ákos, az Első Magyar Látványtár alapító tulajdonosa gazdag kollekciója alapján.

A tárgyalt korszak – a 60–70-es évek és utóéletük – az említetteknél jóval sokrétűbb és gazdagabb, ha úttörői ehelyütt nem is sorolhatók fel. A jelen dolgozat csupán bepillantás Boris Vian könyvcímével élve a *Tajtékos napok* mozgalmas világába. Elnyomása-elhallgattatása ellenére meghatározta azokat az irányzatokat, melyek a hazai provincializmusból kitörve az új európai és világtendenciákat sajátos magyar művekként valósították meg.

Az összegzésből természetesen a (nem is egészen underground) filmművészet rövid ismertetése sem maradhat ki. A Balázs Béla Stúdió létrejötte egy kivételesen szerencsés pillanatnak köszönhető. 1959-ben alapították, 1961-ben újjászervezték, s bár engedélyezésével és pénzelésével a hatalom kegyet gyakorolt, annál többet tett: hagyta, hogy viszonylag függetlenül végezze a dolgát. A BBS-be írókat, képzőművészeket, zenészeket is befogadtak, hogy közösen dolgozzanak kis- és nagyjátékfilmeken, dokumentumokon, etűdökön, animációkon és kísérleti anyagokon. Köztük a filmetűd – akár a zenei – a költői jellegű, a bensőnkben zajló folyamatok képi ábrázolása a 60-as években a Stúdió egyik erőssége. Működését jócskán megkönnyítette, hogy vezetését maga választhatta, s hogy filmjeiket nem terhelte bemutatási kötelezettség. Ugyanakkor ellentétes nézeteknek is teret adott, szinte generációnként változó felfogásukkal és képi megközelítéseikkel. Ezért készült számos experimentális munka vagy a belső viták miatt mégsem, de azok többé-kevésbé autonóm döntések voltak, miközben a filmelméletet is gazdagították. A rendezők honoráriumot nem kaptak, de szabadon kísérletezhettek. Így jött létre Dobai Péter „Büntetőexpedíciója" és 1971 nyarán „Archaikus torzója", mely egy testépítő önkéntes, egyben rettenetes magányáról szól (közvetve magáról az íróról is). Szereplője, Cseh Sándor edzés előtt-után Goethe, Spinoza és Pirandello műveit olvassa, közben egy szemétre vetett játékmackó kitépett lábai miatt elsírja magát. A film – a cenzúrát elkerülendő – narratív, egyben talányos: rendezője nem foglal állást sem helyeslően, sem elmarasztalóan. Csupán felmutatja főhőse életvitelét, s épp ezzel

dokumentál egy magatartást, mely a kivonulásból építkezik. Nem ellenkultúra, inkább sziget, amit még hullámok se nyaldosnak.

A BBS légkörének köszönhető, hogy közösségét és eszközeit a perifériára szorítottak is használhatták. Ezért vált az összművészet kísérleti műhelyévé és egyik igazodási pontjává. Számos esztéta és alkotó szerint arra is a stúdiósok jöttek rá, hogy a dokumentumfilmnek sem kell felmutatnia az objektív valóságot. Nemcsak azért, mert lehetetlen – hiszen számtalan nézőpontból ábrázolható –, hanem mert nem szociológia, nem statisztika s főképp nem üzemszerű gyártás. E tézis igazát épp egy játékfilm, az „Amerikai anzix", Bódy Gábor és Lugossy István operatőr munkája bizonyítja. Ez a mozi az amerikai polgárháborúban harcoló néhány emigráns magyar katonatiszt (Cserhalmi György, Csutoros Sándor szobrász és Fekete András) létezését jeleníti meg. Összefüggő történet nélküli, a képi illúziót megtörő-megszakító, „oda nem illő" tárgyakkal és zenékkel operál. Felveti a kérdést: lehetséges-e bármiféle aspektusból elmesélni pár ember sorsát? A munka Bódy diplomafilmje, s mint örökösen kereső-kutató, a szabadság tereiben csapongó, különleges formanyelvű személyiség a BBS egyik vezéralakja lett. A másik korai emblematikus rendező, Magyar Dezső (társírója Bódy Gábor, operatőre a pályakezdő Koltai Lajos) „Agitátorok" című filmesszéjével, illetve a forradalmiságot elemző vitairatával – szerves cselekmény és főszereplők nélkül – forgatott, de a film el sem jutott a mozikba. Betiltották.

A BBS két emblematikus filmje Gazdag Gyula, illetve a Gazdag–Ember Judit szerzőpáros munkája. Előbbi, a 67-ben forgatott „Hosszú futásodra mindig emlékezünk" groteszk dokumentum, mely a kor valóságának ironikus ábrázolása, Schirilla György sportember futása Budapesttől Kenderesig, majd fogadtatása a helyi tanácselnök üdvözlő versikéjével. Bemutatását csak korlátozottan engedélyezték. Utóbbit „A határozatot" a Gazdag–Ember-duó Jankura Péter operatőrrel 1972-ben forgatta a rátermett és tisztességes felcsúti téeszelnök leváltásáról, illetve a párthatározatok mindenhatóságáról. A tagság hiába állt ki az elnök mellett, eltávolították, mi több, mondvacsinált ürüggyel börtönbüntetésre ítélték. A filmet a hatalom betiltotta, vetítésére csak 1985-ben került sor. Végül a Nemzetközi Dokumentumfilm Szövetség (ISA) beválogatta minden idők száz legjobb dokumentumfilmje közé.

A BBS Gelencsér Gábor filmesztéta, egyetemi tanár meghatározása szerint: „Egyetem, politikai csatatér, gettó, sziget, sőt liget. Sokféle film készült itt: kisjátékfilm, nagyjátékfilm, nagyon rövid és nagyon hosszú dokumentumfilm, etűd, animációs film, kísérleti film – utóbbi jelentsen bármit is. Mindez számos stílusban… számos társtudománnyal és társművészettel karöltve: fotó, irodalom, zene, színház, képzőművészet, illetve történelem, szociológia, pedagógia, etnográfia, antropológia."

A BBS-nek voltak tendenciái, melyek Moholy-Nagy László állítására reflektáltak, miszerint a művészet valamiféle információközlés. Vagyis a műalkotás elsősorban gondolatok összegzése, csupán másodsorban kivitelezés. A műtárgy

megvalósulásának mikéntjei nem igazán fontosak. Ha a készítés lényege maga a koncepció, akkor az a dolga, hogy tudást, azaz információkat közvetítsen. Összegezve: maga az információ is művészetként jeleníthető meg. A BBS tehát visszanyúlt Moholy 1920-as közléséhez, mely Walter Gropius „Gesamtwerk" elgondolásai szellemében fogant. Dokumentarista filmjeinek megvannak a maguk szerves előzményei éppúgy, mint bármely más progresszív műfajnak, ami hitelességét támasztja alá. Ugyanakkor a 70-es években már fennállnak a kortárs nemzetközi tendenciák meg- és felismerésének lehetőségei, többek közt Marshall MacLuhan „világfalu" (global village) meghatározása nyomán, az információközlés felgyorsulásáról és befolyásoló szerepéről, melyeket MacLuhan két könyvében, a „Gutenberg Galaxyban" és az „Understanding Mediában" tett közzé (1962). Ezekben a szövegnyomtatás háttérbe szorulásáról és a kép (film, tévé, fotó, képregény), általában a vizualitás robbanásszerű előretöréséről van szó, már akkor, amikor a video még nem is létezett. A lakosságot megfigyelő kamerák sem, de a BBS kísérleti filmjeiben utal rájuk inkább rögzítő, mint a történéseket komponáló-átformáló módszerekként. Munkáikban bőven vannak politikai áthallások éppúgy, mint a magyar pop és a koncept rajzos-fotós jelképrendszerében.

A BBS fénykorában gyakorlatilag ringnek vagy edzőteremnek tekinthető, mely – sporthasonlattal élve – nemcsak tabukat, a kísérletezés rekordjait is döntögette. Ugyanakkor az ún. Budapesti Iskola inkubátora, mely elsőként ötvözte a dokumentum- és a játékfilmet sajátosan önálló hazai műfajjá. 1969-ben kelt kiáltványa, a „Szociológiai filmcsoportot!", a valóság megjelenítését szorgalmazza, többek közt Ajtony Árpád, Bódy Gábor, Dobai Péter, Grünwalsky Ferenc és Magyar Dezső szövegezésében. Legismertebb s talán legvitatottabb, de markánsan jellemző és időtálló munkáiban többnyire amatőrök szerepelnek, le nem írt párbeszédekkel és tartalmakkal. A jeleneteket kézikamerával vették föl, improvizált rendezői utasítások alapján. Így készült Dárday István/Hugó és Szalai Györgyi mozija, a „Jutalomutazás" (1974) és a „Filmregény", Ember Judittól a „Tantörténet" meg a „Fagyöngyök" (1976, 1977), Schiffer Páltól a „Cséplő Gyuri" – egy-egy sors filmmé formálása – és Tarr Béla „Családi tűzfészek" című dokumentumjátéka, főképp saját életüket élő vagy a másokét hitelesen megjelenítő, hasonló státusú szereplőkkel. A „Négy bagatell", Bódy Gábor 1974-ben forgatott filmje a strukturalizmus megvalósítása, a „rögzített" és a „kifejezett" szoros összefüggéseinek felismerésén alapuló munka, a maga nemében Magyarországon úttörő. Ugyanez a jelző érvényes a BBS legkevesebb 80–150 produktumára a 70-es évek végéig és azon is túl. Felsorolásuk és akár vázlatos ismertetésük e dolgozat kereteit meghaladná (s nem is a szerző feladata). Az említettek csupán villanások, ha a BBS karakterére és újító működésére – remélhetően – jellemzőek is.

A szobaszínház elvileg a 70-es évek találmánya, gyakorlatilag 1944-ben létrejött kényszermegoldás, a Dohány utcai gettó leleménye. Lényege a függetlenség, mely képes átlépni a politikai meg az ízlésbeli tiltáson és a bevételkényszeren,

gyakorlatilag az összes teátrumi hagyományon. Kultikus alakja, Halász Péter 2006-ban haldoklásából is színházat csinált. Ravatalát a Műcsarnokba tétette, mondván: „Oly kevés embernek van abban része, hogy megnézze a saját temetését." Azt sem titkolta: „A halálban az a rossz, hogy részt kell benne venni." Így lett kései performance Halász elmúlásából – vagyis csöppet sem tagadta meg önmagát. 1962–68 között az Egyetemi Színpad Universitas együttesének tagja (többek közt Jordán Tamással), de a csoportot Latinovits Zoltán és Ruszt József is igazgatta. Végül az Universitas-ból Halászt kizárták, ezért 1969-ben a Kassák Művelődési Házba költözött. 1976-ig legalább 30 performance-t és előadást vittek színre. 1971-ben Nancyban a színházi világfesztiválon még bemutatkozhattak, egy évvel később „A skanzen gyilkosai" című darabjukat betiltották, működési engedélyüket megvonták. Ekkor kezdett Halász és élettársa, Koós Anna Dohány utcai lakásukon interaktív szobaszínházat csinálni, másfél tucatnyi közönség előtt a darab részeseként, sőt annak alkotójaként is. Ezek a „lakáspremierek" kifejezetten a szűkös térre szabva szellemileg motiválóvá, már-már életformájukká lettek. Utolsó munkájukban Csehov nyomán „A három nővér" szerepeit férfiak alakították. Legvégül 1976-ban Franciaországba távoztak, előadásaikkal egész Európát bejárták, majd New Yorkba költöztek. Halász Péter halni jött haza úgy, hogy már rég a hazai posztavantgárd színház legendájaként tartották számon.

A 60–70-es évek lényegében a műfajok határait feszegető-tágító korszak, mely – mondhatni – megalapozta a későbbi változásokat, a szó művészi, emberi és közösségi értelmében egyaránt. Addigra a régi irányzatok kifutóban voltak, az újak épp hogy elkezdődtek. Zéró összegű játszma. Ami a kezdeményezéseket illeti, nyereség, az emigrációba távozók miatt veszteség. E megállapítást igaznak gondolom a kor zenészeire és újító-kísérletező bandáira nézve is. Legkevesebb, ami róluk állítható: fellépéseikkel csoportformálók voltak, merőben másként, mint az akkor népszerű slágerszerző zenekarok. Előbbiek az ellenkultúra, általában az ellenállás kifejezői, utóbbiak – értékálló számaikkal együtt –, a tömegkultúráé. Mindkét törekvés tudatos, csakhogy a happening–performancer társulatok produktumaira jellemző a társművészetek bevonása, zenéjük tágítása a költészet és a képzőművészetek felé, míg a könnyebben emészthető dalok, dalocskák és hangszerelésük eleinte az angolszász rock, a beat és a népi (akár délszláv gyökerű) tánczene magyar változatai.

Nyugaton az 50-es évektől, nálunk a 60-asoktól kezdődően a zenében, a képzőművészetben, a színházban s még bizonyos fajta filmekben is – mind a forgatáskor, mind bemutatásukkor – több olyan kifejezésmód jött létre, mely megpróbálta elmosni a köznapok és a művészetek közt húzódó határt. Dömötör Adrienne műtörténész–nyelvész–kritikus fejtegette: „Előzményeik a 20. századelő avantgárdjáig, a dadaizmusig, a szürrealizmusig, a futurizmusig nyúlnak vissza. Ekkor mutatkozott először törekvés arra, hogy a hagyományos felfogáson túllépve… az alkotó és a közönség is a műalkotás részévé legyen, amiben már nem is a mű, hanem a létrehozás gesztusa áll a középpontban." Ennek

alátámasztásaként Dömötör példája: Rodcsenko apját szoborként állította ki. Más: néhány színházi rendező szerint a teátrumnak a pőre valóságot kell tükröznie. Bertold Brecht szerint az igazi előadás egy-egy utcai baleset nézőivel együtt, Craig szerint az, ha valaki kisétál galambokat etetni. Így jut el a színház, a zene és a képzőművészet közteséig a happening és a performance. Tehát a 60-as–70-es évek progressziójának is megvannak a maguk szerves előzményei, ha magukban a művészekben és befogadóikban nem is mindig tudatosultak. A produktumnak akkor is, később is része a provokáció (a botrány), egyúttal a közösségi élmény megteremtése. Közös a művész és a szemlélő-néző elkülönülésének kikapcsolása is. Mindez jócskán hatott a pop art kollázsaira és a tárgykompozíciók environmentaljára.

Magyarországon 1966-ban „Ebéd" címmel elsőként szervezett happeninget Altorjai Sándor, Erdély Miklós és Szentjóby Tamás, majd jött a performance, vagyis egy-egy szituáció nyilvános kibontása oly módon, hogy létrehozója és nézői közt szoros kapcsolatot teremtsen. A „műfaj" legmarkánsabb képviselője Hajas Tibor/Biki tizenhárom ilyen akciót hozott létre, veszélyeztetve saját épségét is. Beke László megállapítása szerint a performance a happening-nél tervezettebb és alaposabb. Célja, hogy a társadalomban mindinkább elszigetelt művészek a közéjük ékelődő alkotást eltávolítva a figyelem középpontjába saját személyüket helyezzék (a közlés fokozottan érvényes Halász Péter lakásszínházára nézve). Csakhogy ezek a törekvések végül is az elkülönülést nem szüntették meg, csupán bizonyos manifeszt kísérletezéssé váltak. Hozzátéve: próbálkozások nélkül soha semmi új sem jöhetett volna létre.

A magyar pop art – mint említve volt – amerikai forrásától eltérően – többértelmű és politikailag másképp motivált, bár technikáját átvéve a montázst, a nagyítást, a harsány színezést, a méretes foltokat és a szitanyomást alkalmazta. Alkotói esetében inkább pop-art periódusról, semmint rögzült felfogásukról beszélhetünk. Világlátásukról és munkáikról Perneczky Géza írt alapos elemzést, de a 60-as években Altorjay Gábor és Erdély Miklós is foglalkozott velük. Legátfogóbban Keserü Katalin elemezte *Variációk a pop artra* című 1993-ban kiadott munkájában. A könyv érdeme, hogy az irányzatot a magyar társadalom kulturális-politikai helyzetével és a két Iparterv-kiállítással összefüggésben tárgyalja – beleértve a szürnaturalizmust és képviselőit –, végül eljut a koncepthez.

A korszaknak a 60-es évektől a 70-es évek végéig terjedően színvonalas magyar szakirodalma van, bár nem túlságosan bőséges s egy részük későbbi összegzés. Az a két évtized alapjaiban változatta meg a fiatalok gondolkodását és felfogásukat a művészet felelősségéről és lehetőségeiről. Ugyanakkor jelentős szerepe volt a társadalom átalakulásában. Az ellenállást és annak szükségszerűségét nem nyomasztó teherként hurcolta, sőt: olykor csörgősipkaként húzta a fejére. Ha kellett, felüvöltött – mint a beat-költő Allen Ginsberg versének címe –, máskor elvonulva munkálkodott, akár a teljes elszigetelődésig. Nemcsak itthon öregbítette a kísérletező magyar művészet presztízsét; az emigrációban ugyanúgy. Jól tükrözte egy generáció életérzését, s hatása ma is érzékelhető.

Orosz István

A *Commedia* követei

A 16. századi Dante recepció egyik legnagyobb szaktekintélye egy firenzei képzőművész volt, Michelangelo Buonarotti. „Fejből fújta" a *Commediá*t, és állítólag a bölcs humanisták is hozzá fordultak, ha nem értettek valamit a műben. Stendhal még látott egy könyvet, Cristoforo Landino kommentárokkal kísért kiadása volt, amelyet Michelangelo margórajzai kísértek. Hogy milyenek voltak, arra legföljebb Gustav Doré illusztrációiból következtethetünk, aki ihlető forrásként használta őket, amikor az *Isteni színjáték*ot illusztrálta, maga a könyv ugyanis nem maradt meg, valahol Livorno és Civitavecchia között egy hajóbaleset folytán a tengerbe veszett. A művészettörténet Michelangelo több alkotásában is sejt vagy mutat ki Dantéra visszavezethető motívumokat, leginkább a Sixtus-kápolna mennyezetfreskóin és *Utolsó ítélet*én, de a *Pietà*n, a *Rabszolgák*on, a *Mózes* szobor mellékalakjain is.

A *Commedia* képzőművészeti leképezését vizsgálva az ábrázolhatósággal kapcsolatos előítéletek változása is követhető. Dante „szavakkal írt képeiben" még komolyan vette a mózesi tiltást. A versben az isteni csak metaforákban válik „láthatóvá": fény, forrás, nyíl, arány, pecsétnyomó. A 15. századtól kezdve azonban egyre többen ábrázolták Istent emberként. A firenzei Santa Maria Novellában levő Szentháromság-képen megjelenő szakállas aggastyán lett a minta, miközben a festményen – Masaccio 1425 körül festett freskóján – először megjelenő ábrázolási technika, a centrális perspektíva is etalonná vált. A Dante metaforáiban feltűnő istenkép és a Sixtinában emberi alakot magától értetődő természetességgel öltő Teremtő már nagyon különböző – Michelangelo rajongó Dante-tisztelete ellenére. Vajon általános tendenciáról volna szó?

A festmény, amelyet a *Commediá*val szeretnék kapcsolatba hozni, 1533-ban készült, vagyis a Michelangelo-freskók idején, a mennyezetképek után és a főfal Utolsó ítélete előtt. Az alkotó egy protestáns művész, a német Hans Holbein, a helyszín az épp vallást váltó Anglia, a megrendelő egy pápista arisztokrata, a francia Jean de Dinteville. A londoni National Galleryben őrzött *Követek* című képről lesz szó.

Orosz István (1951) Budakeszin élő képzőművész, rajzfilmrendező.

Először arról, miért merült föl bennem, hogy a Holbein-képnek köze van Dante művéhez. Az *Isteni színjáték* cselekménye éppen 1300-ban, ráadásul nagypéntek napján vette kezdetét, a Holbein képén elhelyezett időmérő eszközökön is éppen nagypéntek napja van beállítva. Az év is hasonlóan „kerek", 1533, minthogy Jézus 33 évesen halt meg, éppen másfélezer évvel követi a keresztre halál esztendejét. Azt talán magyarázni sem kell, hogy a nagypénteken datált festményen, amelyen egy feszület is lóg, ráadásul a festményre rajzolt földgömbön Jeruzsálem neve kiemelten szerepel, Jézus halálának az időpontját „állították be" az alkotók. Az azonban, hogy a *Követek* óráin több időpontot is ki lehet silabizálni, Dantéra alapozva válik érthetővé.

„Mint mikor első sugarai érnek
oda, hol vérét ontá Alkotója;
Ebro fölött lebeg az égi Mérleg;
s dél tüze tűz le a Ganges folyóra"

(*Isteni színjáték.* Purgatórium, XXVII, 1–4.
Babits Mihály fordítása.)

Prózára fordítva azt jelenti, hogy miközben Jeruzsálemben fölkel a nap, Spanyolországban éjfél van, Indiában pedig éppen dél. Ha összevetjük a festmény földgömbjén bejelölt városokat, illetve időmérő eszközein megjelenített időpontokat, azok is hasonlóan rendelhetők egymás mellé.

Dante nagy láttató erővel mutatta be – írta körül – a túlvilág alakjait, ennek a szavakkal írt látványnak a lerajzolása, lefestése azonban igencsak problematikus. Úgy is fogalmazhatnék, a Dante-illusztrálás kulcskérdése, hogy megoldható-e s hogyan a valódi és a virtuális test képi megjelenítése, s ábrázolható-e a köztük levő különbség. Dante árnyaknak nevezi a túlvilág szereplőit, s e szó alapján olykor valódi árnyékra, úgynevezett vetett árnyékra gondolunk, máskor meg éppen a vetett árnyék hiánya jelzi azt, hogy halott lélekkel találkozik: „lábunk gyakran hágott / egy-egy embernek látszó ürre: lyukra. / Földön hevertek sorban, mint a zsákok…" (Pokol, VI. ének), sőt valójában épp az árnyékhiány az, ami a többnyire érzékletes testi tulajdonságokkal felruházott halottakat megkülönbözteti az élőktől.

Egy az ábrázolható figuráktól független árnyalakzat Holbein képén, a *Követek*en is megjelenik. A festmény legkülönösebb motívumáról van szó, furcsa, amorf, zsákszerű forma, amely csak megfelelő szögből nézve válik értelmessé, ekkor egy koponyává változik. A National Gallery-ben úgy állították ki a képet, hogy jobbról és egy kicsit fölülről, a hosszúkás alakzat tengelye mentén nézve, jelenjen meg a koponya, nota bene balról és alulról is működik az anamorfózis, ha egy lépcső mellett állítanák ki, kényelmesen szemrevételezhető lenne úgy is. Van azonban egy harmadik lehetőség, egy üveghenger, mondjuk egy karcsú pezsgőspohár is képes olyan torzulást adni az amorf alakzatnak, úgy

„összerántani" a széles formát, hogy az koponyának látszódjék. Úgy képzelem, Jean de Dinteville polisy-i kastélyának szalonjában, ahová a festményt a megrendelő szánta, fogadások után világos borokkal töltött poharakon át nézegették a vendégek a halálfejet, majd az optikai segédeszközt összekoccintva ismételgették a házigazda jelmondatát: „memento mori". Az anamorfózis „poharas" feloldásakor igencsak meglepő konstelláció jelenik meg a képen. Egy tengelyen áll össze három hasonló forma, a szekreter fölső polcának éggömbje, a középső polcon elhelyezett földgömb és az alsó szféra halálgömbje, a koponya.

Magyarázzam-e, hogy a *Commedia* három részének emblémáját látom bennük. A koponya természetesen a Pokol, az alsó polc glóbusza a Purgatórium, a felső polc éggömbje pedig a Paradicsom. Ha „szerepjátszó" képnek képzelném a festményt, a szereplők egyikébe Jean de Dinteville francia követbe Dantét, a másikba, Georges de Selve-be, aki követ és püspök volt egy személyben, Vergiliust kellene belelátnom. Az alsó polcon, a földgömb mellé tett eszközök (könyv, lant, fuvola) a művészetekkel, általában a földi élet hívságaival kapcsolatosak. A Purgatóriumot is ugyanez jellemzi – különösen a gőgnek szentelt három purgatóriumi éneket (X, XI, XII). A kevélység, a hiúság, a földi hírnév utáni áhítozás ugyanis legfőképp a művészek bűne. Itt esik szó a kor legjelentősebb

lfj. Hans Holbein: Követek (Jean de Dinteville and Georges de Selve) [olaj, vászon, 207×209,5 cm, 1533, National Gallery, London]

művészeiről is (Cimabue, Giotto, Guinizelli, Cavalcanti), és itt olvashatók a művészetek hiábavalóságára utaló sorok:

„Hol van a vés̋, hogy vonalat-árnyat
vagy ecset, ílyet, hűn utánna húzzon,
milyet bármely nagy művész megcsudálhat?
Élő az élő, holt a holt a rajzon;
többet valóság látója se lát,
mint én, ki rajt járok, s fejem lehajtom."

A fejet azért kell lehajtani, mert a padló márványlapjainak ábráit mutatja Danténak Vergilius – szellemes szarkazmussal épp a kevélység rekvizitumaihoz rendelvén a meghajlást –, s e márványok Danténál ugyanúgy sírokat fednek, s holtakra utalnak, akár a festményen a követek talpa alatti padlózat, amelyhez a Westminster márványlapjait választotta Holbein.

„S szólt költőm: »Nézz le, hol lábaid járnak;
talán könnyebbségére lesz utadnak
talpaid ágyát itten megcsodálnod.«
Mint földbe ásott sír a burkolatnak
kövén, hogy emlék maradjon, kivésve
földi mivoltát hordja a halottnak."

Ha a festmény fölső polcának tárgyegyüttesét, az éggömb melletti eszközöket szeretnénk a *Commediá*val kapcsolatba hozni, még egyszerűbb dolgunk van. A felső polcon korabeli csillagászati eszközök vannak, a költemény pedig nyilvánvalóan a középkori asztrológiára és asztronómiára épül. A Velencében, Elias Levita iskolájában művelődött Georges de Selve már be volt oltva a kabbalával. Dante eposzának magyarázatai közt pedig gyakran felbukkant az elmélet, mely szerint a mű voltaképpen a Kabbala alakzatainak és számainak a keresztény dogmákra való kiterjesztése. Nincs ugyan különösebb bizonyítéka annak, hogy Dante zsidó hagyományokat használva dolgozott volna, ahogyan a *Commediá*val hírbe hozott templomos lovagok, rózsakeresztesek és szabadkőművesek iránt gombolyodó szálak sem igazán fejthetők fel, azt azonban nehéz volna vitatni, hogy a rejtettség, az olykor készakartan homályos megfogalmazások hatására főleg a hermetikus, az ezoterikus tudomány képviselői éreztek késztetést, hogy megfejtsék a művet. A 16. századi okkultisták belelátták a *Commediá*ba azt a forrást, amelyhez vissza kell járni. A velencei Levita-scuola ilyen férfiak gyűjtőhelye volt, és alighanem Londonban a kép filozófiáját kiötlők közt is gyakran folyt efféle témákról a diskurzus. Holbein persze már korábbi mentoraitól is hallhatott a danteszk panoráma rejtelmeiről a szabadkőműves Erasmustól és persze Morustól is, akinek maga festette oda a nyakába a titkos tudást jelképező ötszirmú rózsát.

„Miként a mérnök, ki a kört szeretné
megmérni, töpreng, hogy titkába lásson,
de mérő elvét hasztalan keresné:
ollyá tett engem ez új látomásom…”

Dante a nagy látomás – a *Commedia* – legvégén jut el az Úr színe látásáig, s szembesül az elkerülhetetlen feladattal, e látomás kiábrázolásával. A szavakkal leírt absztrakt képlettel – a Szentháromságot megjelenítő három szabályos körrel – tulajdonképpen elfogadja Isten Mózesnek tett parancsát, miszerint ember nem láthatja őt úgy, hogy életben maradjon, de sejtetvén e látomás különös titkát – a kör egy képpel egyesül, de annak a „képnek” a mibenléte és annak az egyesülésnek a miként je már meghaladja „tolla erejét”, vagyis az író képességeit. Le kell hát mondania róla. Az Úr és a Szentháromság ábrázolhatóságára vonatkozó kérdés Dante korában inkább csak elméleti vitákban került elő, a reformáció korának képzőművészei azonban már igencsak gyakorlati problémának érzékelték, amikor azzal kellett szembesülniük, hogy festményeket, szobrokat semmisítenek meg a bibliai tiltás értelmében. A dantei dilemma – „Miként a mérnök, ki a kört szeretné megmérni, töpreng, hogy titkába lásson” – újra

lfj. Hans Holbein: Követek (Jean de Dinteville and Georges de Selve), részlet [olaj, vászon, 207×209,5 cm, 1533, National Gallery, London]

eleven lett, művészeti és teológiai kérdés egyszerre. Az anamorfózis segítségével elrejtett titkos ábrázolat és a geometriai absztrakcióba rejtett jelkép bizonyára a *Követek* művészi és filozófiai együttesét kigondoló férfiúkat is foglalkoztatta. Vajon a festmény három absztrakt köre, a padlómozaik perspektivikusan torzult körei, illetve a rájuk merőlegesen csoportosuló három tárgyiasult kör, az éggömb–földgömb–koponyagömb hármasság nem épp a dantei látomás illusztrációja-e?

A festmény koncepcióját kigondoló alkotókról írva hangsúlyozni szeretném, nem egyedül Holbein képének tartom a *Követek*et. Az az enciklopedikus jelleg, az a sokrétű tartalom, ami egyedivé teszi, nem jellemző a többi képére, ráadásul anamorfózist sem festett többé. Talán meglepő, hogy Holbein festménye kapcsán az alkotók kifejezést említettem. Eszem ágában sincs a német festő érdemeit csorbítani, de biztos vagyok benne, hogy a rendkívül bonyolult jelképrendszert felvonultató, komplex kompozíció kigondolásáért egy egész alkotógárdát lehetne dicsérni. Az asztrológiai megközelítésben Holbein honfitársa, VIII. Henrik udvari csillagásza, a Münchenből származó Nicolaus Kratzer segédkezett, akit előző londoni látogatása óta munkatársként és barátként tartott számon Holbein, és bizonyára az ábrázolt személyek, a nagy műveltségű humanistaként is ismert Dinteville és az Itáliában felnőtt és iskolázott de Selve is részt vett a munkában. A festmény aláírása: IOANNES HOLBEIN PINGEBAT. Majd száz Angliában festett képe közül csak ezt az egyetlenegyet írta alá így, teljes névvel a festő (öt képen szerepel még a HH monogram, a többi szignó nélküli). Értelmezhetjük úgy a feliratot, mint megszorítást: festette, tehát elvégezte a munka rá eső részét, vagyis a festést, de csak azt. A régi grafikai lapokról ismerős titulusokat átvéve bizonyára odaírhatták volna még a *Követek* alá: NICOLAUS KRATZER COMPOSUIT, GEORGES DE SELVE INVENIT, JEAN DE DINTEVILLE DIREXIT. Holbein festette, Kratzer komponálta, Selve kigondolta, Dinteville irányította. Persze az utóbbi kettő rangjához nyilván méltatlan lett volna ilyen felirat.

Tisztelt Olvasónk!

A *Hitel* lapárus terjesztése bizonytalanná vált. Megeshet, hogy utcai terjesztésben nem lesz elérhető a folyóiratunk. Amennyiben továbbra is nyomtatott formában kívánja olvasni, célszerű előfizetnie a Magyar Postánál. Ez történhet személyesen vagy a **hirlapelofizetes@posta.hu** címen.

Számaink tartalmát minden érdeklődő számára hozzáférhetővé tettük a honlapunkon: **www.hitelfolyoirat.hu**.

Mohai V. Lajos

A test batyuja

Vénség idején a test batyuja üres csigaház,
rövid állomás a Föld-utazás,
kőpogácsa meg ínyencfalat is,
hol a fog elvásik, már nincs marasztalás –
tereit a szív porlasztja évszám.

Törik az öntvény, mészlerakódás
a könyök porca darabos horgony,
a térdhajlatnál zsibbadt rakomány,
a bőr petyhüdt, az izom sovány,
mérgezett az erek fala,
önkényes a szívdobbanás.

nem tart itt föntmár
semmi
el innen
innen el
menni

Elpártolt évek után vesződve,
kis nyiladékon vissza a Földbe,
hol kuporogva, agyaggá válva,
vándorbot nélkül megszelídülni.

és elmerülni
elmerülni

MOHAI V. LAJOS (1956) József Attila-díjas költő, író, irodalomtörténész. Legutóbbi könyve: *Tintaceruza a sörösládában* (A város és söre. Próza és esszé, 2020).

Az üresség tája

Mikor megtagadta az utca kövét
s a kerítéstől visszanézett,
szemébe akkor vágott utoljára
a szilánkos külvilág léket,
az apadt test a sors merevlemezéből
ott bontotta ki végső mását,
a szétbomlott emlékek azóta
mardossák az üresség táját.

A láb nem bírta, hogy még egyszer lépjen,
és kicsússzon a hajszolt izom
kínokba tévedt torz boltíve alól –
A végzet visszaszámlált és kivont,
mintsem a szembejövő virághuzat
illatából peregjen elő a múlt –
a jelen megingott, a résnyi jövő
a megtagadott útról visszahullt.

Az-éppen-még lüktető ütőér falán
öregségi mészlerakódás,
és makacs ízület lob, élig-kopott csont,
meztelen idegekbe hatolt
mozdulatok föl-fölszökő fájdalma –
a lét horgonyait akkor zúzta
szét végleg, mikor a színünk előtt
belátta: nem áll többé lábra –

A gyulladt Földből kesernyés pörkszag áradt,
a drótsövényen izzó szálak,
összehengeredett virágszárak lógtak,
a tűző Napon hagyott üveglap
vakító fénye felejtést szögezett
a reszkető növényzetre; körül
világ tőszúrásai már sebeztek –
jelet az elmúlásra tettek.

A szétbomlott emlékek azóta
mardossák az ürességtáját:
az apadt test a sors merevlemezéből
ott bontotta ki végső mását,
szemébe akkor vágott utoljára
a szilánkos külvilág léket,
mikor megtagadta az utca kövét,
s a kerítéstől visszanézett.

Mielőtt elsötétülne

A botladozó test árnya
még fölrugaszkodott
az esti égbolt viaszába,
kilépve saját köréből
az utolsónak maradt pólyába,
mielőtt elsötétülne
a föld szemérmes színváltozása.

Sötét szonáta[1]

„ismét meglátogatsz
te visszahozhatatlan árnyék”
(Kálnoky László)

Állok legalsó fokán egy rám sötétülő létnek,
földalatti valóságom közepén,
körülöttem költöző világok,
halottak, mint leszek én,
sírások ásója rekedt hangon szól majd,
sötét szonáta, kegyelemdöfés.

1 Kálnoky László: Sötét szonáta. A *Hőstettek az ülőkádban* (1986) című kötetben.

Bálega János Miklós

Lengyel nemzeti mítoszok Stanisław Wyspiański *Menyegző* című drámájában és Andrzej Wajda filmes adaptációjában

„költő volt; drámaíró, festő, szobrász és iparművész, rendező és dramaturg, a színház művészeti vezetője és ideológusa egy személyben. Minden színházi résztudományban elmélyedt, ismerte minden mesterségét, a színházért, a színházra gondolva élt, és amit csak megérintett, amin csak megpihent a pillantása, az mind-mind színház lett, a színház volt számára az egyetlen terep, ahol kiélte magát, a színpadon oldotta meg a legszemélyesebb ügyeit, és ezek mindig a nemzeti ügyek voltak."[1]
Leon Schiller[2] Stanisław Wyspiańskiról

Több mint száz év távlatából, ma már talán nyugodtan kijelenthető, hogy az 1901. március 16-án bemutatott *Menyegző* (Wesele) új korszakot nyitott a lengyel színjátszás történetében. Stanisław Wyspiański[3] drámája olyan érzelmeket szabadított fel, melyek nemcsak a korabeli színházi életet forgatták fel gyökerestül, de nagyban befolyásolták a lengyel múlttal való szembenézés módját és kollektív tudatának alakulását. A dráma mai napig kötelező olvasmány Lengyelországban.

Papíron

Önmagában már a keletkezési körülmények is egyedülállóak. A drámaíró Lucjan Rydel, aki történetesen Wyspiański barátja volt, elvett egy parasztlányt, akinek nővérét a szintén festő és politikus Włodzimierz Tetmajer (a költő és

Bálega János Miklós (1995) történész, az ELTE Közép-Európa Tanulmányok MA-n végzett, jelenleg a Művelődéstörténet Doktori Program keretén belül tanul.

1 Miłosz, Czesław: *A lengyel irodalom története*. II. kötet. Máriabesnyő, 2011, Attraktor, 85.

2 Schiller, Leon (1887–1954): Lengyel színházi rendező, kritikus. A Jagelló Egyetemen végzett, tanult a Sorbonne-on. A lengyel színház egyik legértőbb alakja.

3 Wyspiański, Stanisław (1869–1907): Krakkóban született, édesapja szobrász volt. Tanult a Jagelló Egyetemen és a Képzőművészetei Akadémián, ahol Jan Matejko volt a mestere. Ezután külföldi tanulmányúton vett részt, Olaszországban, Németországban és Párizsban. Ízig-vérig színházi ember volt. 38 évet élt.

drámaíró Kazimierz Tetmajer bátyja) vette feleségül. A násznép a krakkói Mária-templomban tartott fényes esküvő után a festő bronowicei birtokára hajtatott, ahol három napig folyt a lakodalom. A dáridón részt vett a krakkói értelmiség és a helybéli parasztság színe-java. Gesztus volt a menyegző, „elvegyülés" a nép között. Az esküvőn ott volt maga Wyspiański is, aki az eseményről drámát írt. Az ősbemutató és az lakodalom között mindössze szűk négy hónap telt el.[4]

Nem volt magától értetődő, de a premier elsöprő sikert hozott. A költőt azonnal a nemzeti váteszek sorába emelték (mint Mickiewicz, Słowacki és Krasiński), majd afféle „zarándoklat" indult a megszállt lengyel területekről a monachiabeli Krakkóba: minden értelmiségi látni akarta a művet. Pedig a *Menyegző* keserű és kegyetlen szatíra. A dráma szereplői[5] egyszerre játszottak fent a színpadon, és ültek lent a közönség soraiban. Mindenki tudta, ki kicsoda, hiszen Wyspiański karakterei hús-vér emberek voltak: a bronowicei lakodalom résztvevői.[6]

Az eredeti plakáton minden szereplő a valóságos nevén volt feltüntetve. A második plakátról ugyan lekerült a tiltakozók neve, de az már nem változtathatott a lényegen. Nyilvánvaló volt, hogy a Vőlegény Lucjan Rydel, a Költő Kazimierz Tetmajer, a Gazda Włodzimierz Tetmajer és így tovább. Volt olyan is, akinek nem volt lehetősége tiltakozni: Czepiec a saját nevén szerepelt (a bronowicei jegyző élete végéig panaszkodott, hogy Wyspiański nevetség tárgyává tette).

Azonban a szereplők listájának ezzel nem volt vége, újabb szokatlan alakok tűntek fel: Chochoł (Szalmabáb), Widmo (Kísértet), Stańczyk, Hetman, Rycerz Czarny (Fekete Vitéz), Upiór (Vámpír), Jakub Szela, Wernyhora.[7] Szellemek ők, a lengyel népet meghatározó lelki tartalmak, az ott munkálkodó nemzeti mítoszok prominens képviselői, akikkel a költő egyszer és mindenkorra leszámolni kívánt a *Menyegzőben*. Wyspiański a szereplői és ez által a lengyel emberek tudatához rendelte őket, így a dráma második felére ők váltak a mű főszereplőivé.

Kovács István így fogalmaz a szellemek által megtestesített mítoszokkal kapcsolatban: „A dráma intellektuális varázsának titka: úgy veti fel a nemzeti sorskérdéseket, hogy egyszerre le is számol velük, megfosztja őket jelzőjüktől. Megjeleníti őket, hogy aztán egy ponton – a legérzékenyebben – élőképpé merevítse ki a jelenetet, majd mint használhatatlan díszletet, lebontsa."[8]

Mindezek után nem maradt más, mint ezen „nemzeti sorskérdések" megismerése. A vizsgálódás során a 19–20. század fordulóján élő lengyelség három

4 Spiró György: *A kelet-közép-európai dráma. A felvilágosodástól Wyspiański szintéziséig.* Budapest, 1986, Magvető, 240. (A továbbiakban: Spiró 1986.)

5 A dráma Lengyelországban a 17. század vége óta a melodrámát, tehát zenés színművet jelentett.

6 Stanisław Wyspiański: *Drámák.* Ford. Spiró György. Budapest, 1989, Európa, 410–411.

7 Spiró 1986, 241.

8 Kovács István: *Robogás a nyárba. Írások a lengyel filmről.* Budapest, 1998, Rejtjel. (A továbbiakban: Kovács 1998.)

rendkívüli, sürgősen megoldásra váró problémája rajzolódik ki. A mítoszok és megtestesítőik is e kérdések köré csoportosulnak: a lengyel parasztság helyzete az értelmiséghez, a nemességhez és a nemzeti felszabadító mozgalomhoz fűződő viszonya; valamint a lengyelek és a történeti Lengyelországon (az egykori Lengyel–Litván Nemesi Köztársaság területén) élő népek (ukránok, fehéroroszok, litvánok) terhelt kapcsolata. Ezekből adódik egy harmadik: hogyan és mikor lesz újra független Lengyelország? A drámát végigkíséri bizonyos várakozás, miközben kitűnik a korabeli lengyel társadalom tehetetlensége: a kérdésekre senki sem tud egyértelmű válasszal szolgálni.

A *Menyegző*ben a parasztság mint a természettel harmóniában élő társadalmi réteg jelenik meg, akik idilli szántóvetők; jókedvűek, elégedettek életükkel (az úgynevezett „boldog paraszt" motívuma). A monda szerint az első Piast (lengyel nemzeti uralkodó) maga is földművelő volt, ahogyan azt a Gall Névtelen följegyezte a 12. században. A parasztok ereiben csörgedező piasti vérre a Gazda is büszkén hivatkozik a dráma első jeleneteiben. A mítosz a paraszti méltóságot, az ő földhöz tartozásukat testesítette meg.[9]

Mindezek mellett megjelenik a paraszti „őserő", mely akár katalizátora lehetne a lengyel nemzeti mozgalmaknak, megteremtője a független Lengyelországnak. Az ezen őserőben rejlő lehetőségek bizonyítékául szolgáltak Kościuszko kaszás[10] népfelkelői, akik 1794. április 4-én halált megvető bátorsággal rohamozták meg az orosz ágyúállásokat a raclawicei csatamezőn, eldöntvén ezzel az ütközet kimenetelét. Felszabadulhat Lengyelország, ha megindulnak a lengyel parasztok milliói.[11]

A lakodalom túlvilági vendége még Jakub Szela,[12] aki mint lengyel történelmi lelkiismeret-furdalás jelenik meg a műben.[13] 1846-ban a jobbágyfelszabadításért síkra szálló lengyel nemesek hamar az általuk idealizált parasztsággal találták szembe magukat. Szela „ügynök" volt, vélték a demokraták, a foglyul ejtett lengyel nemesek levágott fejeiért a bécsi udvar arannyal fizetett. Több ezer galíciai nemes veszett oda.[14] A kasza és a parasztszukmány „bemocskolódott". Rá kellett ébredni, hogy micsoda szakadék tátong a parasztság és a lengyel

9 Kiss Gy. Csaba: Lengyel mítoszok nyomában. In *Közép-Európa, nemzetek, kisebbségek*. Budapest, 1993, Pesti Szalon, 160–161. (A továbbiakban: Kiss Gy. 1993.)

10 A lengyel emigránsok és demokraták tudatában a kasza valóságos csodafegyverré alakult át. Úgy vélték a kaszás parasztok tömege önmagában képes lehet visszaállítani a nemzeti függetlenséget.

11 Kiss Gy. 1993, 162.

12 Jakub Szela nemcsak történelmi, irodalmi utalás is egyben: mint az Wyspiański valószínűleg jól tudta, Szela vérengző, bosszúálló irodalmi alakja nem feltétlen felelt meg a valóságnak.

13 Kiss Gy. 1993, 163.

14 A történtek a magyar nemesi társadalom számára is intő példaként szolgáltak. Az események hatására írta Vörösmarty Mihály *Az emberek* című versét.

nemesség, értelmiség között.[15] A drámában Szela nem véletlenül Kolduskénti jelenik meg, aki ki van rekesztve a gazdagok menyegzőjéből.[16]

Egyes szereplők azokat a krakkói bohémokat testesítik meg, akik úgy vélték, hogy nemesként a „népbe" házasodva valamiféle értelmiségi–nemzeti küldetést teljesítenek. Erről a képzelt érdekegyesítésről Wyspiański már az első felvonásban lerántja a leplet: az még nyelvileg sem lehetséges, hiszen a paraszt góral nyelvjárásban, a nemes pedig az irodalmi köznyelven beszél.[17] Wyspiański látta és megértette, hogy a nemzet boldogulásának érdekében az értelmiségnek és a parasztságnak egyenrangú szövetséget kell kötnie.

Adódik egy másik, igazán súlyos probléma. Wernyhora[18] a lengyel romantika költészetének mitikus alakja, az 1831-es felkelés eszmei, ideológiai szülöttje, aki az ukrán–lengyel testvéri szövetség hírnöke. Słowacki *Szalomea ezüst álma* című drámája végén azzal búcsúzik, hogy akkor jelenik meg újra, amikor időszerűvé válik a lengyel feltámadás. Wernyhora a *Menyegző*ben, eltérően a többi szellemtől, mindenkinek megjelenik, mintegy kiemelkedik.[19] Fehér, aranypatkós lovon, aranykürttel az oldalán érkezik. Az államiság hiányának idején ő a lengyel nyelv és egység legfontosabb attribútuma.

A drámában Wernyhora parancsot hoz, program nélküli parancsot. Az utolsó, harmadik felvonás pedig csak arról szól, hogy a szereplők minden erejükkel teljesíteni kívánják (és tulajdonképpen teljesítik is) a hírnöktől származó, részeg pillanataikban kapott, céltalan, tartalom nélküli utasításokat.

Futárokat küldj szét reggel,
összehívod a rendeket
[…]
Nyilvános lesz, ami rejtve;
mi távol volt – most közel van.
Nálad e nagy vigadalomban
szinte mind-mind itt van együtt;
futárokat küldj szét reggel;
négy égtájra vágtassanak.
[…]
Légy kész, mire felkél a nap.
Szétküldvén a futárokat,
a templomhoz gyűjtsd a népet,
épet, egyszerűt és kicsit;

15 Kovács 1998, 47.
16 Spiró 1986, 246.
17 Spiró 1986, 245.
18 Wernyhora maga egy ukrán bárd.
19 Spiró 1986, 247.

mi a méltó – felismerik,
köszönj istenes szavakkal,
majd parancsolj mély hallgatást,
pisszenés se hangozzék el,
s mihelyt mindenki letérdel,
hallgassanak feszülten:
hallják-e a lódobogást
a krakkói országúton – ?
[…]
Tudom, derék fickó kend – –
A krakkói országúton
hallják-e a lódobogást,
jövök-e az Arkangyallal?[20]

Amikor a Gazda azt tudakolná, mi fog történni hajnalban, ha Jasiek visszatér, Werynhora azt válaszolja, hogy az hatalmas titok. Így derül ki Wernyhoráról és a lengyel nemzeti tudatról (legalábbis egy részéről), hogy üres és tarthatatlan.[21] A prófécia érvénytelen, Wyspiański tehát lerombolja.[22]

Vásznon

„Csak néhány lengyel író és művész mondhatja, kezét a szívére téve, hogy semmit sem lopott a Menyegzőből, oly mélyen beivódott tudatunkba ez a mű."
Andrzej Wajda

Mielőtt 1973. január 8-án bemutatták volna a *Menyegző* filmváltozatát (éppen ott, ahol 72 évvel korábban a színpadit), Andrzej Wajdának az jelenthette a legfőbb problémát, hogy miképp helyezze át a művet a hetvenes évek mindennapjainak valóságába. A darabhoz először Andrzej Kijowski írt forgatókönyvet, de a rendező bevallása szerint, az olyan gunyorosra sikeredett, hogy a bizottságnak se merték bemutatni. A második próbálkozás alkalmával a lakodalomba érkező városi urak KB-tagok lettek volna. Végezetül Wajda visszatért a Wyspiański által írt szüzséhez, a fogatókönyv megírását pedig újfent Andrzej Kijowskira[23] bízta.[24]

20 Spiró György fordítása.

21 Hasonlóképpen demitologizál nálunk Ady Endre.

22 Spiró 1986, 248–249.

23 Kijowski, Andrzej (1928–1958): Lengyel író, filmforgatókönyv író.

24 Wajda, Andrzej: *A film és más hívságok*. Budapest, 2002, Osiris, 144–146. (A továbbiakban Wajda 2002.)

A filmben, akárcsak a színpadi darabban, az események nagyban utalnak a film kontextusán kívül eső tényekre: a súlypont majdhogynem a cselekményen kívülre esik. Ez az adaptálás szempontjából is valós nehézséget jelentett, hiszen Wajdának arra is törekednie kellett, hogy a filmet szélesebb körben, akár külföldi nézők számára is befogadhatóvá tudja alakítani. Ettől függetlenül a szereplők a drámához hasonlóan „bábok" maradtak, a forgatókönyv pedig megtartotta a mű rímes verselését.[25]

Azt, hogy valóban két egymástól távol álló társadalmi csoport találkozik a *Menyegző*ben, azt Wajda elsősorban azzal mutatja meg, hogy a film kezdő képkockáit (a drámával ellentétben) Krakkóba helyezi. Az esküvő után, a Mária-templomtól indul a lakodalmas menet Bronowicébe,[26] miközben szól a hejnał[27] Krakkó főterén. A néző érzékelheti, hogy valahonnan, valahová, máshová tart a násznép. A vonulás közepette az Osztrák–Magyar, Krakkó környékén állomásozó császári és királyi hadsereg katonáit láthatjuk, akiknek jelenlétét a résztvevők igencsak rossz szemmel nézik. Lengyelország nem létezik, területét nagyhatalmak tartják megszállva.

A film lüktetve, teljes intenzitással kezdődik. Wajdának feltett célja volt, hogy megfeleljen Czepiec a Zsidóról szóló mondatának: „El se dőlt, mert tömeg vót." Meg kellett mutatni a parasztok temperamentumát és vad féktelenségét, hiszen ezáltal érthető meg, hogy hogyan fognak majd hajnalban kaszát, és miért hajlandók harcba indulni oly játszi könnyedséggel.[28]

Mindeközben a néző úgy érzi magát a végzetesen lerészegedő társaságban mint az egyetlen józan résztvevője a menyegzőnek, kire lecsapni készülnek a lengyel nemzeti mitológia lappangó feszültségei. A gyors és pulzáló indulás után a film valóban lassít egy kicsit, de csak a célból, hogy a nézőnek lehetősége legyen a látottak megemésztésére, és felkészülhessen a katartikus végkifejletre.[29]

A kamera hosszan kitartott snittekkel kíséri a szereplők bódulatát, vágások nélkül haladunk át a zsúfolt lakodalmon, amikor hirtelen egyedül maradunk: egy test, egy táncmozdulat elvág minket a kamera jelentette fogódzkodótól. Mindezt a rendező tudatosan irányítja, a nézőt Wajda veszejti el a forgatagban. A film továbbá végsőkig stilizált. Így a rendezőnek nem kell sokat vesződnie

25 A forgatókönyv magyar fordítását nem más, mint Bereményi Géza szedte rímekbe.

26 Bronowice közigazgatásilag ma már Krakkó részét képezi.

27 Jelentése „kürtszó", pontosabban egy „kürtjelzés" a krakkói Mária-templom tornyából. A szokás eredetileg a 14. századból, Szent Hedvig (I. Lajos királyunk lánya) uralkodásának idejéből származik. Az őrtoronyból reggel és este eljátszottak egy egyszerű tercmozgásos dallamot. Eredetileg ezt jelölte a magyar *hajnal* szóból származó kifejezés. 1927 óta a lengyel állami rádió is ezzel a dallammal köszönti a delet harangszó helyett. A világ egyetlen másik városában sincs ilyen régi hagyományokra visszavezethető zenés szignál.

28 Wajda, 2002, 147.

29 Bikácsy Gergely: *Andrzej Wajda*. Budapest, 1975, Gondolat, 224–225. (A továbbiakban Bikácsy 1975.)

a látomások, a szellemek megjelenítésének problematikájával: őket már alig kell tovább stilizálni.[30]

A film forgatókönyvírója Andrzej Kijowski, akinek családja generációk óta krakkói származású volt. Tudta, hogy Jasiek – ki gazdája parancsára indult el fegyverbe szólítani a népet – néhány perc alatt az orosz vagy éppen porosz határra érkezhetett. Így történik ez a filmben is, amikor Jasiek járőrökbe ütközik. Azt a jelenetet azonban, amikor kozák járőrök rálőnek a „toborzóra", Wajdának ki kellett vágnia a filmből.[31] Az idegen katonák jelenléte újra felhívja a figyelmet a lengyelség helyzetére: miközben Galíciában a lengyel politikai elit gátolja az ukrán nemzeti törekvéseket, ugyanolyan elnyomottak ők maguk is. A Wernyhora által képviselt mítosz a vásznon is hiteltelen marad.

Amikor a végső jelenetek egyikében Czepiec kaszájával megvágja a Gazda arcát, és a parasztok kaszával fogják le az urakat, azzal a film is arra világít rá, hogy a nép milyen könnyen újra a nemesség és az értelmiség ellen fordulhat. Wajda ezen motívumot később jól vértezi majd fel a jelen aktualitásával. Az 1968-as és 1970-es események után, a *Márványember* záró kockáiban a munkás és az értelmiségi együtt fog vonulni: az egység megszületik. A rendező kibékíti egymással Wyspiański hőseit.

Borítékolható siker?

A dráma, mint fentebb már említettük, azonnal nemzeti hőssé emelte Wyspiańskit. Hiába a félreérthetetlenül szigorú nemzeti önkritika, a *Menyegző*t lengyelek ezrei tekintették meg. Paradox módon a mű végén megjelenő Szalmabáb, a halálszimbólum is az életet fogja képviselni a semmivel szemben. Hiszen mégis csak jobb ismerni a hiány lényegét, és a várva várt program részévé válni, mint tovább tetszelegni a múlt esendő nagyságában. Az írót és munkáját tehát az ekkor már több mint száz éve a független Lengyelország hiányában élő nézők elkeseredett tudata alakítja pozitívvá, ruházza fel küldetéssel.

Wajda adaptációja nem kevésbé lett sikeres. Később kiszámították, hogy az első hónapokban a filmet többen látták a lengyel mozikban, mint a színművet 1901-től, azaz a premier napjától az összes színházban.[32] Meg kell azonban jegyezni, hogy ez nemcsak a rendező érdeme volt. Wyspiański drámája mindenkinek sikert hozott, aki kicsit is értő kézzel nyúlt hozzá. A film ettől függetlenül elvitathatatlanul teljes, értő és művészi alkotás.

Ezért is érdekes Wajda véleménye saját alkotásáról: „Megnéztem a Menyegző már kész kópiáját a laborban. Szörnyű. Rettenetesen el vagyok keseredve. Kiderült, hogy az égvilágon semmi elképzelésem nem volt erről a filmről. Semmi.

30 Bikácsy 1975, 226.

31 Wajda 2002, 149–150.

32 Wajda, 2002, 151.

Csak ültem a rémülettől dermedten, bénultan, lám hova jutottam nem kis tehetségemmel."[33]

A hetvenes években a szerzői film még mindig egyértelműen meghatározó műfaja volt az európai filmművészetnek. A kritika nem véletlenül hasonlította Wajda filmjét Ingmar Bergman *Suttogások és sikolyok* című művéhez,[34] és a San Sebastian Nemzetközi Filmfesztiválon sem véletlenül az Ezüst Kagyló Díjjal jutalmazták, ami a legjobb színészi vagy rendezői munkát értékelte.[35]

A megértés problematikája tehát valós maradt: akárcsak a dráma, a film is minden sorában és mondatában ízig-vérig lengyel. A kritikusok és a szakértők értékelték Wajda művészi eredményeit, de a mű csakis kizárólag a mindenkori lengyelséghez szól: őszinte szembenézést üzen. Mint oly sok más nemzeti mű a régióban: a *Menyegző* is közép-európai specifikum.

IRODALOMJEGYZÉK

Bikácsy Gergely: *Andrzej Wajda.* Budapest, 1975, Gondolat.

Fekete Sándor: „Csupa vérzés, csupa titok". *Filmkultúra*, 1974, 4.

Kiss Gy. Csaba: Lengyel mítoszok nyomában. In *Közép-Európa, nemzetek, kisebbségek.* Budapest, 1993, Pesti Szalon, 157–167.

Kovács István: *Robogás a nyárba.* Budapest, 1998, Rejtjel Kiadó.

Miłosz, Czesław: *A lengyel irodalom története, II.* Gödöllő, 2011, Attraktor.

Spiró György: *A kelet-közép-európai dráma. A felvilágosodástól Wyspiański szintéziséig.* Budapest, 1986, Magvető.

Wyspiański, Stanisław: *Drámák.* Ford. Spiró György. Budapest, 1989, Európa.

Wajda, Andrzej: *A film és más hívságok.* Budapest, 2002, Osiris Kiadó.

33 Wajda 2002, 151.

34 Kovács 1998, 47.

35 Érdekes és egyben szomorú, de a filmet a magyarországi mozik az érdektelenség és a „befogadás" nehézségei miatt mindössze két hétig játszották.

Az emlékezés ereje

Nyirő József emlékkönyv (1924–1944)

Szentendre, 2021, Erdélyi Szalon Könyvkiadó

Költőkről, írókról nem túl gyakran készülnek emlékkönyvek. Akiről viszont igen, ez azt (is) jelenti, hogy olvasóinak érték- és lelkivilágában számon tartott, életműve szerves részét képezi annak a közösségnek, amelyből alkalmasint maga is vétetett.

A nemrég megjelent *Nyirő József emlékkönyv* az író 1924–1944 közötti alkotói időszakának első harmadát fogja át, amiből arra következtethetünk, hogy újabb elemző/értékelő kiadványok is napvilágot fognak látni az elkövetkezőkben.

Medvigy Endre, a könyv szerkesztője bevezető tanulmányában átfogó képet nyújt Nyirő József írói munkásságáról és irodalomszervezői tevékenységéről, közéleti-politikai szereplését (tévedéseit) sem mellőzve.

A kötetben negyvenöt kortárs író, költő, kritikus mondja el véleményét, elemezve, értékelve a székely író jelzett időszakban megjelent műveit. Ahány elemző, annyiféle ítélet. Merthogy nemcsak az ízlések különböznek egymástól, hanem a bírálatok, szemléletek és közelítésmódok is. Hol árnyalatnyit, hol meg lényegre hatóan. A megítélések sokszínűsége egy pillanatra akár el is bizonytalaníthatja az olvasót, hogy tudniillik ebben vagy abban a kérdésben kinek van igaza, ki téved, és miért, viszont a kötet végére kialakul benne az a meggyőződés, hogy Nyirő József egy különös világú, igen rangos író.

Ezen a közelítési vonalon haladva számunkra is az tűnik leginkább célravezetőnek, ha az elénk táruló kommentárhalmazból – felcsipegetve a legjellegzetesebbeket – megkíséreljünk objektív, színes és gazdag képet rajzolni a székely író talentumáról és alkotói teljesítményéről.

Nyirő József a magyar irodalomban új és egyéni hangú, erős küldetéstudatú alkotóegyéniség volt. Arról pedig, hogy e méltánylandó képessége tisztán alkati adottságából fakadt-e, vagy összefüggésben állt azzal, hogy eleinte, időlegesen, papi tevékenységet (is) folytatott, igencsak eltöprenghetünk.

Nyirő úgy volt a székelységé, ahogy Mikszáth a „tót atyafiaké", a palócoké, Tömörkény István pedig a Szeged környéki alföldi parasztoké, kubikosoké.

Ifjonti éveit épp akkor élte, amikor a magyarságnak egy minden korábbit felülmúló drámai, sok vonatkozásban tragikus históriai helyzettel kellett szembenéznie. A trianoni diktátummal a történelmi Magyarország szétszakíttatott, és a keleti végeken századokon át őrt álló székely nép védtelenül maradt magára. A sokkos állapotból akkor még nem ocsúdott erdélyi magyarság sem a jelenét nem látta tisztán, sem jövőjének alakulását nem tudhatta. A helyzet még évekig bizonytalan maradt, mert a politikai hatalmak és katonai erők ide-oda tologatták az országhatárokat. Ebben a merőben új, zavaros stádiumban nyilván a szellem emberei sem lát(hat)ták világosan, hogy az elszakított területen keletkezett művek továbbra is az egyetemes magyar irodalom szerves részét alkotják, vagy pedig – mint később a beolvasztó román politikai hatalom megkísérelte – különválasztva, a romániai irodalom részévé idegenítődnek. Az írók az idő tájt még abban sem voltak biztosak, hogy erdélyi irodalom mint olyan valóban létezik-e? És ha igen, mik a sajátosságai, mi-

lyen értéket képvisel? Komoly segítséget jelentett a tisztánlátásban Kós Károly *Kiáltó Szó* (1921) című tisztázó röpirata.

Nyirő József ebben a fájdalmas társadalmi-politikai helyzetben indult el az írói pályán.

A nagy összeomlás után a költők – Reményik Sándor, Áprily Lajos, Tompa László – szólaltak meg legelőbb. Szerb Antalhoz fordulva jelezzük: Erdély először lírikusaival törte át a szellemi határokat. A prózaírók megszólalására még várniuk kellett az olvasóknak. Berde Mária 1920. október 16-án a *Zord Idő* folyóiratban (Marosvásárhely) jelentette be az irodalmi pályázat eredményét. A novellapályázat nyertese (Besenyő álnéven) Nyirő József volt. Néhány hónappal később a *Keleti* Újságban (*Napkelet*) meghirdetett novellapályázatnak is ő volt a győztese. Noha az olvasók érdeklődésére már szert tett, Nyirő novelláival még évekig nem foglalkoztak a kritikusok. A *Jézusfaragó ember* megjelenése hozta meg számára az igazi sikert.

Féja Géza úgy vélte, a díjnyertes kötetben bizony gyengébb novellákat is olvashatni, mégis egyre inkább azt érezte, hogy „az Ady-utáni idők egyik legjelentékenyebb könyve a *Jézusfaragó ember*". Később Tolnai Gábor is erre a meggyőződésre jutott: Nyirő Józsefnek a regényei is a novellaírót dicsérik. A *Jézusfaragó ember* novelláihoz viszonyítva Tolnai másodrangú munkának érezte *A sibói bölény*t és az *Isten igájában* regényeket. Jancsó Béla még határozottabb volt: a *Jézusfaragó ember* határkő; megjelenésével új fejezet kezdődött a magyar irodalomban. Mert vele érkezett el az erdélyi irodalom legsajátosabb színéhez, leginkább központi problémájához: „a székely psyché kifejezéséhez". Összecsengett ezzel Dsida Jenő szemernyit sem hezitáló ítélete: Nyirő írásai a székely néplélek első irodalmi megnyilatkozásai. Az író ezt a célt valóban tudatosan tűzte maga elé: „Fontos, hogy a székely népet mint új színt és új tényezőt bevigyük az egyetemes magyar irodalomba." Mert eddig csak a székely népmesék és népballadák játszottak benne szerepet. Ténylegesen Nyirő nyitotta meg a mélyebb fejlődés lehetőségeit a később fellépő alkotók előtt, hiszen ő szólalt meg először a székelyek hangján. Szentimrei Jenő szerint ennek az írói hangnak nem volt erdélyi múltja.

A *Jézusfaragó ember* rendkívül kedvező fogadtatását követően *A sibói bölény,* az *Isten igájában,* a *Kopjafák,* az *Uz Bence* példátlan sikert arattak. Mindegyik mű a lélek mélyére leszálló önvallomás. Szerb Antal a rá jellemző biztos ítélőképességgel fogalmazta meg azt az általános érvényű gondolatot, hogy az erdélyi történelmi regény a Szépmíves Céh alapítását követő években virult fel akkor, amikor Magyarországon is erős volt az érdeklődés a történelmi műfajok iránt. Összefogva az eddigieket: Nyirő csupa tradíció és csupa modernség, ér is meg óceán is, székely falu és világhorizont.

Az író tagadhatatlan erőssége nyelve. Molter Károly őt helyezte a nyelvi piedesztál csúcsára: „a ma élő magyarok közt ő ír a legszebben magyarul". Nyirő székelysége nem sallang, nem külsőség és cifraság, hanem a talajba mélyen fúródó gyökér. Amiként Dosztojevszkij oroszsága sem kuriózum, hanem „alapvető és determináló karaktervonás".

A magyar írók közül nagyon sokan a székely nyelvben, dialektusban csak tájszólást, csupa folklórt, egyféle etnográfiai érdekességet láttak. Valójában azonban új szín ez, új erővel való gyarapodás a magyar irodalomban. A pályatársak közül valaki meg is kérdezte tőle: Miben látja ebben a pillanatban a transzszilván kérdést? Amire Nyirő így válaszolt: „Vagy transzszilván belül, lényegileg valaki, vagy nem. Ha az, van transzszilvanizmus, ha nem az, nem is fog transzszilvanizmust nyújtani semmiféle téren. Igazi érték csak a belső, átélt valóság." A székely psziché más, mint a történelmi erdélyi lélek, amelyet népek együttélése alakított ki sajátosan. A székelyeket ellenben a história önmagába zárta, életük befelé nőtt, gazdagodott, és határtalanul elmélyült.

Ezt a transzszilván látást Nyirő Józsefnél és Tamási Áronnál találjuk. Egyiket a másik nélkül elképzelni sem lehet.

Nyirő a gondok, válságok megoldását kezdetben a természethez való visszafordulásban és egy immár meghaladott megváltáseszményhez való visszatérésben remélte megtalálhatni (város helyett a falu, sőt a havas). Kádár Imre indokoltan arra figyelmeztet bennünket, hogy nem használ a visszavágyakozás (a rousseau-i retour), a fejlődési regressziók kísérletei szükségképpen kudarcot vallanak. Mert nincs megállás: az életben újabb és újabb vágyódások, törekvések jelentkeznek. Dsida Jenő elsőként figyelt fel arra, hogy Nyirő munkáiban a mitikus csodaelem helyét mindinkább a lélekelemzés foglalja el, fokozatosan előtérbe lép a székely falu és a város életének bemutatása, felelős figyelme a kisközösségek felől – a megmaradás súlyos kérdéseit feszegetve – a nemzet egészére kiterjed. A zene univerzumában pedig a székely lélek Bartók és Kodály révén tör előre, válik mind ismertebbé a világban.

Szabédi László elemzéséből az olvasó *Uz Bence* ellentmondásokban mutatkozó jellemére, nehéz sorsára figyelmez. A küzdelemben mindig alulmaradó vesztes gyermek különös jellemrajzával tűnik fel a maga szívjóságával, emberségével, erkölcsi tisztaságával. Zsoldos (Stern) Jenő Uz Bence és Roth Sámi „találkozásának", Bence muszáj-útonállásának, kibékülésüknek sajátosságát, a maga nemében egyedülálló jellegét méltatja, követendő erkölcsi példává nemesítve kettőjük jelenetét. A bárányбőrt gyűjtő zsidó a fiú rövid távollétekor felkeresi az erdőrengetegben elhunyt édesanyját; igazi halotti leplet visz az ideiglenesen virágszemfedéllel letakart, felravatalozott halottra, akit Ó, Adonájt! énekelve megsirat. Ez a jelenet együttes olyan részlete a magyar prózairodalomnak, amelyhez hasonlót „lelki rajz, hangulati finomság, hatáskeltő művészieség tekintetében nem sokat találni irodalmunk zsidó vonatkozású lapjain".

Az *Isten igájában* Nyirő lelki vívódásait ecseteli. Az Erdélyből jött regények között egy sincs, amely a tragikus erdélyi hangot nagyobb művészettel szólaltatná meg, világnézetében mégis jövőben hívő, új életet valló, optimista. Ami írói komolyság tekintetében „például szolgálhatna nem egy magyarországi regényírónak" (Schöpflin Aladár).

Reményik Sándor méltatása szerint Nyirő *A sibói bölény*ben két lényeges követelménynek tesz eleget: a történelmileg közismert jellemeket hamisítatlanul ábrázolja, ugyanakkor a kor levegőjét is megízlelteti az olvasókkal. II. József császár és az idősebb Wesselényi személyében két egymástól teljesen idegen világ csap össze, és „mindegyik önmagában hordozza tragikumát". Ismerkedve a cselekménnyel, mind jobban érezzük, sejtjük, hogy az igazi magyar gondolat a második Wesselényiben fog testet ölteni, aki a szociális és a nemzeti eszmét egységben látja, és az életét teszi rá. Ez örök nemzeti szimbólum Erdély földjén.

Féja Gézának csalódást okoztak a korábbi Nyirő-könyvek, de most örömét találja abban, hogy végre megszületett ez a regény. Tabéry Géza szemében pedig *A sibói bölény* az Erdélyben az utóbbi tíz évben íródott történelmi regények koronája.

Az 1930-as évek derekától a román állam diktatórikus módon, cenzúrával és bírói úton, koncepciós perekkel korlátozta a magyar írók és tudósok alkotói szabadságát. Daday Lorándot perbe fogták, Nyirőt is meghurcolták *Az* én *népem* regénye miatt. Azzal vádolták, hogy kigúnyolja a román államot. *Az* én *népem*ben Nyirő József az elszakított erdélyi magyarság problémáját vetette fel teljes nyíltsággal és kétségbevonhatatlan tényekkel. Igenis, a kisebbségi érzés örökös rettegés váratlan és ismeretlen veszedelmektől, melyekre nem lehet rákészülni. Ezt csak az tudja igazán, aki átélte.

Helyszűke miatt itt épp csak megemlítjük, hogy a *Madéfalvi veszedelem* a székely

határőrség négyszáznál is több áldozatot követelő siculicidiumáról fest megrázó, drámai képet. Ez a tömeggyilkosság volt a székelység Mohácsa.

Nyirő József a jelzett időszakban keletkezett műveinek elemzéseit summázva jegyezzük meg, hogy Bözödi György szociográfus–író ítélte meg legátfogóbban a kisebbségbe szorult erdélyi magyarság sorsproblémáit. Minél kisebb egy közösség, annál szenvedélyesebbek benne a személyes kapcsolatok, az érzelmi megítélések vonzó vagy taszító ereje. A magyar író, ha az országot tekinti, egészen belefoglalja a maga egyéni, emberi világába, így válnak a társadalom kérdései az egész magyarság létkérdéseivé, hisz kis ország vagyunk, ahol az emberek közötti kapcsolatok sokkal szorosabbak és gazdagabbak, mint a nagyobb államok esetében. Nincs még egy nép Európában, amelynek irodalma annyira összeforrott volna a nemzet életével, politikai törekvéseivel, mint a magyaré. A nyugat-európai nagy népeknél más a helyzet, a kelet-közép-európai kis népeknél a mienkhez hasonló. A román, a szerb, a szlovák nép irodalma éppúgy tele van a társadalmi állapotukból jelentkező terhekkel, mint a mienk. És éppen úgy lírai alaptermészetű az irodalmuk, mint a mienk. Ami nem jelenti azt, hogy a mi irodalmunk kevésbé volna értékes, mint amazoké, hanem azt, hogy nem lehet egy mértékkel mérni a kétféle társadalom és a kétféle lelkiség alkotásait. Nyirő megkísérelte megírni a közép-európai társadalmi regény magyar változatát. Ámde ez nemcsak a magyarság, hanem az összekeveredett népek társadalma, afféle szórványállapot.

A szociográfus–író fájó szívvel mondta ki, hogy Erdélyben a vegyes lakosságú falvakban az utóbbi évszázad folyamán egyre apad a magyar lakosság száma, elrománosodnak az ősi magyar családok, aminek elsősorban gazdasági és társadalmi okai vannak. Ezt a sorvadást rajzolja meg tárgyilagosan Nyirő a mezőségi falvak esetében. Nála a falu magánügye nemzeti üggyé válik, az egész magyarság sorskérdésévé. A *Néma küzdelem*ben a mezőségi magyarság sorvadásának, elrománosodásuk igazi mozgató ereje a magyar felső réteg széthúzása, nemtörődömsége, felelőtlensége. Nyirő tehát jogosan önbíráló.

Az író nyilván nem oldhatja meg a társadalom gondjait, ő csak rámutat azokra a problémákra, amelyeket a társadalomnak kell megoldania. Nyirő József a legtöbbet tette, amit író megtehetett: felrázta a közönyösöket. A megoldást azok kell, hogy kezdeményezzék és hozzák, akik ezért felelősek.

Ha mindenki felelősen vállalta volna/vállalná a mindenkori tehertételt, sorsunkért aligha kellene aggódnunk.

Aniszi Kálmán

ANISZI KÁLMÁN (1939) író, publicista, ny. egyetemi oktató. Bihar megyében, Magyarkakucson született. 1985–90 között a *Korunk* folyóirat szerkesztője. 1990 óta él Magyarországon, 2000-től a folyóirat megszűnéséig a *Kapu* főmunkatársa volt. Legutóbbi kötete: *Árral szemben* (tanulmányok, 2020).

„Fortélyos félelem igazgat”

Perka Mihály: *Gyökerek. A moldvai magyarokról. A csángók*

(Fordította, szerkesztette és az utószót írta Iancu Laura)

Budapest, 2020, Kariosz Kiadó

A könyveknek, mint tudjuk, megvan „a maguk sorsa” – *Habent sua fata libelli*… olykor dicsőséges, máskor szégyenletes, felemelő vagy éppen semmitmondó. Perka Mihály könyvére talán a torokszorító jelző illik leginkább! Nemcsak azért, mert egy pusztulásba sodort népcsoport kálváriájáról, veszendő értékeiről tudósít, amiről olvasva elszorul a torkunk, de azért is, mert megismerhetjük belőle a kezet, sőt a kezeket is, amik a torkukat szorongatják. A Moldvában élő római katolikus csángó magyarokról, elsősorban a szerző szülőfalujáról, Szabófalva népéről és sorsáról szól ez a könyv. Mert bár Lakatos Demeter szabófalvi népköltő szerint „Egy nép nagyon nehezen pusztul el”, a folyamat keserves és megalázó az áldozatok és a vétkesek számára egyaránt.

A könyv szerzője az egyik leghíresebb „északi csángó”, egykor színtiszta magyar népességű Szabófalva szülötte. Ott látta meg a napvilágot 1938 szeptemberében, amikor a családokban – a román tanfelügyelők jelentései szerint – „otthon csak magyarul beszélnek…” (Trunki Péter – Bodó Csanád: *A tanfelügyelő jelenti*. Kvár, 2017, Kriterion, 125.) Perka Mihály nemcsak az általános, de a középiskolát is román tannyelvű iskolában végezte, csak az egyetemen tanulhatott magyarul Kolozsváron, mégpedig történelem szakon. Szülőfalujában iskolaigazgató lett, de 1976-ban leváltották, mert nem volt hajlandó diákjainak megtiltani, hogy anyanyelvükön is beszéljenek. 1990 után, óriási csalódásként élte meg, hogy a kommunizmus névleges bukása után sem az egyházban sem a közigazgatásban nem változott érdemben semmi, a népszámlálási biztosokat a papok az adatok meghamisítására kényszerítették, igazgatónője pedig kitiltotta az iskolából az önkéntes jelentkezőkből alakított magyar nyelvkört. Mint egy vele készült interjúban elmondta, a nemtelen támadások hatására érlelődött meg benne az elhatározás, hogy megírja Szabófalva és a csángóság „hiteles történetét”. Ennek érdekében gondosan gyűjtötte a szülőfalujára és a szülőföldjére vonatkozó adatokat, írásokat, különböző helyeken fellelhető dokumentumokat. A két évtized alatt összegyűlt anyagból készült el a *Rădăcini. Despre maghiarii din Moldova (ceangăii)* című könyv, amit az akkor már nyugdíjban levő Perka tanár úr saját költségén jelentetett meg 2012-ben, a hírek szerint 200 példányban. Mégpedig román nyelven, hogy az anyanyelvű oktatás hiányában olvasni csak románul tudó csángó magyarok is megismerhessék, amit magukról tudniuk kell vagy legalábbis kellene. Csak a csángók szájából való, moldvai magyar tájnyelven elhangzott szövegeket közölte Perka eredeti formájukban úgy, hogy mellé helyezte románra fordított megfelelőjüket.

Nyolc esztendő múlva a Kariosz Kiadó jóvoltából, Iancu Laura fordításában magyar nyelven is megjelent Perka Mihály hatalmas, lenyűgöző munkája. A közölt szövegeket a szerző két nagy fejezetre osztotta: az elsőbe azok kerültek, amiket a moldvai csángó magyarokról mondtak vagy írtak, a másodikba pedig, amiket csángó vagy csángó származású emberek mondtak vagy írtak egymásról, maguk-

ról, vagy amit az ő beszédjük nyomán rögzítettek. Előre kell bocsátanom, hogy a könyvben nem találtam olyan anyagot, amit a szerző, Perka Mihály gyűjtött volna a szabófalviaktól vagy más falvakban élő magyaroktól, bár elvétve előfordul néhány szövegrész, ami saját testvérétől vagy rokonától való, s föltételezhető, hogy a szerző közvetlenül jegyezte le. De a könyv anyagának túlnyomó része már megjelent vagy legalábbis leírt szövegek idézete. Hasonlóképpen igen ritkán fűz megjegyzéseket Perka Mihály a közöltekhez, de arra nem is igen van szükség, hiszen beszélnek – tájékoztatnak, panaszkodnak, vádolnak – ezek a dokumentumok önmagukban is.

A könyv első fejezete a Kik a csángók? címet viseli, és nyolc idézetet tartalmaz, mintegy fölkészítve az olvasót a könyv témájára és a szerző elszántságára. A Demény Lajostól való idézet nem hagy kétséget Perka igazság iránti elkötelezettsége felől. „Tudjuk jól – idézi a bukaresti „Nicolae Iorga" Történeti Intézet történész munkatársa –, hogy a csángók problémája nem az, hogy száz évvel ezelőtt mit írtak róluk a magyar vagy a román szerzők, és nem is az, hogy mit írnak róluk ma. A csángókérdés egy politikai döntés kérdése, sorsuk a román kormány döntésének függvénye, az ti., hogy mikor és milyen mértékben ismeri el a csángó magyarok jogait, azt, hogy legalább a vallási szertartások és az oktatás nyelve anyanyelvű lehessen, továbbá: mikor hagy fel az erőszakos elrománosítással, ha egyáltalában kész lesz valaha is ilyesmire, még mielőtt a világot kész tények elé állítaná, ti. a teljes mértékben és végérvényesen elrománosított csángókat." Hát ez elég világos beszéd. Ezért azt is gondolhatjuk, hogy talán nincs is sok értelme Perka Mihály két nyelven is megjelent könyvének, hiszen a végzet ellen nem lehet a siker reményével küzdeni. De mert tudjuk, hogy az élet során mindig a remény hal meg utoljára, továbbá mert azt is érezzük – ha máshonnan nem, hát Babits nyomán –, hogy „vétkesek közt cinkos, aki néma", elismeréssel kell adóznunk Perka tanár úr lenyűgöző vállalkozásának, aminek során összegyűjtötte és közkinccsé tette a moldvai csángó magyarok sorsára vonatkozó dokumentumokat.

A 70 oldalnyi Bevezető nem más, mint a csángók keserves sorsa és nyomorúságos helyzete miatti panaszáradat. Valóságosan is áradat, a felgyülemlett méltánytalanságok, igazságtalanságok, az igaztalan vádaskodások szinte egymásba torlódó, sokszor időrendet sem tartó felsorolása, a nyilvánvaló hamisítások és rosszindulatú hazugságok szóvá tétele és cáfolata. Perka körültekintő forráskutatásának eredményességét dicséri, hogy idézheti az ortodox püspök és történész, Melchisedec szavait, aki joggal állapította meg, hogy a Moldvában tevékenykedő, többségükben olasz és lengyel misszionáriusok – tisztelet a ritka kivételeknek – „nem vallási, hanem politikai missziót végeztek". A témában jártas olvasó szinte szégyenkezik, hogy a szerzőnek milyen égbekiáltó valótlanságok cáfolatához kell lealacsonyodnia, mintha egy természetrajzi könyv írója az ég kékségét és a hó fehérségét lenne kénytelen bizonygatni. De a témában járatlan olvasó ebből az információhalmazból ismerheti meg, hogy micsoda igazságtól való félelmek teremtették a moldvai csángó magyarok eredetéről szóló teóriákat. Amiknek egyetlen céljuk az, hogy az igazság ki ne derüljön. Ezekből a Perka Mihály által összeszedett dokumentumokból természetesen mindig kilóg a „lóláb". Mint a moldvai csángó magyarok magyarságát csángó létére szemrebbenés nélkül letagadó, szabófalvi születésű Rab Mihály püspök (1925–1944), aki Mihai Robu néven is elszólta magát egy ritka, őszinte pillanatában, mondván, hogy „otthon, a szülői házban magyarul beszélgettünk úgy, ahogy ezekben a falvakban beszélnek. Ma is tudok úgy beszélni, de ha kezembe veszek egy könyvet vagy egy újságot, szótár nélkül nem boldogulok." Nyilván a püspök úr sem az iskolában, hanem szüleitől tanulta a magyar nyelvet, akik hasonlóképpen

nem pallérozhatták anyanyelvüket az iskolában. De Rab Mihály püspököt nem aggasztotta, hogy népe éppen az ő „uralkodása" idején veszti el anyanyelvét, még erőltette is, hogy a moldvai katolikus templomokból kitiltassék a magyar szó, bár püspökelődje, Dominique Jacquet 1897-ben írt levelében még azon az álláspontón volt, hogy „a katholikus egyház tisztel minden nyelvet és kötelezi szolgáit, hogy megtanulják és beszéljék azon nép nyelvét, amely rájuk van bízva". A moldvai katolikus klérus tagjai tehát ismerve a valóságot követték el a hívek ellen a bűnt, mégpedig a Vatikán jóváhagyásával, amint azt Meinhof Arens német kutató megfogalmazta az egyház szerepéről a csángók elrománosítását tárgyalva.

Mindez talán ismeretes azok számára, akik már régebbről tájékozódtak a moldvai csángó magyarok sorsát meghatározóan befolyásoló politikai és egyházi erők szégyenletesen összefonódó működéséről, de megismerkedhetünk Perka könyvéből e sorsfordító erők érvényesülésének eddig kevésbé ismert hátteréről is. 1989 decemberét követően, miután Romániában látszólag megszűnt a diktatórikus, „nemzeti kommunista" rendszer, még egy Diszkriminációellenes Nemzeti Tanácsot is alakítottak, amely nem térhetett ki az elől, hogy a pusztinai Szent István Egyesületnek a magyar nyelvű vallásgyakorlat megtagadása miatti panaszát meg ne tárgyalja. Ám mi sem mutatja jobban e Tanács súlytalanságát, mint hogy a tárgyban valamennyi romániai püspökséghez eljuttatott kérdéseire a jászvásári püspökség – állam az államban – még csak nem is válaszolt. Így aztán a szépen hangzó Diszkriminációellenes Nemzeti Tanács megállapította, hogy a Romániában működő római katolikus püspökségek területén – elhallgatva, hogy a jászvásári kivételével – „az anyanyelv használatának a vallási életben semmiféle akadálya nincs…" Vagyis szemérmetlenül megkerülték a kérdést. Mennyivel tisztességesebben nyilatkozott a Bákóhoz közeli Nagypatakon született Kósa Antal, a moldáviai Kisjenő (Chişinau) római katolikus püspöke, aki nyilván igen jól ismeri a moldvai katolikus klérust mozgató erőket, egy kerekasztal-beszélgetésen úgy nyilatkozott: „Az igazság az, hogy nem tudom, mit lehetne tenni, hogy mindazok az emberek, akik magyarnak érzik magukat Moldvában, akár már holnap, de mindenképpen minél hamarabb magyarul hallgathassák az Evangélium szavait." A konklúziót pedig a német Meinolf Arens vonta le, megállapítva, hogy Moldvában Mihai Robu idejében „újonnan alapított belföldi papság körében hamar sikert aratott az etnikailag homogén román állam létrehozását célzó ideológia", amit joggal nevezett „klerikális fasizmus"-nak.

S hogy a helyzet 1990 után sem változott érdemben, azt bizonyítja a Perka házaspár kilátástalan küzdelme az 1992. évi népszámlálás adatainak állami és egyházi ráhatással történő meghamisítása ellen, amit még egy-egy lelkiismeretesebb polgármester sem tudott „leállítani", s volt olyan is, aki „a rá irányuló nyomás hatására és pozíciója védelmére családjával együtt" az ortodoxiába menekült, mint Halasfalva (Hălăuceşti) polgármestere, hogy aztán ő maga támadja alattomos módszerekkel a csángókat. Ennek a jelentésnek és ajánlásainak nem lett gyakorlatilag semmi eredménye, mint ahogy hatástalan maradt a Pro Europa Liga jelentése is, amely többek között megállapította, hogy „a csángók számára a pap és a rendőr jelenti a legfőbb hatóságot, s ezek folyamatosan nyomást gyakorolnak a magukat magyar származásúaknak valló csángókra, arra késztetvén őket, hogy lemondjanak erről az önmeghatározásról". Ez a rendkívül visszafogott fogalmazás természetesen egyáltalában nem érzékelteti a nem egyszer tapasztalható súlyos megaláztatásban, sőt pogromszerű erőszakban jelentkező „késztetést".

A következő nagyobb fejezet a moldvai csángó magyarokról szóló, különböző for-

rásokból való dokumentumokat tartalmazza. Persze ez a 42 szerző csak elenyésző töredéke annak a több ezernek, akik a csángókról írtak – jót vagy rosszat, jól vagy rosszul, igazat vagy igaztalant. Perka Mihály azonban gondosan megválogatta a legtisztességesebb forrásmunkákat, amik – időrendbe szedve – Deodátus és Bandinus 17. századból való jelentéseitől kezdve Zöld Péteren és Weigand Gusztávon keresztül Domokos Pál Péterig és Mikecs Lászlóig tart. Érthető módon elsősorban szülőfaluja és környéke csángó magyarjaira vonatkozó, Szabófalvával és az „északi csángókkal" foglalkozó művekből emel ki részleteket. A válogatási szempontjain természetesen lehetne vitatkozni, de úgy érzem, hogy Perka rendszerint itt is a lényegre tapintott, jó érzékkel nyúlt úgy a magyar, mint a román szerzők műveihez, hiszen ez utóbbiak is papírra vetettek a csángókról fontos és hiteles sorokat.

Néhány kevésé ismert, sőt akár újdonságnak számító dokumentumot is találunk ebben a válogatásban. Ilyen például a magát Mihai Robunak nevező jászvásári katolikus püspök (1925–1944) Ion Antonescu miniszterelnökhöz küldött nyilatkozata, amelyben a trianoni békediktátummal elrabolt erdélyi területek egy részének a bécsi béke értelmében való visszatérése miatti román hisztéria moldvai magyarokra való kiterjesztése ellen tiltakozott, mivel az – ebben a hazugsággubancban – a katolikus papokat is fenyegette, veszélyeztetve a csángók elrománosításában szerzett „érdemeiket". Előszedte a püspök ebben a „nyilatkozatban" Pál Iosif akkoriban kitalált elméletéből (*Catolicii din Moldova sunt români neaoşi,* 1941), ami azt bizonygatja, hogy a csángók őseredeti románok, Petru Râmneaţu náci fajelméleten alapuló munkájáig (*Grupele de sânge la ceangăii din Moldova. Buletin Eugenic şi Biopolitic.* 1943, 1–2, 51–65), hogy a saját szája íze szerint magyarázza a csángók „biológiai összetételét". De azért – mint aki maga sem hiszi teljesen, amit leírt – zárójelben megjegyzi a püspök úr: „lehetséges, hogy a moldvai katolikusok között valaki magyarnak vallja magát", de ez csak egy „régi szokás maradványa…"

Hasonlóképpen újszerűnek tűnnek azok a politikai szaglászok által készített hírszerzői dokumentumok, amik azt mutatják, hogy ezek az „őseredeti románok" Szabófalván 1942-ben „a bensőségesebb körökben – családban, kocsmában, utcai csoportokban, a mezőn… magyarul és néha katolikus etnikai eredetükről is beszélnek. […] A katolikus klérus a legnagyobb erőfeszítéssel próbálja a lakosság fejébe beleverni, hogy az ő etnikai származásuk román, csupán a katolikus vallás különbözteti meg őket az ortodox románoktól." A hírszerzőszolgálat jelentései meglepően őszinték. Egy 1942 novemberében kelt irat szerint „a katolikus papság az állam kegyeibe akar beférkőzni, és azt szeretné elérni, hogy ez utóbbi szemet hunyjon hegemóniájuk kiteljesedése fölött". Ebben az időben tehát a fasizálódó román állam és a változatlanul a csángó magyarok elrománosításán fáradozó katolikus egyház, egymás iránti bizalmatlansággal és különböző indíttatásokból, de a közös cél érdekében összefonódva működött. Hasonlóképpen történt a kommunista román állam és a moldvai katolikus papság együttműködése a csángók identitásváltása érdekében. A Szekuritáté és a moldvai katolikus klérus, bár szinte mindenben egymás ellenfelei voltak, a moldvai magyarok minden etnikai megnyilvánulása ellen nagy egyetértésben léptek fel, amint az a Varga Andrea történésszel készült interjúból kitetszik. A kommunisták is a Martinás által kiötlött teóriát „veszik elő a naftalinból", kicsit leporolják, és még meg is fejelik. Az interjúból az is kiderül, hogy az egyház és a „Szeku" együttműködése két szakaszban köttetett meg, az elsőben a papok még kérették magukat, de a másodikban már föltehetően minden negyedik római katolikus pap „önkéntesen és túlbuzgóságot tanúsítva szolgálta" Moldvában a politikai rendőrséget. Ehhez a magam részéről csak annyit tehetek

hozzá, hogy néprajzi gyűjtőútjaim során találkoztam a csángókat terrorizáló mindkét intézmény képviselőivel.

Perka Mihály könyvének II. részét kitevő egyharmada olyan dokumentumokat tartalmaz, amiket – egy híján – moldvai születésű, tehát csángó emberek írtak. Az írások sora azokkal a panaszkodó levelekkel kezdődik, amiket a moldvai csángó magyarok írtak (diktáltak?) a Vatikánba, különböző főpapokhoz, a Szent László Társulathoz vagy éppen Yrjö Wichmann finn nyelvtudóshoz. Több levél panaszkodik a lengyel püspökökre és papokra. „Élőszóval nem beszélhetik el mindazt a pusztítást, amit a lengyel püspökök elkövettek a helyszínen"; „a lengyel püspökök [nyomán] káosz és ellenségeskedés uralkodik." A szabófalviak az olasz miszszionáriusokra panaszkodnak, akik „erőhatalommal akarnak rajtunk lakni, nem úgy viselik magokat, az mint az regula kévánná, hanem részegesek, asszonember után járók, azokkal converzákodnak, rút fertelmes élötet viselnek, mely minden embereknek, de münekünk, magyaroknak leginkább nagy botránkozásunkra vagyon…" és így tovább, azzal fenyegetőzve, hogy „inkáb megcselekedjük azt, hogy az oláhok szkizmájára állunk…" A Román melletti Tamásfalva lakói 1889-ben, a Szent László Társulat elnökéhez írt levelükben pirulással vallják be, hogy ők már csak névleg magyarok, mert „elvesztették végképen anya nyelvüket, de ennek nem ők, hanem Isten és az emberek előtt igazat szólva, lelkészek az oka. Nem volt magyar pap, nem volt iskola, ki fölkarolta volna a magyar nyelvet, és így végképen ki holt […], sőt vallásunk is veszedelemben forog, született gyermekeinket pap hiányában az oláhoknál kereszteltetni a nép, szentségek nélkül halnak meg a katolikus hívek…" A kákovai, nagypataki és újfalui csángó magyarok 1930-ban XI. Pius pápához küldött, 1327 személy által aláírt levelükben azért könyörögnek Szentséges atyánknak, mert „az magyar nyelvet el akarják minden képpen tiltani. Az szent mise előtt való imádságokat oláhul végzi a kántor, az ifjak ameddig oláh nyelven nem tudnak imádkozni, hát házasságra nem léphetnek. Öregeink vagy fiatal asszonyaink, akik oláhul nem értenek, el vannak az gyóntató széktől üldözve. Krisztus Jézus szent földi helytartójához bizakodó szemekkel emeljük fel tekintetünket, és térden állva könyörgünk mü, kicsikék és nagyok, férfijak és fejérnépek, hogy könyörüljön meg rajtunk, és adjon nekünk nyelvünk béli magyar papot, nehogy a pásztor nélkül maradtak az ortodoxiának vagy babtiszták tanainak útjaira tévedve örökre elpusztuljon." Ilyen és hasonló panaszlevelek tucatjaival lehetne és kellene is elárasztani a nemzetközi kisebbségvédő szervezeteket – ha léteznének ilyen hatékonyan működő szervezetek, és lennének, akik odafigyelnének a képviseltek panaszaira.

Ennek a fejezetnek a második részében Perka Mihály közöl hat olyan írást, amely kiváló személyiségeket mutat be, olyanokat, akik nemcsak emelt fővel vállalták magyarságukat, de vállalkoztak csángó magyar népük érdekeinek és értékeinek képviseletére is. Ezek a minden tiszteletet megérdemlő emberek, név szerint Petrás Incze János, Klézse tudós és mártírságot szenvedett papja, a dormánfalvi születésű Ferenc János, a *Kunok és püspökségeik* című kiváló munka szerzője, Lakatos Demeter szabófalvi csángó népköltő, Erdűs Szászka Péter, ugyancsak Szabófalva és a szomszédos Traján amatőr helytörténésze, a lujzikalagori születésű Horváth Antal, akit Gyulafehérváron szenteltek pappá, majd összegyűjtötte és csíkszentdomokosi plébánosként a saját költségén kiadta a moldvai katolikusokra vonatkozó adatait, valamint Kósa Antal a Nagypatakon született s Moldova Köztársaság Kisjenő (Chişinov) nevű fővárosában püspökként szolgáló püspök, aki azon ritka moldvai születésű papok közé tartozik, akik püspök létükre képesek megvallani az igazságot, s nem röstellik magyar származásukat. Mindegyiküktől idéz valami fontosat, a csán-

gókra jellemzőt, értékeset. Ezt a sort is bőven lehetne folytatni, s reméljük, lesz is, aki folytatja, sőt tovább gyarapítja.

A következő fejezet a *Csángó krónika* címet viseli, anyagát a szerző Gazda József *Hát én hogyne siratnám* címmel megjelent páratlanul gazdag könyvéből válogatta, a szerző más témákban is bevált módszerével, amit a csángó paraszti élet különböző nemű és korú képviselőinek vallomásaiból szemezgetett szét és csoportosított újra össze a maga szerkesztői elképzelése szerint. Ezekből a hangfelvételekről lejegyzett, forrásértékű, a csángó magyar tájnyelvet is érzékeltető szövegekből gyűjtött Perka tanár úr egy csokorra valót. Elsősorban olyan megszólalásokat, amik a csángók identitásával, életmódjával, történelmével, gazdálkodásával, a hagyományos gyógyítás módszereivel, építkezésével, a háborúban való részvételükkel, párválasztásával, házassági szokásaival, hadifogságba hurcolásukkal, aztán a kollektivizálás keserveivel foglalkoznak, el egészen odáig, amikor „Megcsinálta Csauseszku, hogy ökör, tehén s disznó lett az emberből, mert nem hiszen mán az Istenben sem" – ahogy egy gorzafalvi asszony panaszolta.

Végezetül a moldvai csángó magyarok talán legfényesebb kincseiből, az archaikus népi imádságok gazdag tárházából válogat Perka Mihály. Jó érzékkel idézi az erdélyi Nagy Olga néprajzkutató szavait, aki szerint a moldvai katolikusoknál „a népi színezetű vallásgyakorlás következtében a középkori imahagyomány sajátos folklorizáción ment át, másfelől fokozatosan személyes, intim imaforrássá vált. Minthogy az imákat csak titokban, személyes közegben mondhatták, a szövegek az egyéni alkotókészségek szerint variálódtak, páratlanul gazdag imahagyományt teremtve ez által. Az imaszövegek a népi alkotókészség, a műfajon belüli sokszínűség ékes példái." Ékesen cáfolják továbbá azt a tudatlanságból vagy tömény rosszindulatból fakadó elméletet is, miszerint a moldvai csángók erőszakkal magyarított románok lennének. Bár több forrásból tudjuk, hogy a „székelyes" és a „déli" csángók körében is számos archaikus imádsággal éltek, Perka könyvében csak Szabófalváról 20, és a környékbeli, még magyar örökséggel rendelkező településről (Kelgyest 7, Jugán 5, valamint az innen kirajzottakról (Balusest 1, Ploszkucén 2) való imádságokkal találkozunk. Ezeket egészíti ki 24 rövid prózai, továbbá többféle kötött szöveg (proverbium, *mongyikálász*), Wichmann gyűjtötte mondások, találósok, világi dalok, menyasszony búcsúzók. Aki figyelmesen olvassa ezeket a szövegeket, rá kell jönnie, hogy legtöbbjük igencsak ismerős a Kárpát-medencén belüli magyar folklór hagyományosabb, tehát értékesebb rétegeiből, ahonnan nyilvánvalóan származnak, ahonnan hozták magukkal a 13–15. század során Erdély mezőségi vagy székelyföldi részeiről különböző okokból érkezett magyarok, s ha sokszor töredékesen is, de megható hűséggel megőrizték és mai napig gazdagítják nemzeti műveltségünket.

Miután gondosan átolvastuk Perka Mihálynak akár a *Rădăcini,* akár a *Gyökerek* címet viselő könyvét, a magunkévá tett ismeretanyag méltánylásán túl fejet kell hajtanunk a példátlan szellemi és manuális teljesítmény előtt, amivel a szerző egy mérete ellenére mégiscsak „isten háta mögötti", tudományos forrásoktól jórészt elzárt településen, közössége egy részének ellenségesre korbácsolt rosszallása közepette összegyűjtötte könyve hatalmas nyersanyagát, s a túlnyomó részben másodközlésnek szánt dokumentációt célszerűen csoportosítva szűkebb és tágabb közössége számára hozzáférhetővé tette. A munkája során tapasztalt nehézségek közül talán a hatalmas anyag bőségével kellett leginkább megküzdenie, hiszen csak Szabófalváról és az úgynevezett „északi csángók" gazdag műveltségéből akár háromszor ekkora könyvre is tellett volna.

Ugyancsak fejet kell hajtanunk a könyvet fordító és szerkesztő Iancu Laura nép-

rajzkutató teljesítménye előtt, akinek göröngyös és meredek utakat kellett megtennie – az út hosszáról nem is beszélve – nem mindennapi felkészültséget igénylő munkája során. Hiszen a fordítás önmagában sem könnyű robotja mellett a jegyzetapparátusát is ki kellett egészítenie, továbbá a román kiadásban szereplő fordítások esetleges torzításait is vissza kellett igazítani az eredeti értelemre. Fordítói megjegyzéseiben helyesen fogalmazza meg Iancu Laura Perka könyvének egyik legfontosabb értékét, hogy „a román–magyar források egymás mellé helyezésével, a két ország legjelesebb szaktekintélyeinek párhuzamos idézésével arra is rávilágít, hogy a moldvai magyar népcsoport likvidálásában nem »a« románság, nem »a« román tudományosság, hanem a római katolikus egyház, a politikum és az oktatás vállalt kiemelkedő szerepet. Nyilvánvalóan nem általános értelemben, hanem a folyamatban konkrétan részt vállaló – vezetői és döntési jogkörrel rendelkező – személyek tevékenysége révén."

Végezetül egyetlen nyitott kérdés marad a recenzens számára. A szerző könyve mottójaként azt írta föl, hogy „aki szomját – nyilván tudásszomját – tiszta vízzel kívánja oltani, annak a FORRÁSOKHOZ vezető úton meg kell küzdenie az ellenséges áramlatokkal". A fordító Iancu Laura úgy látja, hogy könyvének első részével Perka a román olvasókat kívánja tájékoztatni a moldvai katolikusok történetéről, a kötet második részét pedig elsősorban a moldvai katolikus olvasóknak szánja. Jó lenne tudni, hogy a két „célcsoportból" vajon hányan olvasták el – nem csak úgy, hogy „belenéztek" – ezeknek a kétségtelenül szellemi elmélyültséget és lelki fölkészültséget is igénylő könyveknek bármelyikét úgy, hogy el is gondolkodtak rajta, és meg is értették az üzenetét.

Hogy aztán hány moldvai csángó magyarhoz jutott el Perka Mihály 200 példányban sokszorosított *Rădăcini*je, nem tudom, azt pedig, hogy hányan olvasták el, arról csak szomorú sejtéseim vannak. Mert ahány csángó barátomtól kérdeztem, olvasta-e ezt a rendkívül fontos „forrásszöveg" gyűjteményt, azt a választ kaptam, hogy „hát… belenéztem". De most, hogy Perka Mihály hatalmas és önzetlen gyűjtőmunkája és Iancu Laura nagy hozzáértést igénylő, hasonlóan áldozatos fordítói tevékenysége eredményeképpen magyarul is megjelenhetett a *Gyökerek*, nagyon remélem és kívánom, hogy a moldvai csángó magyarok sorsa iránt érdeklődők nem csak „belenéznek" ebbe páratlanul gazdag ismeretanyagot tartalmazó könyvbe.

Halász Péter

HALÁSZ PÉTER (1939) néprajzkutató, a Duna Televízió volt főszerkesztője. Gyimesközéplokon él. Legutóbbi kötete: *„Ninc ki gondot üszeljen ránk…" Néprajzi tanulmányok, dolgozatok a moldvai magyarok hagyományos műveltségéről* (2020).